Gyulai Pál

ÉLŐ KÖNYVEK

*

MAGYAR KLASSZIKUSOK

AZ ELŐSZÓT ÍRTA

GRÓF KLEBELSBERG KUNO

ÉLŐ KÖNYVEK
★
MAGYAR KLASSZIKUSOK

XXXIV. KÖTET

A BEVEZETÉSEKET IRTÁK

Ambrus Zoltán
Baltazár Dezső
Berzeviczy Albert
Császár Elemér
Dézsi Lajos
Galamb Sándor
Hevesi Sándor
Kapi Béla
Kéky Lajos
Kozma Andor
Lányi József
Négyesy László
Pekár Gyula
Pintér Jenő
Voinovich Géza
Radó Antal
Rákosi Jenő
Ravasz László
Sajó Sándor
Szász Károly
Tordai Ányos
Vargha Gyula

A KISFALUDY-TÁRSASÁG
MEGBIZÁSÁBÓL KIADJA
A FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPESTEN

GYULAI PÁL MUNKÁI

NEGYEDIK KÖTET

DRAMATURGIAI TANULMÁNYOK ÉS EMLÉKBESZÉDEK

A KISFALUDY-TÁRSASÁG
MEGBIZÁSÁBÓL KIADJA
A FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPESTEN

Nyomatott finom famentes pehelykönnyű papiroson a Franklin-Társulat betűivel.

EMLÉKBESZÉDEK

KAZINCZY FERENC.

Habozva, sőt félve szólalok meg, tisztelt gyülekezet, s némi méla szomorúság fog el, amelyet nem vagyok képes elnyomni. Miért épen most, midőn egy nagy férfiú születésének százados évfordulóján a magyar irodalom és nemzeti önérzet újjászületésének emlékét ünnepeljük? Úgy látszik, mintha nem volna reá se ok, se alkalom. Mégis, aki mélyebb figyelemmel vizsgálja Kazinczy pályáját, műveit, törekvése szent hagyományát, lehetetlen e hangulattól menekülnie. Mert az ő dicsősége őseink gyalázatával van kapcsolatban, az ő martyr kínjai nemzeti aljasodásunkat juttatják eszünkbe, amelytől csak egy lépés volt az öngyilkosságig. S vajon most, egy jobb korban, a nemzeti önérzet és hazafi munkásság napjaiban, levetkeztünk-em indent, amit a múltban szégyenlenünk kell? Lelkesűlünk-e úgy, mint jövőnk kívánja? Vajjon megtalálta-e már nemzetiségünk egyik biztos alapját irodalmunkban? Vajjon dolgozunk-e a nemzeti műveltség nagy munkáján annyi komolysággal, erőfeszítéssel, kitartással, áldozattal, amennyi csaknem életföltételünk?

Mindezekre nem mernék igennel felelni. Viszonyainkban még most sem kevés az, mi elbúsíthatja a mélyébben érzőt és vizsgálót. A nemzetiség eszméje hitté erősödött ugyan bennünk, s amiért Kazinczy csak néhányad magával lelkesűlt, most már mindnyájunk érzése, de ez a lelkesűlés, bár mily nagy erőt fejtett is ki a politikai és társadalmi téren, még nem emelkedett a nemzeti irodalom cultusáig. Mi még most sem értjük és érezzük eléggé irodalmunk fontosságát, e zajtalan hatalomét, amely azt is végrehajtja, amire az erőszak képtelen s az erőszaknak erőszak nélkül képes ellenállani. Íróink, az igaz, nem

egymásnak írnak többé, mint Kazinczy korában, az olvasó közönség naponként növekszik, de a közönségnek az a része, amely egyedűl hat belterjileg az irodalomra, melynek koszorújáért kell küzdeni minden jobb írónak, még mindig nagyon csekély. Íróink száma tíz-húszannyi, mint volt ezelőtt félszázaddal, de könyveink száma sem belértékökkel, sem szükségeinkkel nincs illő arányban. Irodalmunk egy pár ága kellően díszlik, de a legtöbb csaknem parlagon hever. Némely folyóiratunk nagyobb elterjedésnek örvend, mint valaha, de a legfontosabbak épen úgy tengenek vagy hamar elenyésznek, mint Kazinczy *Museuma* és *Orpheusa*. Akadémiánk iránt a részvét újra ébredni kezd, de eljön-e egyhamar az idő, midőn e nemzeti nagy intézetünk anyagi körűlményei lehetővé tesznek némi derekasabb munkásságot, nagyobb körű hatást? S hogy tovább ne menjek, akit épen ünneplünk, akit ezer ajak dicsőit, kinek márványszobrát a nemzet tapsai közt ma koszorúzza meg Akadémiánk — oh szégyen! — ime Kazinczynak összes munkái még ma sincsenek összegyűjtve egy hozzá méltó kiadásban.

Keserű érzelmeket tolmácslok és keltek föl, tisztelt gyülekezet, de nem ok nélkül, nem helyen kívül. Nemzeti ünnepeink különben is ritkán lehetnek el a búskomolyság egy-egy árnya, a fájdalom egy-egy hangja nélkűl. Még lakomáinknál is, midőn az öröm telt pohara cseng kezünkben s megzendűlnek sírva vigadó dallamaink, egy-egy titkos könny szökken szemünkbe s egy-egy önkénytelen sóhaj lebben el ajkunkról. Miért nyomnók el e könnyet, e sóhajt épen csak most? Hiszen e hangulat a szégyen és büszkeség, a dicsőség és balsors, az emlékezet és remény, a csüggedés és önbizalom küzdelme, ősi hagyományos lelkesülésünk, melyben az öröm mindig nyomasztó, a fájdalom mindig emel s mindkettő tettekre buzdít. Kiket illetne meg e hangulat inkább, mint a hű hazafiak e gyülekezetét, mely nemzeti ünnepet űl, mint engemet, ki Kazinczy pályája emlékét akarom föleleveníteni?

Azonban épen azért, mert Kazinczy pályája nemzeti mély lelkesedést kelt bennem, ne várjatok tőlem dicsőítő beszédet Kazinczyról, a költőről, a kritikusról, a műfordítóról, a nyelvészről, a stilistáról. Ő bizonyára jeles költő, dalaiban sok a szellem és csín, epigrammái majdnem a classikai példányokkal vetekednek, költői és kivált prózai levelei máig sincsenek felülmulva irodalmunkban, de Zrínyin kezdve Aranyig nem egy költőnk van, aki nemcsak hasonló tiszteletet érdemel, hanem sokkal méltóbb dicsőítést is. Kazinczy mint költő és kritikus új iskolát alapított, a német irodalom arany kora ízlését igyekezett átültetni költészetünkbe, vagy amint ő maga mondá, semmit sem óhajtott inkább, mint hogy lyrai zengedezéseket kapjunk nyugot ízlésében. Ez irány sokkép hatott jótékonyan, irodalomtörténeti nevezetes mozzanat, de költészetünk mai fejlődésében, midőn a művészivé emelt nemzeti formák mellett küzdünk s legalább a lyrában némi magyar ízlésről beszélhetünk, nem lehetünk föltétlen magasztalói. Ő mint műfordító, nyelvész és stilista az ízlés és nyelvújítás nagy mozgalmát idézte elő, de ha e mozgalmat csak nyelvészeti és stilistikai szempontból tekintjük, a leghódolóbb méltánylat mellett sem nyomhatunk el minden gáncsot. Kazinczy sokkal több szabadságot követelt és gyakorolt, mint amennyi a leglángeszűbb nyelvészt és stilistát is megilletheti, sokkal inkább át volt hatva a nyugoti nyelvek szellemétől, az idegen irodalmak bájaitól, mintsem a magyar prózát egész szépségében megalkothatta volna. A tisztán széptani és nyelvészeti szempontok se az ő nagyságát, se a mi nemzeti lelkesülésünket nem képesek eléggé igazolni. Egy magasabb, úgy szólva történeti szempontra kell emelkednünk, amely múltunkat a jelennel és jövővel köti össze. Akkor Kazinczy pályája szokatlan fényben ragyog, a lángész és hazafiúság kettős fényében ; akkor elnémul minden gáncs, kibékűl minden ellenmondás s ő nemcsak nagy írónkká válik, hanem egyszersmind egy nagy eszmének, egy nagy tettnek bajnokává, nemzeti hőssé, ki mint

Árpád Attila birodalmát, visszahódította nemzeti szellemünket, ki mint Hunyadi az izlám jármát, széttörte az idegen műveltség bilincseit s megalapítója lőn nemcsak irodalmi, hanem társadalmi és politikai újjászületésünknek is.

Évkönyveink a nemzeti nagy szerencsétlenségek egész sorát jegyezték föl. Nem a vesztett csatákat, a pártviszály dúlásait s egy-egy átkos egyéniség veszélyes benyomását értem. Ez minden nemzettel közös, a legszerencsésebb nemzet is nagy küzdelmek között fejlődik, nagy veszteségek, nagy áldozatok árán vívja ki szabadságát, dicsőségét, jóllétét s tesz szolgálatot az emberiségnek. A mi szerencsétlenségeink létünket fenyegették s mintegy ki akartak törűlni a nemzetek sorából. Másfél századig küzdöttünk a megsemmisülés ellen, úgy szólva tűzhelyeink előtt. A magyar birodalom darabokra szakadt, Magyarország néhány megyéből állott, Budán a szultán parancsolt, s Erdély félig függetlenűl, félig megalázva, nemzeti létünk utolsó védbástyája lőn. Minő sötét kép! A gonoszság és kegyetlenség, a könnyelműség és árulás, a tévedés és bűn minő jeleneteivel találkozunk. Mégis e korszakban sok a vigasztaló, sőt lelkesítő is. A bomladozás küzdelmében mennyi erő nyilatkozik és a bősz szenvedélyek között a hazafiság és hősiesség minő alakjai emelkednek ki! Egy Báthori István s a Zrínyiek, egy Bethlen Gábor és a Rákócziak, és annyi más dicsősége koronként futó fényt vet pusztuló falvainkra, bevett várainkra, megalázott nemzetünkre, s mintha ez nem a hanyatló nap végsugara volna, hanem az emelkedőé, mely fellegekkel küzd, mintha a veszély és pusztulás közepett rendkívüli tehetségeket, nagy eszméket és kiváló erényeket küldene közénk a gondviselés. A romokon új élet tenyész, a csatazajba a múzsák hangja vegyűl, s műveltségünk új lendületet vesz. A sajtó és szószék eszmék küzdőterévé válnak s nemzeti irodalmunk fejlésnek indul. A reformatio bajnokait a szintén ékesszóló Pázmán váltja fel ; a történetírás és philosophia nemzeti nyelven szólal meg. Tinódinak, az

utolsó magyar hegedősnek lantja élénk visszhangra talál kunyhóban és palotában, a haza romlását sirató Balassa, az istenes Rimai dalait érti, érzi, énekli a nép és Zrínyinek, a hősnek és költőnek fönséges megrázó szózatja minden hazafi szívet feldobogtat Zerinvártól a székely havasokig. A nemzet megrontva, de meg nem romolva, erejében fogyva, de ki nem merülve, képes minden jóra, nagyra, szépre és világtörténeti hívatása, ősi dicsősége s megőrzött méltósága érzetében még folyvást tettekre kész.

Mi más látványt mutat a XVIII. század, kivált harmadik tizedén kezdve egész vége feléig. Még nem ismerjük eléggé e kort, mert nem akadt Tacitusa, de amit ismertünk is, elég arra, hogy mély szégyent és fájdalmat érezzünk. A Berzsenyi rettentő ódája utolsó betűig illik e korra. A csapások legnagyobbika súlyosodott reánk, szellemünk haldoklott, önérzetünket vesztettük el, méltóságunkról feledkeztünk meg, elaljasodtunk. E kimerült és tehetetlen korban a kedély elvesztette emelkedettségét, a lélek tetterejét, a jellem rugalmasságát, a hazafiság kötelességének nemcsak érzetét, hanem még fogalmát is. A közélet egy nagy temetővé vált, hol minden nap egy-egy jogot, egy-egy reményt s egy egész jövendőt zártunk sírba. A nemzeti erő, a közszellem, az alkotó eszmék mind megbénúlva vagy épen kiveszve. S amikor a fölbomlás az alkotmány és társadalom körében kifejtette erejét, megtámadta a nemzetiséget is. Nyelvünk a fensőbb körökből lassanként kiszorult. A történeti nagy családok, majdnem az egész aristocratia, megtagadták múltjokat és kezdték megvesztegetni a többi osztályokat is. Az irodalom — oh az irodalom : — mintha meg lett volna halva. Az a nyelv, mely másfél századig nagy eszméket tolmácsolva, erőben és szépségben folyvást emelkedett, a hízelgés és korlátoltság nyelvévé törpült s mintha szégyelné magát e nemzedék ajkain, kivetkőzött bájaiból.

A nemzeti irodalom hanyatlásának oly kora ez, melyből egyetlen jeles író sem emelkedik ki, mert Mikes, Cserei, Amadé, Faludi, Orczy, kik e korban

éltek, leginkább maguknak dolgoztak, s műveik csak az ébredés korában jutottak a közönség elé. Néhány imádságos könyv, egy pár alkalmi vers és naptár volt e kornak majd minden hozománya. Ami jobb volt, csak írásban forgott, vagy ha részben kinyomatott is, nem hathatott el az összes nemzetig. Mintha nemzetünk, mely addig az európai polgárosodás nagy eszméit lelkesüléssel fogadta és dolgozta föl, elvesztette volna minden fogékonyságát s a nemzeti műveltségnek még csak vágyáról is lemondott volna. Pedig a műveltség nagyobb körben kezdett terjedezni, mint azelőtt. Az ország koronként hosszas békét élvezett, városai és falvai épültek és népesedtek, jólléte emelkedett ; Mária Terézia rendezte a közoktatást és teljes egyetemmel ajándékozta meg hű magyarjait ; a nagy urak jószágain épült új kastélyok az európai élet finomságait árasztották. Mi haszna! E műveltség egészen idegen volt. S minő veszély, midőn a szellem egész gazdagsága a szolgaság büszkeségévé válik s minden szép és nemes érzet mintegy az aljasodásért kénytelen lelkesülni. Társadalmunk két részre oszlott : a műveltek osztályára, mely nyelvben és érzésben megszűnt magyar lenni s a kevésbbé műveltekére, mely elvesztve segédforrásait, elvadúltságba esett vissza, s egy enyészni kezdő nemzetiség régiségemlékévé készült válni. S e sülyedés nem egészen ugyanazon forrásból eredt, mint az a nemzetiség iránti közöny, mely a XVIII. században Európa néhány államát jellemzi. Németország e század közepéig szintén idegen műveltség jármában nyögött, udvarai és aristocratiája elfranciásodtak, de erős és vagyonos polgársága nagy részt még mind hű német volt. A mi néptelen városainkba idegenek telepedtek s mindinkább olvasztani kezdék erőtlen polgárrendünket. Németország, bár csonkítva és szétdarabolva, nem volt megalázva, kosmopolita ábrándjai mellett sem vesztette el önérzetét s védte önállóságát. Mi kétszázados sikertelen küzdelem után kimerülve, kétségbeesve, aljasodva, csak névben éltünk s nem voltunk többé nemzet. Nagy Fridrik franciául beszélt

és írt, de megverte a franciákat s a rossbachi csata a német nemzeti érzésnek épen oly lelkesítő forrása lőn, mint később a Goethe és Schiller irodalma. Mi szintén vitézül harcoltunk, a magyar vér soha sem tagadta meg magát, de diadalainkban ekkor már több volt a gladiator dicsősége, mint a hősé. A leggyalázatosabb halál várakozott reánk, mely nemzetet érhet, a végelkorcsosulás, az öngyilkosság halála.

Ime, tisztelt gyülekezet, a kor, melyben Kazinczy született, a körülmények, amelyek között a tizenhat éves ifjú írónak lépett föl, az akadályok, amelyeket le kellett győznie, az örvény, amelyből kiragadta nemzetét.

Nem tagadhatni, hogy az ébredés és átalakulás jelenségei már Kazinczy föllépte előtt is mutatkoztak. Előzmény nélkül soha sem állhat elő se nagy ember, se nagy esemény, sőt a legnagyobb ember is nagysága egy részét a viszonyoknak és kortársainak köszöni. Már jóval ezelőtt feldobogott egy-egy hű szív, elkeseredéssel érezve hanyatlásunkat. Megkezdődött a visszahatás, előbb a magán- és családélet szűk körében, majd a nyilvánosság országos terén. Különösen a közép-nemesség és alsó papság rejté magában ujjászületésünk elemeit. Mária Terézia maga köré gyűjtvén és átalakítván az aristocratiát, a középnemességre is hatni kívánt, nemcsak politikai, hanem társadalmi úton is. Megalapította a magyar testőrség intézményét, melyet az ország hálával fogadott. A közép-nemesség legtehetségesebb fiai tódúltak ide, de Bécsnek csak műveltségét szívták be s nem egyszersmind idegen szellemét. Húsz éves korukban hagyván oda hazájokat, magyarabb szelleműek voltak, mintsem idegenekké válhassanak, de nevelésök sokkal elhanyagoltabb volt, mintsem ne vágyjanak kipótolni a mulasztást. Megragadta őket az elmaradottság és szégyen érzete, s amin magok átestek, azt éreztetni akarták nemzetökkel is. Sejteni kezdették, hogy a nemzeti irodalom fölelevenítése újjá szülheti nemzetiségünket, s mint önérzetünk és szellemünk fölrázója alakítóan hathat viszonyainkra. Bessenyei és Báróczi nagy mozgalmat indítottak meg, egy egész irodalmi

iskolát alapítottak Bécsben, a francia irodalmat vévén példányúl, melynek hatása alatt állott nemcsak Bécs, hanem az egész európai szárazföld. Fölléptök visszhangra talált az országban, sőt itt nemsokára egy újabb mozgalom is keletkezett, kivált az alsó papság körében. Az alsó papság sokáig leginkább csak egyházi és történelmi tanúlmányoknak élt, latin nyelven írta munkáit s így nem tehetett nagyobb hatást a nemzetre, de megvetette kritikai történetírásunk alapját s a míveltebb körökben fentartotta a történeti Magyarország emlékét. Azonban néhány szerzetest classikai szellem lelkesít, classikai versformákban magyarúl kezdenek zengedezni, megalapítják prosodiánkat s tudományosan igyekeznek foglalkozni a nyelvészettel. Baróti, Szabó, Rájnis és Révai új kincsekkel gazdagítják a nemzeti szellemet, sőt Révai történeti alapon a magyar nyelvtan megírásához fog, hogy szabályozza az irodalmi nyelv használatát. A fiatal Kazinczyt már ott látjuk e mozgalom bajnokai közt, lassanként mintegy magába özsspontosítva a magyar szellem összes törekvéseit. A mi társainál többékevésbbé homályos sejtelem volt, Kazinczynál tiszta öntudattá emelkedett, küldetési hitté szilárdúlt, amihez az okcsak tartózkodva, tapogatódzva, töredékesen kezdettek, ő egésszé olvasztva hajtotta végre ; amíg többen kifáradva visszvonúltak, ő egy félszázadig küzdött, vissza nem ijedve semmitől, csüggedetlenűl utolsó percéig s hetvenegy éves korában is oly égő lelkesedés közt húnyt el, mintha még egy félszázadig kellene küzdenie. A nagy cél tisztán lebegett szemei előtt. Ő egy új Magyarországról, egy új magyar nemzetről álmodozott, melynek jövőjét nem a történeti jogok biztosítják, hanem a szellem ereje. A nyelvben és a nyelv által fejteni ki a nemzetiséget, az irodalomban és irodalom által szilárdítani meg mindkettőt, az ízlés és tudomány európai színvonalára emelve — íme a nagy cél, melyért egész életén át küzdött és nagy sikerrel.

Valóban hozzá hasonló izgatót és úttörő vezért alig mutat föl a világirodalom. Nagy tehetségekkel volt

felruházva, a legellenkezőbb tulajdonok egyesűltek benne, egymást mérsékelve és kiegészítve. Mindaz, ami kora legkitünőbb embereit megkülönböztette, mintegy központosúlt jellemében. Révai nemzetiségi mély hite és szilaj hazafisága dobogtatta szívét, de egyszersmind világfi volt, mint Bessenyei s a közélet tapasztalt és alkuvó embere, mint Teleki; szabadon gondolkozott, lelkesűlve fogadta a francia forradalom tanait, mint Bacsányi és Hajnóczy, de mindazért, ami a magyar alkotmányban és nemességben szép volt, épen úgy hevűlt, mint Kisfaludy Sándor, s épen oly áhitatosan vallotta a keresztyénség nagy elveit, mint Kiss János. Mozgékony, élénk, elmés hírlapíró volt, mint Szacsvay s egy könyvbe mélyedt tudós szorgalmában és kitartásban csak egy Bél, egy Katona vetekedhetett vele. Szerette az ízlés fényűzését, a női köröket, a nagyvilági életet, mint Kármán s tudott elvonúlni, nélkülözni, éhezni, mint Virág. Szenvedélyes polemikus volt, mint Rájnis és Verseghy, alapos kritikus, mint Kölcsey, de önmérséklő és békűlékeny, mint senki. Tőle tanúlt ízlést Dayka, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Szemere; mint szaktudós felűlmúlt sokat, általános műveltségben mindenkit. Buzdító, termékenyítő szellemét távolról sem lehet senkihez hasonlítani. Lelkesűlve keresett fel mindenkit, kiben tehetséget vagy csak jóakaratot látott s az udvaronc szellemes hízelgéseit a barát őszinte ragaszkodásával párosította. Gyermekkedélye, örök ifjú lelkesedése csak arra szolgáltak, hogy élesszék a férfiú tevékenységét s valósítsák az agg próféta álmait. Érdekkel viseltetett minden iránt, érkezett mindenre, egyszerre volt költő, szónok, nyelvész, kritikus, műfordító, journalista, történetíró, epistolograph, hittudós, philosoph, régiségbúvár, szerkesztő, kiadó, pártfogó s mindenek fölött író szenvedélyből a rajongásig, a szép cultusából a legnemesebb dicsvágyig, szükségből a föláldozásig, hazafiságból a martyrságig, — egymaga volt az egész irodalom, egész akkori irodalmunk. S épen ez, ami más körülmények között kapkodás, erőpazarlás lett volna, az ő egyik legfőbb érdeme. Csak ily sok-

oldalúság volt képes felkölteni az irodalom szunnyadó erőit, csak ily minden irányban áldozó lelkesűlés győzhette le az akadályokat, csak ily nagy fogékonyság hathatott mindennemű osztályra, életkorra, jellemre, mert az ő feladata és kora szüksége mindenek előtt az volt, hogy fölébressze a nemzeti önérzetet, eszmévé emelje a nemzetiségi ösztönt, irodalommá a könyvírást s kitűzze törekvéseink távoli célját vagy amint ő maga mondá pályája végén: «Nekem elég érdemem volt kitisztítani a műveletlen telket, hogy az istenfiak szabadon futhassanak rajta.»

E hősies szellem egy percig sem nyugodott, folyvást küzdött s mindig előbbre tört. Minden eszközt megragadott, mely nagy céljával közel vagy távol összeköttetésben állott. Az irodalomban, az időszaki sajtó mellett, az egyesületi törekvéseknél, a nemzeti színészet körűl, mindenütt ott találjuk mint vezért, mint izgatót, mint közmunkást. A nemzetiség zászlóját lobogtatta s az európai szellemnek emelt oltárt; gátot vetett az idegen műveltségnek, mert nemzetivé tudta azt varázslani. Eredeti művei, műfordítmányai versben és prózában a nyelv széptani reformját eszközlötték, folyóiratai a *Museum* és *Orpheus* a kritikai eszméletet s a szép cultusát alapították meg. Hatása a köz- és magánéletben mind nagyobb gyűrűzetben kezdett hullámzani. Most nyelvünknek országos és tannyelvvé emelése mellett izgat, majd visszahozott koronánk őrszobájában *Hamlet*et fordítva, a magyar színészet megalapítását indítványozza. Színműtárt indít meg s hathatósan befoly a szinügy szervezésére. S midőn elfogják, idegen földre hurcolják, a börtön sötétében, az elhagyottság és szenvedés kőpárnáján csak elhanyatlott és tespedő hazájára gondol, még mélyebb gyökeret ver lelkében hite, még inkább megérleli nagy célját s még több erőt merít a hosszú küzdelemre. Valóban, kiszabadúlva börtönéből, kettőzött hévvel lép föl az irodalmi és társadalmi téren egyaránt. Amit Bessenyei hiába indítványozott, Révai nem tudott kivinni, amit ő maga mindig sürgetett, egy nyelvmívelő társaságot, egy akadémiát csaknem pótolni

képes. Levelezésbe bocsátkozik a haza majd minden írójával s azon súrlódás és közrehatás alapját veti meg, mely mindeddig hiányzott irodalmunkban. A széphalmi szegényes udvarház a magyar irodalom Weimárává emelkedik s az egyszerű birtokos egy egész nemzeten kezd uralkodni. E nagy mester és pártfogó magához vonz mindenkit, egyiknek könyvét nyomatja saját költségén, a másiknak kéziratát javítja, a harmadiknak előszót ír művéhez, a negyediket buzdítja, az ötödiket akaratlanul is íróvá teszi. Nevével minden irodalmi kérdés össze van nőve, nincs egyetlen vállalat, mely keze vagy szelleme nyomát ne hordja magán s alig van egyetlen író egész Vörösmartyig, aki nincs befolyása alatt. S az akkortájt annyira elsáncolt Erdély írói is, Arankán kezdve Farkas Sándorig, az ő lelke sugaránál kapnak lángot. Mily jól esett neki, midőn 1816-ban Erdélyben útazva minden dermedtség mellett is legalább nem látta kiszorítva a nemzeti nyelvet szalonainkból. «Szebb három hónapot, ha ide nem számlálom, amit a szerelem ada, soha sem éltem», kiált fel és szomoruan gondol Magyarországra, hol nyelvünk még nem lelt útat a felsőbb társaságba. Azonban nem csüggedt, ide is átültette hatását. Szeretetreméltósága, fínom műveltsége, élénk társalgása keresetté tették a nagyúri körökben. A hatalom és élvezet fényes termeiben is csak eszméjének élt ; minden csekély eredmény örömre gerjeszté és folyvást elégületlenül tört nagyobbakra. Közönséget és írókat teremtve, félszázadnál tovább tartá vállain az irodalmat ; lelkesült és küzdött, dolgozott és szenvedett, buzdított, követelt, rimánkodott, fenyegetett, hízelgett, kért, koldult, — oh nem magáért, bár vagyona pusztult, nejére és gyermekeire koldusbot várt, hanem érted, te megvetett nyelv, kigúnyolt irodalom és te hálátlan, de hála Istennek, ébredni kezdő nemzet!

Újjászületésünket sokan József császár 1784-ki rendeleteinek s a rájok következett visszahatásnak tulajdonítják. Valóban a látszat ez állítás mellett szól. E rendeletek, melyek nyílt harcot izentek nemzeti

önállásunknak, egész forrongásba hozták a csendes és kihalt Magyarországot. A sok hízelgő ajk panaszolni tanúlt, a sok üres szív megtelt legalább haraggal s hamvadó büszkeségünk végmaradványa még egyszer egész erejében föllobogott. Mindez nagy esemény volt s igen elősegíté azt a célt, hová irodalmunk törekedett, de nem hordta magában újjászületésünk csiráját. Előidézte a beteg válságát, de nem gyógyította meg, fölébresztette egy pár órára álmából, de reá ismét szender következett, halálossá válható. És a válság, ébredésünk előidézésében is nem kevés része van Bessenyei följéptének és Kazinczy izgatásainak. Az irodalom már azelőtt évekkel hirdette a nemzetiség eszméit, melyek mellett a megyék csak 1784—90-ben buzogtak : a visszahatás csak zászlójára írta, politikai jelentőségre emelte, ami addig néhány kigúnyolt író álmodozása volt. E mellett, ha mélyebben vizsgáljuk e mozgalom természetét, fejleményeit, döbbenve veszszük észre, hogy a nagy zajban aránylag mily csekély az erkölcsi erő, s nem egy fönséges látvány csak szinpadi díszítmény. Az országgyűlés visszaállította az alkotmányt, de inkább az előjogok, mint a szabadság biztosítékai érdekében, s épen oly részvétlen volt a nemzeti műveltség, mint ellenszenves a reformok iránt. Alig telt el tíz rövid év, és ismét csaknem ott valánk, ahol azelőtt. Alkotmányunk állott, de közéletünk elárvult, nemzetiségünket nyiltan nem bántotta többé senki, de már magunk sem gondoltunk vele, büszkeségünk ki volt elégítve s közönyösen néztünk a jövő elé. Miért? mert a pusztán politikai visszahatás nem teremthet társadalmi újjászületést, mert az irodalom nem készítette elő teljesen a kedélyeket s nem hathatott elég alakítóan az életre. S épen e korban, 1808—1830-ig fejté ki Kazinczy legmélyebben ható munkásságát, tűzte ki a nyelvújítás zászlóját s vívta e nagy eszme győzelmes csatáit.

Ugy van, tisztelt gyülekezet! a nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Nem akarok félreértetni. Oly kevéssé tartozom a

nyelvújítás régi ellenségeihez, mint új barátaihoz s ezelőtt ötven évvel épen oly lelkesülve fogadtam volna e mozgalmat, mint amily lelkesülve óhajtok most visszahatást azon tévedések ellen, amelyeket elkövetett. Már Horatius megjegyezte s az összes világirodalom igazolja, hogy új szókra új eszmék kifejezése végett minden nyelvnek szüksége van s régi szók épen úgy elhalnak néha, mint fölelevenednek később. A mi nyelvujításunk kétszeres szükségesség volt oly hosszú hanyatlás után, midőn nyelvünk kiszorult az irodalomból, a míveltebb körökből s úgy szólva csak a nép ajkain élt még. Kazinczyt ösztönszerűleg ragadták e térre mind rendkívüli körűlményeink, amelyek rendkívüli eszközöket sürgettek, mind saját hajlamai, melyek őt a classikai és újabb irodalmaknak folyvást e szempontból való tanulmányozására ösztönözték. Nyelvünket meg kell tisztítani az idegen keveréktől s kifejezni azon eszméket, melyeket fejlődő műveltségünkkel nyertünk. Kazinczy régi szókat elevenített föl, tájszókat általánosított, új szókat alkotott részint a régiek analogiájára, részint gyökelvonás, összetétel és összehúzás útján. Költői nyelvünk és prózánk durva köznapiságba, szín és jellem nélküli laposságba sülyedt, irodalmunkból kiveszett a stilérzék. Kazinczy az idegen példányokra mutatva, ízlést sürgetett, eredeti és fordított munkáiban példát adott a költői és prózai stil különböző, saját nemeire s új vagy szokatlan szókötési formákat hozott divatba. E két irány gazdag eredménye ma már nemzeti kincsünkké vált; nyelvünk megtisztúlt, megnemesedett s a költészet, szónoklat, társalgás és tudományos előadás legfínomabb árnyalatait is kifejezni képes; költői és prózai stilünk, saját nemei szerint, erőt, fenséget, színt, fordulatosságot, könynyedséget, kellemet nyert s a művészet európai színvonalára emelkedett. Azonban e két iránynak nagy tévedései és túlságai is voltak: a sok jó és szükséges szó mellett sok rosszat és szükségtelent is nyertünk, s a csín és fordulatosság örve alatt idegenszerűségek is csúsztak be szókötésünkbe s a művészi és magyaros

nem mindig tudtak összeolvadni. E tévedések és túlságok ugyanazok, amelyek minden nagy mozgalommal együtt járnak s amelyeket épen úgy ki lehet magyarázni, mint menteni. De kimagyarázni és menteni valamit nem annyi, mint helyeselni és követni. Honnan tanultuk mi azt, hogy nagy embereinknek árnyoldalait is bálványoznunk kell s egy nagy mozgalom minden nyilatkozata isteni kijelentés? Vajon örvendhetünk-e, midőn Kazinczy tévedéseiből elmélet, rendszer alakúl egész az elhírhedt *szócsíntanig* s minden idegenszerűséget az ő nevének varázsa fedez? És miért ne merjük kimondani, hogy bár egy bizonyos pontig irodalmunk folyvást Kazinczy befolyása alatt fog állani és nincs erő, mely szelleme nyomát többé kitörülje nyelvünkből, de egy s más, sőt sok, ami az ő idejében szükségesség volt, most már nem az, s azon az úton, amelyen ő járt, a magyar költői nyelvet és prózát teljes szépségében ki nem fejthetni. Hiszen még Kazinczy életében, a nyelvújítás diadalakor, megindúlt bizonyos visszahatás. Az orthológia le volt győzve mind a költői, mind a prózai nyelv terén, de egy pár nagytehetségű író magok a nyelvújítók között már mérsékelni kezdte a mozgalom túlságait és belátni tévedéseit. Vörösmarty a nyelvújítók táborához tartozott, de költői nyelve többé nem volt a Kazinczyé. A régi és új nyelv különös bájban olvadt össze nála s a művészi és magyaros kibékűlt. Petőfi és Arany még tovább mentek s a népköltészet forrásaiból merítve, a régi, új és népnyelv összes bájait igyekeztek költői nyelvünkbe varázslani. Prózánkban is mutatkoztak ily jelenségek, de a siker nem ily fenső fokán, azonban mindinkább kezd közmeggyőződéssé válni, hogy prózánknak művésziebbé kell válnia idegenszerűség és magyarosabbá ízléstelenség nélkül.

De hová ragadt hevem? Bocsássatok meg, ha nem kevésbbé lelkesűlök irodalmunk és nyelvünk jövőjéért, mint tisztelem és dicsőítem Kazinczyt. Még egyszer ismétlem, hogy a nyelvújítás nagy eszme volt, nagyobb társadalmi és politikai következményeiben, mint tisztán irodalmi szempontból. Bukása nagy csapás lett

volna összes fejlődésünkre nézve. Arról volt szó: akarunk, tudunk-e még nemzet lenni, ébredésünk az élet jele-e vagy a haldokló végvonaglása? Arról volt szó: le tudjuk-e vetni az ó embert és felvenni az újat, van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük? Az a vágy, mely megúnta a múlt dicsőségén andalogni s a még alaktalan jövő sejtelmein ábrándozott, mely nem hitt a holt formákban, az írott betükben s öntudatlan érezte, hogy az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk, amely nem elégedett meg az alkotmány és nemzetiség védelmével, hanem egyszersmind kifejtésökre is törekedett, mely rontani akart a múlton, hogy építsen a jövőnek, legelőször az irodalomban nyilatkozott, s Kazinczyt választá bajnokáúl. Kazinczy küzdött lelke egész erejéből s a legrendkívülibb forrongást idézte elő.

A reformatio korszakát kivéve, soha sem volt irodalmunkban annyi élénkség, zaj, pezsgő élet. Az írók két nagy táborra szakadtak: neológokra és orthológokra. Ezek épen úgy tagadták az új szók alkotási jogát, mint hibáztatták a régi szók fölelevenítését s a tájszók általánosítását; megelégedtek azzal a szókincscsel, melyet az ország minden része használt, megvetették a költői nyelv és műpróza ó és új classikai példányait s a hagyományos, színtelen és nyers magyarságot kedvelték. E táborban volt ó Magyarország előitéleteivel és tehetetlenségével, üres hiúságával és tespedő hajlamaival. Csak védte az ősi nyelvet, mint az ősi alkotmányt, de nem fejlesztette. Kazinczy zászlója alatt az ifjú Magyarország küzdött erőtől duzzadozva, reménnyel, hittel tele, s büszke önbizalommal törve előre egy álmodott nagy jövő felé. Az egykedvű nemzet figyelme egészen idefordúlt s apraja-nagyja besodortatott a szenvedélyes küzdelembe. Midőn új ízlés támad, új eszmék terjednek s az emberek más stilben társalognak és írnak, mint azelőtt, az mindig nagy társadalmi és állami változásoknak előjele. Kazinczy ízlés- és nyelvújítása egy

nagy előcsatája volt társadalmi és politikai átalakulásunknak. Minden új szó egy-egy eszme, érzelem és tény tiltakozása volt a múlt ellen s a jövő megannyi győzelmi zálogáúl tűnt fel. Midőn Kazinczy kivívta a harcot s a megifjúlt irodalom élén hirdette, hogy a magyar nyelv és irodalom nem volt, hanem lesz, nem soká kellett várakoznia, hogy megjelenjen Széchenyi és visszhangozza: Magyarország nem volt, hanem lesz. Ime a két korszak érintkező pontjai, ime hogyan készítette elő az irodalom társadalmi és politikai átalakulásunkat, ime újjászületésünk két hőse, akik egymás föltételei voltak, egymást egészítették ki. Kazinczy nyugodtan halhatott meg 1831-ben, küldetése be volt végezve: Mózes megmutatta az ígéret földjét, Jósué megjelent.

Oh tisztelt gyülekezet! Kazinczynak nemzeti nagy hálával tartozunk. Amire irodalmunkban, társadalmi és politikai életünkben ötven év óta büszkék lehetünk, abban mind része van neki; hogy nem haltunk meg a gyalázat halálával s ha el kell vesznünk, nem nyomorúltan veszünk el, sokkép neki köszönhetjük. Elveszni — oh Istenem! — hogyan vesznénk el? Hisz szelleme lelkesít, példája buzdít, emlékét ünnepeljük. Az a lelkesűlés, mely e pillanatban minden magyar szívet feldobogtat, egy újabb nagy eskü, hogy utolsó csepp vérünkig védni fogjuk nemzetiségünket s mindent áldozunk a hazáért. Oh dicsőült szellem, nézz le reánk a magasból, áldj meg bennünket! Ime élünk, bár megfogyva, de nagy veszteségünk után is híven megőrizve azt a legdrágább kincset, melyet te visszaszereztél nekünk, a hű ragaszkodást nemzetiségünkhöz, az erős hitet önmagunkban. Mi bízunk a jövőben, mint te bíztál, készek vagyunk küzdeni, áldozni, szenvedni, mint te küzdöttél, áldoztál, szenvedtél. De ha valaha csak gondolatban is fajúlni kezdenénk, ha csak egy percig is ingadoznánk, ha csak lankadni is mernénk, jelenj meg közöttünk éjfélenként, mint az ős apa veszélyben forgó unokáinak, ints, vádolj, kérj, követelj, buzdíts és vezess s mi újra lelkesűlni fogunk, mint te ezelőtt félszázaddal.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Egy éve múlt, hogy b. Eötvös József meghalt és ravatalát a gyászba borúlt nemzet vette körűl. A közfájdalomban, a nemzeti gyászban élénk részt vett a Kisfaludy-társaság is, melynek az elhúnyt egyik dísze és sokáig elnöke volt. S most, egy év múlva, midőn társaságunk nagy halottja emlékét megújítja, újra fájdalomba merűlve, azt sirassuk-e, amit halálával vesztettünk, vagy az enyhűlet nyugalmával emlékezve, arról elmélkedjünk, amit nyert ez oly gazdag élettel a nemzet.

Akit tiszteltünk, szerettünk, nem halhat meg reánk nézve egészen. A halál soha sem győzedelmeskedhetik a szellemen. Kedveseink sírja csak földi maradványukat zárja magában, égi részök áldása velünk marad s lényünkbe olvadva átkísér az élet útain. Akik család és barátok helyett egy nemzetnek áldozták éltöket, a hősök, államférfiak, írók és művészek hatása a nemzeti fejlődés részévé válik, mint új eszmék és tettek eleme. A halottak szellemei az élők fölött lebegve velök és érettök küzdenek az öröklét végtelenében. Emléköket nem a hideg márvány vagy ércszobor őrzi, hanem a szív és az élet melege. Bármily nagy a veszteség egyesre vagy nemzetre nézve, bár gyakran megsajduljon a hegedni kezdő seb, az emlékezet nemcsak a bánat forrása, hanem a lelkesedésé is. Kedveseink sírjánál nemcsak azt érezzük, hogy elvesztettük őket, hanem azt is, hogy bírtuk, nemcsak azt, hogy gyászolunk, hanem azt is, hogy boldogok valánk. A méla öröm és hála, mely ekkor eltölti szívünket, épen úgy enyhít, mint fölemel. S ha

elhúnyt nagyjaink emlékének áldozunk, a veszteség érzete észrevétlen azon eszmék cultusába olvad, melyeknek az elhúnyt bajnoka volt s a bánat felhőit mintegy megaranyozza a nemzeti dicsőség fénye. A hála és lelkesedés órája ez is, mely szintén enyhít és fölemel s e szószékre lépve, érzem, hatása alatt állok. Épen azért engedjék önök, hogy elfordúlva Eötvös sírjától, nyugodtan tekinthessek pályájára, a veszteség nagysága helyett eszméi diadaláról szóljak s bánatunkat, hogy meghalt, szerencsénkkel enyhítsem, hogy élt, érettünk és dicsőségünkre élt. Vajha erőm gyöngeségét pótolhatná lelkesedésem és szónoki járatlanságomat feledtetné szívem őszinte kegyelete.

Eötvös az átalakuló Magyarországnak egyik legkiválóbb képviselője mint ember, államférfiú és költő egyaránt. Húsz éves korától haláláig szolgálta hazáját, küzdött eszméiért épen oly önzetlenül, mint lelkesülten s nem kevesebb sikerrel, mint kitartással. Az újabb magyar irodalmi és politikai fejlődés legfőbb mozzanatait eszméi jelölik s mint magánember a modern magyar társadalomnak mintegy eszményi kifejezője. Érdemei és erényei nem szorúltak túlzásra, hogy feltűnjenek. Bizonyára inkább a gondolat embere, mint a tetté. Átalakúlásunk legnagyobb tényeit nem ő hajtotta végre, de eszméjöknek ő volt főkezdeményezője, philosophja és költője. E tekintetben senki sem mérkőzhetik vele. A közelebbi harminc év alatt a magyar politikai eszmék fejlődésére ő hatott legtöbbet. Aggódott, elmélkedett, boncolt, remélt, lelkesült és lelkesített. Nem pártokat vezérelt, hanem eszméket kezdeményezett, nem annyira intézményeket teremtett, mint útjokat egyengette. Politikai művei, szónoklatai inkább a jövőre hatottak, mint a jelenre. Sokkal magasabb szempontból fogta fel és rendszeresebben tárgyalta a kor kérdéseit, mintsem elég gyakorlati és népszerű lehetett volna. A tett emberei olykor mosolyogtak rajta. De észrevétlen is hatása alatt állottak. Hazája sorsa épen úgy szívén feküdt, mint az európai emberiségé, melytől azt nem tudta elválasztani. Mint keleten a nyugoti polgárosodás bajnokáért

lelkesült nemzetéért s e polgárosodás szenvedései, aggodalmai, reményei, eszméi senkiben sem találtak nálunk mélyebb és elragadóbb tolmácsra, mint benne. Magasra törekvő és aggodó hazafisága mintegy világpolgárrá avatta, tehetsége és tanúlmányai pedig Európa kitűnőbb politikai írói közé emelték, mint a magyar politikai irodalomnak majdnem egyetlen képviselőjét külföldön.

S a költőben hasonló jellemvonásokra találunk. Itt is inkább a gondolat embere, mint a formáé. Bizonyára nem Eötvös az, ki az alkotó phantasia legművészibb formáival ajándékozta meg nemzetét, de az is kétségtelen, hogy senki sem öntött a magyar költészetbe több gondolatot, nagy és nemes érzést, mint ő. Újabbkori költészetünk fejlődésének két fordúló pontján, a látszó ellentétek mellett is, ott küzd szelleme s erőt ád a mozgalomnak. Két költői nemzedék közé esve, szorosan véve egyikhez sem tartozik, mégis mindenik magáénak vallja; egyiktől sem kölcsönöz, de mindkettőnek irányára hatással van. Oly tért művel, mely legparlagabb; oly áramlatot indít meg, mely leginkább hiányzott költészetünkben. Kevésbbé nemzeti, mint más, de európaiabb mindeniknél, philosoph és mégis keresztyén, reflexiókba sülyedő és mégis érzésben árad. A reflexio és érzés csodálatos módon egyesűl benne, mintha fejével érzené és szívével gondolkoznék. A bánat és vigasz költője, a szerencsétlenek és elnyomott néposztályok szószólója. Lyrikus és epikus prózában, ki a magyar regényt közelebb hozza az élethez s a társadalom rajzává és bírálatává emeli. A magyar és európai társadalom sebeit kérlelhetetlen kézzel leplezi föl, kételybe és fájdalomba merít, de a keresztyénség és demokratia nagy elvei- és érzéseiben, a hitben és igazságban keres gyógyító írt. Művei némely részletében a művészen gyakran erőt vesz a philosoph, de az egész véghatása mindig költői. Kevésbbé mulattat, mint mások, de mindig fölemel és nemesít. Alakjai nem mindig jellemzők és elevenek, de a kor jellemző eszméit és szenvedélyeit, akár a múltból, akár a jelenből vegye tárgyát, egy magyar

költő sem fogja fel biztosabban. Phantasiája néha kimerűl, kedélye soha, a fájdalom és vígasz, az emberszeretet és hit e gazdag forrása kimeríthetetlen. Mindjárt első nagyobb műve meghódította a magyar közönséget, mely többé nem szabadúlhatott varázsa alól. Valóban semmi sem bizonyítja annyira nagy költői tehetségét, mint az, hogy művei a fogyatkozások és hibák mellett is oly rendkívüli hatást gyakoroltak irodalomra és közönségre egyaránt. A hibátlanság és szabatosság még senkit sem tett költőivé, de a geniusz ereje mindig magával ragad, bármily alakban nyilatkozzék.

Eötvösben az ember a költővel és államférfiúval a legszorosabb egységben olvad össze.

A költészet és politika reá nézve nem volt színpad, hogy, mint a színész, levetve a jelmezt, más emberré váljék. Költői műveit nagyrészt politikai küzdelme sugalmazta s a magánéletben költői és politikai eszményeit igyekezett megvalósítani. Sorsa és hajlamai a democratia bajnokává szentelték föl. Egy csapás következtében semmit sem örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életén át küzdött. Szegényen lépett a világba s a munkában keresett új birtok- és jogcímet. Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A fínom modoron kívül semmi sem mutatta benne az aristocratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában. Egyszerű, munkás és szeretetreméltó. Becsületét, önzetlenségét rágalmazói sem vonták kétségbe. Kételyre hajló természete meg-megbénította erélyét, lobbanó kedélye könnyen lelkesűlésre ragadta, de soha sem vezette félre a jótól. Politikai hibái nincsenek kapcsolatban erkölcsi tévedésekkel s diadalaiban nem önző szenvedélyek arattak sikert. Se hivatala, se tolla nem gazdagította meg. Oly kevéssé hizelgett a hatalmasok, mint a nép szenvedélyeinek és eszményein csüngve, fölemelt fővel feddhetetlenűl ment végig a közpályán, de nem sebek nélkül. Érzékeny szíve nehezen tűrte az irodalmi és politikai pártok támadásait, de családja és barátai

körében enyhűletet talált. A szerelem és szeretet költője boldog és gyöngéd férj, szeretett és gondos atya, hű és föláldozó barát volt. E mellett a szerencsétlenek vigasza és gyámola. Többet fáradott a mások, mint a maga ügyében s a jóságot szeretetreméltósággal, az emberszeretetet gyöngédséggel párosította. S írótársai iránt is hasonló érzülettel viseltetett. Hogyan örvendett egy-egy új tehetség föltűnésének s mily részvéttel fordúlt hozzá. Petőfin kezdve, kit megtámadói ellen az irodalmi téren is védett, hány ifjú költő és tudós nyert tőle buzdítást és gyámolt. Oh valóban tehetségénél csak szíve volt nagyobb s az írót csak az ember múlta fölül benne.

Mind e tulajdonok korán fejlődtek Eötvösben, mint gyermek ifjú volt, mint ifjú férfiú. A legellenkezőbb befolyások jókor megérlelték. E század második évtizedében született, midőn a magyar közélet ismét dermedésbe sülyedt, s az aristocratia az 1790-diki fölbuzdulás után második ízben kezdett idegenné válni hazájában. Anyja nagyműveltségű és vallásos német nő volt, kinek szülőinél a gyermek és ifjonc sokszor hónapokat töltött. Az európai műveltségű körben korán fejlődtek rokonszenvei az európai eszmék és irodalom iránt. Azonban a másik nagyatyai ház, hol szintén sokat időzött s hol még a hagyományos magyar erkölcsök divatoztak, nem engedte, hogy kivetkőzzék nemzetiségéből. E kettős hatás egész életén meglátszik. Buzgó magyarságába az európai eszmék cultusa vegyül s mint írónak kevésbbé tősgyökeres nyelvét tág körű eszméi pótolják. Nagyatyja a pohárnok, atyja a tárnokmester az aristocratia és kormány híres és tevékeny bajnokai voltak. A gyermek aristocratikus és alkotmányellenes légkörben növekedett, de az irány e túlságát egy szintén nem kevésbbé túlságos irány hatása orvosolta. Nevelője egy erős szenvedélyű democrata volt, a kivégzett Martinovics halálra ítélt társa, kit a kufsteini börtönben kiállott szenvedés nem tört meg, csak elkeserített. E férfiú minden nap megzavarta növendékének aristocratikus álmait, s oly fogékonyságot ébresztett benne a democratia eszméi

iránt, melyet semmi ki nem irthatott. Ez ellentétekből fejlődött Eötvös democratiai hajlama, melyet aristocratikus formák mérsékeltek s vallásosság szentelt meg, s irigység és gyűlölet helyett emberszeretet és igazságérzet élesztettek. Atyja fényes pályára szánta, nagy úrnak a főúri bureaucratia rangfokozatán, azonban az ifjú szegényebb barátjai társaságában a fölzsendűlt magyar politikai és irodalmi élet mozgalmai között élt, a hazafi és író koszorúiról álmodozott, verset és drámát irt s a juliusi forradalom győzelmét ünnepelte. Kényszerből mégis engedett atyja kivánságának, rövid ideig szolgált a megyénél, udvari cancelláriánál, az eperjesi kerületi táblánál, de örömestebb töltötte idejét külföldi utazással. A magyar alkotmány e korhadó intézményei nem tudták lelkesíteni : az új kor eszméi zsibongtak lelkében és szíve egy alaktalan jövőért dobogott. Nem kereste a világ örömeit, íróbarátjai társaságában művelte lelkét, s midőn a fényes szülői ház viszonyai megrendűltek, szakítva múltjával, mintegy a nép közé szállott, hogy kizáróan mint író és publicista szolgálja hazáját. Eszményei után indúlt, s élete nem is egyéb, mint az ifjúság álmai megvalósítva az érett korban.

Első költői kisérletei kora ifjúságára esnek, melyeket nem soká politikai föllépése követ, hogy költői és politikai munkássága mintegy párhuzamban versenyezzenek egymással. Az ifjú lyrikus figyelmet ébreszt, s *Búcsú*ja ma is a legjobb magyar ódák közé tartozik ; az ifjú reformer tiszteletben részesül, mint aki *Vélemény a fogházjavítás ügyében* című munkájával egy egész kis irodalmat idéz elő. Eötvös az ellenzékhez csatlakozott, de már első fölléptekor nem a sérelmi téren küzd, hanem a reformokén. Széchenyi reformáramlata magával ragadott minden mélyebb kedélyt és magasabb szellemet. S jellemző, hogy Eötvöst első reformindítványaiban inkább az általános emberi érdek vezeti, mint a tisztán nemzeti, s a társadalmi bajok élénkebben érdeklik, mint a politikai bonyodalmak. Börtöneink barbarismusa föllázítja érzelmeit, s mint a hallgató rendszer bajnoka lép föl javításuk

érdekében ; a martyr zsidó nép szenvedései mélyen meghatják lelkét, s a *Zsidók emancipatiója* című ragyogó essayjében oly eszméket hirdet a magyar közönségnek, melynek igazságáról sokan meggyőződnek, de valósíthatásukat ábrándnak tartják. És ime az ábránd huszonnyolc év múlva teljesül, az indítványozó mint minister maga hajtja végre. S ha külföldi ügyekhez fordúl, itt is hasonló szellem lelkesíti. *Szegénység Irlandban* című értekezése szintén a szenvedők és elnyomottak kérdésével foglalkozik. Tudománya és ékesszólása rövid idő alatt megkülönböztetett állást vívnak ki számára, s midőn az 1840-diki országgyűlés a börtönjavítást egyik főkérdésűl tűzi ki, az országos bizottság tagjai, a haza elsőrendű tekintélyei között ott találjuk a fiatal Eötvöst is. Mindamellett első koszorúját nem a politikai pályán, hanem a költőin nyerte. Az 1838—40 között megjelent *Karthausi* ünnepeltté tette nevét, s a legkitűnőbb magyar költők sorába emelte.

E könyvnek rendkívüli hatása volt, mellyel addig csak a Vörösmarty *Zalán futásá*é versenyezhetett. Tulajdonkép a *Karthausi* kiegészítette és mérsékelte azt az irodalmi nagy változást, melyet a Vörösmarty föllépte jelöl. Vörösmarty háttérbe tolta a németgörög classicismust, melynek Kazinczy volt képviselője ; fölszabadította költészetünket a német költészet járma alól, s megnyitotta az európai összes irodalom behatásainak ; a képzelem szabadságát hirdette tárgyban és formában ; egyfelől régi és népköltészetünkre, másfelől az európai romanticismus rokon elemeire támaszkodva, oly költői iránynak adott lendületet, mely nemzetibb és tágabb körű volt minden addiginál. Azonban e költészet csak a múlt, a nemzeti nagyság és erő képét tüntette föl, s ha a jelenhez fordúlt, leginkább a küzdő hazafiság aggodalmait és reményeit zengette. Maga a regény is ez úton indúlt ; költőink a történelmi regényt művelték előszeretettel, s legföljebb csak a komikum kedvéért szállottak alá a jelenhez. Az emberiségi érdekek és eszmék, a társadalmi szenvedések, az újkori egyén tragikai küzdelmei

nem találtak szószólóra a nemzeti lelkesülés, a hazafi eszmék és érzelmek e forrongásában. E mellett költészetünk ösztönszerűleg őrizkedett a philosophiai szemlélődéstől, kerülte a kedély érzelmes áramlatát, örömöstebb tévedt szónoki pathoszba, sőt a képzelem ragyogó, de hideg játékába is. A *Karthausi* egyszerre az emberiségi érdekek és eszmék, a társadalmi küzdelmek és szenvedések közé ragadta a magyar olvasót, s egy sebzett szív fájdalmaival, egy szemlélődő lélek kételyeivel töltötte el. A világfájdalomnak adott hangot, de vigasz és megnyugvás kiséretében. E tisztán emberies irány mérséklőn és nemesítőn olvadt a megujúlt magyar költészet fejlődési folyamába; e philosophiai szemlélődés és vallásos fölemelkedés a modern műveltség alapján, áthatva a meleg kedély érzelmeitől, megtermékenyítette az elméket és közelebb hozta az európai irodalomhoz.

A *Karthausi* jellemrajzi és formahibáit a gyakorlott szem könnyen észreveheti, de ki az, akit meg nem ragadott e mű szelleme, melyben magasság és mélység, fájdalom és vigasz, kétely és hit, ég és föld oly fenségesen olvadnak össze? Nem találjuk meg benne az elbeszélő stil könnyed és élénk folyamatosságát, de méltán kérdhetni: mutathat-e föl költőibb nyelvet a magyar próza? Minden lapján az ódai hevület és elegiai meghatottság kimeríthetlen forrása árad el, s nem ok nélkül mondják, hogy aki a bánat- és vigasznak e könyvét versbe szedné, elrontaná, prózaivá tenné, mert oly kevéssé próza az. Eötvös követte geniuszát, kiöntötte ifjú lelke élményeit, csalódásait, szemlélete és tapasztalatai gazdag tárházát, s megenyhült a vigaszban, melyet maga és embertársai számára keresett. Nem töprengett, regényt ír-e vagy lyrai költeményt, elmélkedést vagy emlékiratot, érezte, hogy költői művet alkot és lelke legbensőjét tárja föl olvasóinak. A melancholia árnya, a kétely szürkülete ködlik rajzain, de a hegyek csúcsán napsugár ég, s a góth egyház keresztjére veti fényét; az örömök és remények temetőjén mindenütt enyészettel találkozol, de egyszersmind a halhatatlanság fuvallatát érzed; a

hiú és önző szenvedélyek harca tárúl föl előtted, mely bűnbe és boldogtalanságba sodor, — de fölsugárzik a keresztyén önmegtagadás föláldozó szeretete, mely kiemel, megment vagy legalább enyhít, vigasztal. Az európai társadalom tükre e könyv, mint a napé egy harmatcsöpp ; hátteréűl az aristocratia és democratia küzdelme szolgál a mindennapi élet bonyodalmai között. Amaz romjaiban, előítéletei és emlékeiben él, ez reményeiben és ábrándjaiban, még nem képes megszilárdúlni, s mindkettőben hiányzik a hit ereje és szeretet föláldozása. Az öreg gróffal, a régi aristocratia képviselőjével, Dufey áll szemben, a komornyik fia, ki a democratia vállain jutott hatalomra, s épen oly önző, kapzsi és szívtelen, mint akiknek helyét elfoglalta. Ármánd a nép feltörekvő gyermeke, ki az egyenlőség századában semmire nem tud menni; Arthur nagyravágyó művész, ki föllengő idealismusában a dicsőségért küzd, és csalódva érzéki gyönyörökbe sűlyed ; Gusztáv, a mű hőse, egészen kora kifejezője, a régi és új eszmék, a hit és kétely vegyülete, nemes szívű, de gyönge, lelkesűlő, de erélytelen, ki magára és másokra egyaránt szerencsétlenséget áraszt. S a két nőt, Juliát és Bettyt, az aristocratikus báj és polgári egyszerűség e virágait, ugyanegy sors dere hervasztja el. Amazt egy a népből kiemelkedett csábító taszítja a csalódás és gyalázat örvényébe, emezt egy őscsalád végsarjadéka. Azonban e kétségbeesésig sötét rajzot mennyi fény enyhíti! Ármánd a munkában és családi életben keres vigaszt ; Julia az anyai érzésben talál menedéket, Bettyt a szerelem álma ringatja halálba, s a haldokló Gusztáv a zárda magányában megtisztúlt szívvel hirdeti : «Életemnek emléke őrizze meg az önzéstől lelketeket, bús napjaitok el fognak múlni, a világ fájdalmát kedveseitek ölelései, kedveseiteknek sértéseit a világ fogják kipótolni, csak az önzőnek nincs vigasztalása a földön.»

Ez a mű alapeszméje, tanulsága ; ez épen oly keresztyén, mint philosoph megnyugvással vált meg Eötvös forrongó ifjúsága emlékeitől és szállott ki mint férfiú a politikai küzdőhomokra egy eszméért, mely-

nek egész életét áldozta. Politikai pályáját a megyei, főrendi, majd a képviselőházi szónok, a journalista és író számos küzdelmei és diadalai jelölik ; a közelebbi harminc év alatt alig merűl föl kérdés, melynek fejtegetésében részt nem vesz ; alig támad mozgalom, melynek harcosai vagy épen megindítói között ott nem találjuk ; de mindamellett egy nagy eszme az, melyben összes munkássága, legszentebb aggodalmai, reményei mintegy központban egyesülnek, és ez eszme : a magyar parlamenti kormány eszméje a népképviselet alapján és egyszersmind összhangzásba hozatala, kibékítése az ausztriai kapcsolat viszonyaival. Amaz 1848 előtti években volt törekvéseinek főcélja, emez 1849 utániakban. Mindkettő ténnyé vált ; az elsőt Kossuth hajtotta végre, a másodikat Deák, de az eszme kezdeményezésének érdeme és szenvedései sok részben Eötvöst illetik.

Magyarország közélete a negyvenes években élénk mozgalmasságnak indúlt, de inkább a lázas izgalom, mint a pezsgő egészség jelenségei között, s minden arra mutatott, hogy válság felé közeledünk. A nemzeti életerő küzdött a viszonyok és eszmék kóranyagával. Az ellenzék a dicső múlt emlékein s a derengő jövő reményein lelkesűlve, egyszerre vívta csatáit a sérelmek és reformok mezején. Visszaszerezni Magyarország törvényes önállását, reformálni az ősi alkotmányt, kifejteni a haza szunnyadó szellemi és anyagi erejét, volt jelszava, melyet a nemzet is magáévá tőn. A kormányt, melynek eddig a létező állapot föntartása volt minden gondja, szintén magával sodorta a mozgalom. Némi engedményeket tett, némi fogékonyságot mutatott mindkét irányban, de részint a viszonyok kényszerűsége miatt, részint hajlamainál fogva, határozatlan, tétovázó volt, s egy, nem épen tiszta eszközökkel, összetoborzott többségben kereste és remélte támaszát. Azonban a legfőbb pontra nézve magában az ellenzékben is az eszmék anarchiája uralkodott. Ragaszkodás a középkori intézményekhez és újkori eszmék cultusa, aristocrata hajlamok és demokrata irányok, a hűbéri és modern alkotmány biz-

tosítékai és szükségei, nemzeti előítéletek és szabadelvű ábrándok sajátságos vegyülete olvadt össze e nemzeti nagy mozgalomban. A kormány az idegen befolyás és absolutismus képviselőjének tekintvén, mindenki gyöngítésére törekedett, az országgyűlés a szükségesekhez és vágyakhoz képest kevés eredményt mutathatván föl, a megye felé fordult a rokonszenv, és jogköre kiterjesztésében kerestetett az alkotmány biztosítéka és a reformok gyorsítása. A megye mint államrendszer ünnepeltetett, s *vis inertiae*jével nemcsak a törvénytelenséget, hanem a jó közigazgatást is akadályozta, a szabályalkotási jogait az országgyűlés jogai bitorlásáig fejlesztette, a követi utasításoknál fogva függésben tartotta a törvényhozást, s lehetetlenné tette a parlamenti élet fejlődhetését. Ide járultak még a korteskedés visszaélései, melyek a vesztegetést és erőszakot győzelmes pártfegyverré emelték, s egy egész insurrectionalis tábort alakítottak, nem annyira a nemzeti, mint a nemesi jogok védelmére.

Mindjárt ez évtized elején egy kis töredék, néhány fiatal férfiú szakadt ki az ellenzékből, kik szintén az ország önállásáért és reformokért lelkesültek, de egyszersmind tisztázni kivánták az eszméket, s vezérelvet kerestek, melynek igényeihez idomúljanak az átalakúlás kérdései. A parlamenti központosítást és felelősséget írták zászlójukra. Közlönyük a *Pesti Hirlap* volt, melyet előbb Szalay, majd Csengery szerkesztett. Sokáig népszerűtlenek voltak, de jellemök, tehetségök és tudományok ereje mind mélyebb hatást tett a gondolkozó és műveltebb elmékre. E párt élén küzdött Eötvös, az ellenzék gyanúsítása, sőt terrorismusa között. Négy évi hirlapi munkásságát egy könyvben, a *Reform*ban összesítette, mely legvilágosabban és legrendszeresebben fejtette ki e párt törekvését, s melyben, mint a hajnal szürkületében, már föltetszettek az 1848-diki törvények körvonalai.

Eötvös nem remélte az ország sérelmei orvoslását, sőt az egész sérelmi politikát terméketlennek tartotta. Nem az egyes sérelmek orvoslatát tűzte ki föladatúl,

hanem az ok megszüntetését, melyből sérelmeink származnak: a kormány felelősségének kivívását sürgette, mely mind az alkotmányosság természeténél, mind régi törvényeinknél fogva megilleti a nemzetet. A nemzeti fájdalom ékesszólásával fejtegette, hogy Magyarországon a politikai jogok élvezete kizáróan egy osztályt illet, s e kiváltság nem műveltségen vagy birtokviszonyokon, hanem egyedül a nemesi címen alapszik; hogy közigazgatásunkban hiányzik minden egység, központosítás, s a kormánynak nincs elég hatalma a törvények végrehajtására; hogy a törvényhozás a kormányt feleletre nem vonhatja, s alkotmányunk egész biztosítéka a megyéknek *vis inertiae*-jében s az országgyűlés ama jogában áll, mely szerint a sérelmek orvoslatát követelheti: vagy más szóval, Magyarországon nincs nemzet, nincs kormány s nincs oly parlament, mely egy alkotmányos törvényhozó testület jogai birtokában volna. Ez az oka, hogy minden tekintetben annyira hátra vagyunk, s még alig értünk el az ujabbkori műveltség küszöbéhez. Hátramaradásunk e fő okai pedig a legszorosb kapcsolatban vannak egymással. Épen ezért bonckés alá vette a megyei rendszert: feltüntette árnyoldalait, kimutatta, hogy a haladás e rendszer mellett lehetetlen; hogy az biztosítéka ugyan alkotmányunknak, de olynemű, melynél gyöngébbet és kifejlődésünkre károsabbat alig képzelhetni. Nem a megye, hanem az országgyűlés erősbülésében kereste a szabadság és haladás biztosítékát, összpontosítani óhajtotta az országos ügyeket a felelős kormány és országgyűlés kezébe s megszorítani a megyék jogkörét részint a felelős kormány, részint a községi önkormányzat intézményével, mely utóbbi a megyei merev összpontosítás miatt ki nem fejlődhetett. Azonban e gyökeres reformot csak a törvényhozás útján akarta eszközölni, mely megszabadulva az utasítások nyűgétől, s a képviselet fejlesztésével naponként erősbűlni fog. S az új rendszert fokonként kivánta a közigazgatás egyes ágaira alkalmazni, s csak oly arányban és módon korlátolni a helyhatósági jogokat, aminőben a felelős-

ség ez új biztosítéka életbe lép, s amennyit ez okvetlen megkiván. Figyelmeztette az ellenzéket, hogy nem abban rejlik a veszély, ha a kormányt hatalommal ruházzuk föl, mert aki a kormány szükségét belátja, gyöngeségét nem számítja szükséges tulajdonai közé, hanem abban, ha a hatalom nem a többség kifolyása és nem korlátolják a felelősség intézményei. Intette a kormányt, hogy a közbizalomban keresse támaszát, s a törvényhozástól bizonyára teljes hatalmat nyer, ha annak egyszersmind felelős lesz. Meg volt győződve, hogy a dolgok ereje nem engedi a hosszas halasztást és puszta előítélet vagy megszokás nem fogják visszatartóztatni a nemzetet oly elvek elfogadásától, melyek nélkül kifejlődése lehetetlen.

Azonban Eötvös nemcsak a politikai téren küzdött az újkori alkotmányosság és democratia elveiért, hanem a költőin is. Két nagy regényét, a *Falu jegyzője* s a *Magyarország 1514-ben* címűt ez eszmék sugalmazták. Maga bevallja, hogy a költészet kedves játékká sűlyed, ha különválik a kor nagy érdekeitől. S valóban a *Falu jegyzője* nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is volt: a democratia jajkiáltása, mely szenvedéseit panaszolja és jogait követeli; a fájdalom és gúny megolvadt könnye, mely milliók kínjait fejezi ki; egy villámfény, mely megvilágítja a láthatárt s a közelgő vihart jelenti. Eötvös meleg szíve egész részvéttel fordúlt az elnyomott szenvedőkhöz, hogy elégtételt s vigaszt nyujtson nekik, melyeket az alkotmány megtagadott. Hibásan fogják föl e regényt, kik nem látnak egyebet benne, mint a megyei rendszer árnyoldalainak rajzát. Több annál, az 1848 előtti magyar társadalom rajza az, mely csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké minden jog teher nélkül s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül. Ez állapot komikai és tragikai oldalait rajzolja Eötvös, az intézmények hatását a jellemek és viszonyok alakúlására, s a megye annyiban játszik benne főbb szerepet, amennyiben az uralkodó osztály, a nemesség jogainak legkifejezőbb képviselője. Tengelyi nemeslevele elvész és elveszti minden jogát;

Viola, a jobbágy, érzi emberi méltóságát, s e miatt bűnbe s boldogtalanságba sodródik : ime a sarkpontok, melyeken a regény cselekvénye megfordúl. Hibáztatták és hibáztatják még ma is Eötvöst, hogy miért tárta föl oly kiméletlenűl társadalmunk árnyoldalait ; hűtelennek tartják rajzát, mert rövid időközben és egy helyre összesíti mindazt, mi évek alatt több helyt is alig történhetett. De vajon megszűnnek-e nemzeti hibáink és fogyatkozásaink, politikai és társadalmi tévedéseink, ha takarjuk vagy épen eltagadjuk? csak idegenektől halljunk-e igazat, s a költőt udvaronccá aljasítsuk-e, hogy csak hizelegjen nemzeti hiúságunknak? Vajon van-e valódi költői mű, mely nem emeli az arányokat s nem összpontosítja a lényegest, akár jellemet rajzoljon, akár cselekvényt alkosson? A költő a dolgok természetéből, a viszonyok eszméjéből induljon-e ki, vagy a statisztika száraz adataiból? Eötvösnek volt bátorsága igénybe venni a költő jogait, a társadalom rajzává és bírálatává emelte regényét, s e tekintetben a *Falu jegyzője* ma is versenytárs nélkül áll irodalmunkban.

De tisztán irodalomtörténeti és széptani szempontból is kitűnő helyet foglal el e regény. Egy oly mozgalom törekvéseit bátorította, mely költészetünket nemzetibb és mégis európaibb színvonalra vágyott emelni. A Vörösmarty által tört ösvényen Petőfi és Arany jelentek meg, kik mélyebben merítve a népköltészet forrásából, a lyrát és eposzt nemzetibb formában zendítették meg, s az egyszerű és jellemzetesre törekedtek. A széptani és politikai irányok egymásba vegyültek, s a democratia fuvalma kezdette áthatni költészetünket. A *Falu jegyzője* tárgy-, irány- és hangban gyámolította e törekvést. Eötvös lyrai hevűlete, elmélkedő szárnyalata, mely a *Karthausi*ban oly megragadó erővel nyilatkozott, itt humorrá változott át, mely mosolyba olvasztja könnyeit ; múzsája elhagyta a polgárosodás központját, Párist, az alföld délibábján ringatózott, mint a Petőfi és Aranyé, eszményi fényt vetett a kunyhók szalmafödelére, s egy jobbágy életében több tragikumot fedezett föl, mint amennyit

Gusztávban a *Karthausi* hősében találhatni. Valóban a Viola sorsának bonyodalmai képezik a regény fénypontját. Szabad lelke nem férhet meg a jobbágyi viszonyok között, s midőn a földesúri és szolgabírói önkény legszentebb érzéseit lábbal tapodja, áttöri a korhadt társadalom korlátait, de egyszersmind megsérti az örök emberi törvényt. Ártatlan vért ont, s többé nincs nyugalma, s magával sodorja környezetét. Hiába menekül üldözői elől s vonul idegen vidékre. Megtört nemes szíve, s múltjának bonyodalmai ismét kiragadják magányából, még egyszer férfiasan küzd és sorsa áldozatául esik. S mily eleven jellemzetes magyar alakok emelkednek ki e regényben, a rajz élességét mennyire enyhíti a finom humor, s az izgató irányt, mely egy egész osztályt támad meg és von feleletre, mily nemesen mérsékli a tiszta és gyűlölség nélküli kedély emelkedettsége.

Eötvös másik nagyobb költői müve: *Magyarország 1514-ben* történelmi regény. Lelkiismeretes tanulmányok után lépett e térre. Tisztelte a történelmi igazságot, s úgy hitte, hogy a hír, melyet a történelmi személyek kivívnak magoknak, a tulajdon legszentebb neme, melyet a költő művészeti célok érdekében sem másíthat meg. Tisztán erkölcsi szempontból indúlva ki, oda jutott, hova a széptani is vezet, mely a történelmi hűséget az illusio lehetősége, e minden költői mű életföltétele, végett követeli. Műve történelmi fölfogás tekintetében fölülmúl minden addigi magyar regényt, melyek csak hátterűl használták a történelmet, vagy ha nem, történelmi személyeik inkább az általános emberi szenvedélyek képviselői voltak, s nem egyszersmind a koréi. Eötvös a kor uralkodó eszméit, küzdő szenvedélyeit igyekezett megtestesíteni. Magyarország hanyatló korszakát rajzolja meg, melyet a mohácsi vész követ: tárgya a pórlázadás, melyet Dózsa vezérel, ki egyszersmind a regény hőse. Az udvart, aristocratiát, népet a kor eleven színében tünteti föl egy történelmi nagy képben, s kivált a csoportozatok rajzában több művészetet fejt ki, mint bármelyik regényében. Dózsát nem

festi a szabadelvüség hősének, az újkori democratia képviselőjének, bukását a korviszonyokból és jelleméből fejti ki, s kerül minden egyenes célzatot a jelenre. Pedig az indok, mely őt a múlt e tárgyához vezette, a jelen vágyai- és aggodalmaiban rejlett. A jobbágyok fölszabadítása a reform egyik legfőbb kérdésének tekintetett, s megoldása szükségét és nehézségeit senki sem érezte élénkebben Eötvösnél. Balsejtelmek nyugtalanították, a múlt tanúlságával akar hatni a jelenre, s a költészet erejével mutatni föl az elvakúlt nemesség és fölizgatott nép szenvedélyeit, melyek nemzeti katastrópához vezetnek.

Sejtelmei nem teljesültek. Egy nagy napon a nép fölszabadúlt, a nemzet kivívta önállását, az alkotmány reformáltatott ugyanazon eszmék szerint, melyeket ő hirdetett, s mint cultusminister maga is helyet foglalt az új kormányban. Azonban az új intézmények összeütközései, a reactio támadása, az eszmék és szenvedélyek hullámai forradalomba sodorták a nemzetet. Eötvös, mint akinek a forradalom és ellenforradalom harcai közt szerepe lejárt, félrevonúlt, és külföldön élte át a végzetes éveket. Midőn a forradalom lezúgott s magába temette az ezredéves magyar alkotmányt, szívét kimondhatatlan fájdalom töltötte el. Régi barátja, pálya- és elvtársa, Szalay, hasonló búskomolyságban szenvedett. Ott találkoztak a zürichi tó partján, s megtörve, elvénülve borúltak egymás karjába, mert nem az idő vénít, hanem élményeink. Vigasztalták egymást. Szalay a magyar történelem tanúlmányozásához fogott, hogy lássa, lehet-e még remélnünk, mert egy nemzetnek sajátságait egy esemény nem változtathatja meg, s azért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatni : tudni akarta, hogy mi vár reánk, hogy meggyőződve nemzetünk hivatásáról, új erővel fogjunk munkához, s jóvá tegyük elkövetett hibáinkat, vagy azzal a meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresni a világon. Eötvös, ki nemzete sorsát mindig az emberiség nagy érdekeivel szerette összekapcsolni, szintén tanulmányhoz fogott, azon elmélkedett : vajon pol-

gárosodásunk sülyedésnek indúlt-e, egy új cæsarismus rothasztó karjaiba hanyatlunk-e vagy a látszó romlás csak átmeneti korszak, s az eszmék, melyekben e század oly mélyen hitt s oly mélyen csalódott, megtisztúlva fognak-e egy jobb jövőt megalapítani?

Íme *A XIX-ik század eszméinek befolyása az államra* című munkájának eredete. E könyvben tetőponton nyilatkozik Eötvös történelmi és politikai nagy műveltsége, s éles eszének, gazdag szellemének egész termékenyítő ereje. Inductiv módszert követve, bonckés alá veszi e század uralkodó eszméit: a szabadságot, egyenlőséget és nemzetiséget, s kimutatja, hogy ez eszmék, amint azokat értelmezik, s az államban valósításukra törekszenek, ellenkezésben vannak egymással, s valósításuk semmivé tenné a keresztyén polgárosodást. Kifejti, hogy az emberek többsége ez eszmékhez más értelmet köt, mint amelyben valósításuk megkísértetett, hogy az egyéni szabadság lelkesíti az európai emberiséget, e tisztán keresztyén eszme, mely a leglényegesb különbséget alkotja korunk s az ó-kor műveltsége között, s amely szerint az egyenlőség csak eszköz, hogy mindenki a szabadság élvezetéhez juthasson, a nemzetiség pedig az egyéni szabadság elvének alkalmazása egész nemzetekre. Kutatja azokat az elveket, melyek az ó-korból maradván ránk, maiglan fenntartották uralmukat az állam körében és szembe állítja velök a keresztyén polgárosodás elveit, melyek még valósításra várnak. Összhangzásba hozni az állam rendezését a keresztyén polgárosodás elveivel: íme a munka alapelve. Mélyen hisz a keresztyén polgárosodás jövőjében, meg van győződve, hogy némely szomorú jelenségek ellenére is, nem a romlás, hanem a keresztyén elvek győzelme felé sietünk, s a csalódások, melyeken átestünk, a forradalmak, melyek által hányattunk, mintegy szükségesek voltak arra, hogy tévedésünket belássuk. Tisztán tudományos szempontból indúl ki, s a pártok fölött állva, vizsgálja az egyéni és közszabadság biztosítékait; nyomozza a haladás törvényeit, s befolyásukat az állam szerkezetére. Alig van nevezetesb

állami és társadalmi kérdés, melyet vizsgálata tárgyává ne tett volna. S ha a régi illusiók romjain itt-ott talán új illusiókat hirdet is, fejtegetéseit az ismeretek nagy gazdagsága kiséri. Jól ismeri a népek és korszakok jellemét, az okok és eredmények kapcsolatát, a különböző polgárosodások eltérő és találkozó pontjait, s a tényezőket, melyek befolynak az emberiség műveltségére. Néhol történetphilosoph, másutt történetnyomozó, s nemcsak a politikai, hanem a történelmi tudományt is új szempontokkal gazdagítja. Nem ok nélkül irodalmunk büszkesége e mű, s külföldön méltán említik egy sorban Stuart Mill hasontartalmú munkájával.

E tanulmány enyhítette és megnyugtatta ; a munka második kötetét már hazájában végezte be és élénk részt vett a magyar társadalmi és irodalmi élet mozgalmaiban, melyet a németesítő absolutismus annyira korlátolni igyekezett. Még egyszer hozzá fordult a költészethez is, egy *Nővérek* című regényt írt s néhány kisebb elbeszélést a magyar népéletből. Jeles művek, de nem tanusítják a költő szelleme újabb fejlődését. A *Nővérek* alapgondolata a *Karthausi* borongó hangulatára emlékeztet s bár a forma művészibb, a rajzok derültebbek, de az eszmei tartalom nem versenyezhet korábbi regényeivel. A népies elbeszélések a *Falu jegyzője* genre-képeire emlékeztetnek, de a humor nem oly önkénytelen, s az alakok kevésbbé elevenek. Alkonyodó költészetének mintegy búcsúsugárai ezek, még egyszer fölkeresik az ismert tájakat s megaranyozzák a kedves emlékeket. Borús lelke megvált a költészet enyhe álmaitól, s a zord való, a nemzeti lét aggodalmai és reményei közé mélyedt. Először is a társadalmi téren fejtett ki nagy munkásságot, tudományos, irodalmi s jótékony intézeteink fölélesztése vagy megalapítása körűl. Mint az Akadémiának al-, majd főelnöke a tudományos munkásságnak nagyobb lendűletet igyekezett adni ; sokat fáradozott az írói segélyegylet megalapításán ; a Kisfaludy-társaságot feltámasztotta halottaiból s kétszáz arany alapítvánnyal lépett alapítói közé. Ő társaságunk második

megalapítója s szellemi és anyagi áldozatai legdrágább emlékeink közé tartoznak. Amaz elnöki székről hányszor hangzott hozzánk buzdító szava s az Akadémia e szószékéről hányszor lelkesítette nemzetét! Volt idő, midőn nemzeti intézményeink romjai közt csak az Akadémia szószéke állott épen s csak innen lehetett szólni egy-egy ünnepélyes pillanatban az egész nemzethez. Eötvös, mint nagy halottaink emlékszónoka, a romok között e szószékre állva, balzsamot csepegtetett a nemzet sebeire s a jövőbe vetett hitet táplálta. S midőn jobb napok látszottak közeledni, aggódó hazafisága egész nyugtalanságával áldozta napjait egy oly kérdés megoldására, melytől Magyarország jövője függött.

A hatvanas évek elején minden nehézségével, egész nagyságával előtérbe lépett Magyarország és az osztrák tartományok kapcsolati viszonyainak kiegyenlítése. E kérdéssel 1848 előtt keveset folgalkoztak, a pártok mellőzték, a hirlapok hallgattak róla. Leginkább csak Széchenyi sasszeme látta e kérdés rendkívüli fontosságát s vette tekintetbe minden lépésénél. Az ellenzék csak a törvény holt betűit tartotta szem előtt, nem nézett az élő érdekek összegére, mintha az egész csak egy idegen ország s nem egyszersmind a haza jobblétének kérdése volna. Maga az a töredék, mely a magyar alkotmányt a parlamenti felelősség formáiban akarta reformálni, szintén homályban hagyta e kérdést s csak a vámügy rendezését illető indítványában vette tekintetbe. Eötvös *Reform*jában érinti ugyan némely oldalát, de taglalatába nem bocsátkozik. Sajátságos tünemény, hogy egy oly alaptörvényt, aminő a *pragmatica sanctio*, melyből egyik fél az osztrák egységes birodalmat igyekezett kimagyarázni, a másik pedig Magyarország teljes önállását, de amely bizonyos kapcsolatot minden kétségen felül megállapít, oly kevéssé vizsgáltak publicistáink nemcsak tisztán a jog, hanem a politikai szükségesség szempontjából is s a belőle folyó következményeket nem törekedtek összhangzásba hozni közjogi reformjaink irányával. Mintha nem kivántunk volna e kérdésre gondolni,

mert zavarta illusiónkat, mintha féltünk volna tőle, jobb időkre akartuk halasztani, s midőn az egyszerre csak szőnyegre került, épen oly kevéssé volt elkészűlve reá a közvélemény, mint magok államférfiaink. Innen az 1848-diki törvények hiánya is, melyek közös ügyeket említnek, de elintézésöket nem szabályozzák. S most egy véres forradalom és gyászos reactio után újra felmerűl e kérdés a békés megoldás minden reménye nélkül.

De Eötvös hitt és remélt. Természetében feküdt megérezni az eszmék jövőjét és akkor lépni fel mellettök, midőn még népszerűtlenek és kevesen hisznek bennök. Fődolognak tartotta az alkotmányos mozgalmak megindítását mind Lajthán innen, mind Lajthán túl s erre egy röpiratával jelentékenyen be is folyt. De amidőn Magyarország közjoga egy központi parlament javára elkoboztatott, egy második röpiratában Magyarország különállása mellett lépett síkra. Nem jogi, hanem politikai szempontból indúlt ki, különben is ő csak akkor hitte erősnek a jogot, ha igazság és élő érdekek támogatják. A helyzetet válságosnak rajzolta, mind a bel-, mind a külügyek szempontjából s nagy súlyt helyezett a még meg nem oldott német kérdésre. Meg volt győződve, hogy a német egység, bárminő alakban, de létesűlni fog, Ausztria ki nem vonhatja magát belőle s Magyarország különállása Németország egységének föltétele. Vagy ha Ausztria kivonná magát az egységi kapcsolatból, akkor sem az octroyálás az a mód, mellyel Magyarországon célt érhetni. A nemzet nem fog lelépni a jogfolytonosság ösvényéről, de a törvényhozás útján kivihetők oly rendszabályok, melyek a közös ügyek érdekében elkerülhetetlenek. Kétségtelen volt előtte, hogy a közös ügyekre nézve bizonyos intézmények szükségesek, nevökkel nem gondolt, de megszilárdulásukra óhajtandónak tartotta az alkotmányos szabadság minél nagyobb mértékét.

Eszméi mind Bécsben, mind hazájában hidegen fogadtattak s épen oly népszerűtlenné tették, mint amidőn azelőtt tizenöt évvel a parlamenti felelősséget

indítványozta. De azért nem csüggedett. Benyomásokra fogékony természete mozgékonyságával, hol magyar, hol német lapokban, folyvást érlelni törekedett a kiegyenlítés eszméit, sőt e célra egy magyar lapot is alapított, melynek vezércikkeit nagy részt maga irta. Drágának tartott minden pillanatot, s a múlt tévedései, melyekre maga is befolyt, intő példa gyanánt emelkedtek föl lelkében. Mindamellett részint a pártok állása, részint a körülmények ingatagsága miatt csak a vezérelveket fejtegette, s nem állott elő formulázott tervvel. De amidőn Deák egy alkalmas pillanatban felmutatta tervét s formulázta az új intézményeket, — mely tette őt nagyobb államférfivá emelte, mint minden más, amiért inkább ünnepeltetett, — Eötvös némi kétségek ellenére is egészen hozzá csatlakozott s kiváló részt vett mind a parlamenti küzdelmekben, melyek a kiegyenlítési törvényjavaslatokat győzelemre segítették, mind a királyi tanácsban, mely a végmegoldás s a magyar ministerium alakítása végett hivatott össze. Még egyszer ismét teljes erejében hallottuk őt, mint szónokot, védve azokat az elveket és intézményeket, melyekért egész életén át küzdött ; még egyszer láttuk őt a ministeri széken, hogy megindítsa közoktatási és műveltségi ügyeinket, melyekért senki szíve nem dobogott hőbben, mint az övé. S ím alig telt el négy év s a sors kiragadta körünkből!

De bármily gyászos volt reánk nézve halála, van benne valami vigasztaló és fölemelő. Egy szép, egy egész életet látunk befejezve : az ifjúság merész álmát, melyet az érett kor megvalósított. A küzdő hős fáradalmai után nyugodtan szállhatott sírjába. Az isteni gondviselés pártúl fogta s megjutalmazta a költőt, ki a szív legnemesebb érzéseire hatott, a philosophot, ki az emberiség legszentebb érdekeit nyomozta, a hazafit, ki oly ernyedetlenűl fáradott nemzete fölemelésén. Oly áldással koszorúzta, melyben ritka halandó részesűl. Pályája szenvedéseit fenkölt lelkű hitvese enyhítette, gyermekeiben örömöt ért s a közéletben valósúlni látta mindazt, amiben élete célját

helyezte. Az ősi alkotmány átalakúlt, a nemzet önállása és szabadsága biztosíttatott, hiába tiporták össze két nagyhatalom seregei, sírjából újra kiemelkedett. Az osztrák tartományokkal való viszonyaink kiegyenlíttettek s az ország anyagi és szellemi fejlődésnek indúlt. Beteljesűlt, mit egyik költeményében óhajtott :

«Ha fenmarad nevem,
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem».

Ez emlék él alkotmányunkban, a közszellemben és szívünkben : emelkedjék lelkesedéssé, hadd érezzük oly hőn és igazán, mint ő, hogy keleten a nyugoti polgárosodás bajnokai vagyunk s jövőnk az annak teendő szolgálatoktól függ ; hogy a nemzetiséget leginkább a közműveltség biztosítja ; hogy régi jogainkhoz új jogokat kell szereznünk a szellemi és anyagi munka erejével. Ez érzés lángja ez ünnepélyes órában legméltóbb áldozat szellemének!

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND.

Meghalni az élet reggelén, delén vagy alkonyán közsorsa mindnyájunknak. A halál bölcsőnktől sírunkig folyvást ragadozza tőlünk szeretteinket s bár az emberi természet sokhoz hozzá tud szokni, ezt az egyet soha sem szokhatja meg. Új-új fájdalom nyilalja át szívünket, új-új könny fakad szemünkben, mígnem az idő lassanként felszárítja a könnyet s a fájdalom szent emlékké alakúl. De halva, mégis élve tudni azt, kit szerettünk vagy tiszteltünk, mindennap látni arcát a lélek visszfénye nélkül, hallani hangját a szellem érce nélkül, oly fájdalom, melynek könnyét nem száríthatja föl az idő, mert mindennap megújúl, mely nem alakulhat át emlékké, mert folyvást tartó veszteség.

Utolsó éveiben ily élő halott volt Kemény s ily fájdalommal tekintettek rá barátai és tisztelői. Majdnem hét évig élt közöttünk, mint testi-lelki rom s midőn 1875 végén jobb életre szenderűlt, inkább megnyugvást éreztünk, mint fájdalmat. Oh mily kínos látvány is volt az, ha ez években az utcán találkoztunk vele vagy meglátogattuk budai nyaralójában. Aki oly élesen szokta megfigyelni az emberi szenvedélyeket és társadalmi viszonyokat, és oly mélyen merült saját szíve vizsgálatába, most bámészan tekintett körűl, mintha minden új volna előtte, vagy egykedvűen nézett maga elébe, mintha semmi sem érdekelné többé; aki oly örömest s oly behatóan fejtegette a politika, irodalom és tudomány nagy kérdéseit, most összefüggés nélkül beszélt, vagy mint gyermek csapongott egyik tárgyról a másikra, a mohó

öröm vagy hirtelen harag fölindulásai között. Kertje lombjai alatt virágot tépve, mily elégülten mondá, hogy ő immár boldog, nincs többé semmi dolga, s ha Deák neve csendűlt fülébe, mily szánakozva kiáltott föl: «Szegény Deák, rég nem láttam, azóta megvénülhetett, annyi baja lehet: a magyar politika nehéz, legnehezebb a világon, én, hála Istennek, többé nem aggódom». Ha néha olvastatott magának s épen saját munkáit, mily különös arccal hallgatta a fölolvasást; mintha ismerős s mégis idegen dolgokról hallana, s egész elkomorodva sóhajtott föl: «Én is akartam erről írni, de nem volt rá időm». Később, midőn mind hallgatagabb lett s csak egy-egy indulatos fellobbanásban vagy méla sohajban adott életjelt, az emberi mulandóság és nyomornak mily szívrendítő képét tárta elénk: íme a leggondolkozóbb fők egyike gondolat nélkül, íme egy szenvedélyes szív érzéketlenűl, íme egy élő meghalva.

De hova tévedtem? Midőn az Akadémia megbízásából ez ünnepélyes ülésen elhunyt társunk emlékét újítom meg, nem élete utolsó éveiről kellene szólanom, hanem munkássága napjairól, melyek annyi fényt árasztottak reá és Akadémiánkra. Bocsássák meg önök felindulásomat. Kemény barátom volt és buzdítóm az írói pályán; szerettem őt, mint embert és írót, s most nem tudok menekülni azon jelenet fájdalmas benyomásaitól, midőn őt utolszor láttam. De különben is Kemény végső éveinek tragikai ellentéte csak szörnyű tetőpontja azon ellentéteknek, melyek többé-kevésbbé egész életén, sőt írói pályáján is átvonúlnak.

Valóban Kemény nem volt se szerencsés, se boldog ember s mint író rendkívüli fényoldalakat szokatlan árnyoldalakkal egyesített. Fejedelmi nemzetségből származott, egyik őse Erdély trónján űlt, de az az ág, melyhez tartozott, folyvást vesztette birtokait; ő meglehetős szegényen lépett az életbe, s nagyrészt írói munkásságából élt. Heves, szenvedélyes véralkata volt, de egyszersmind átható, boncoló esze; eszével folyvást zsarnokoskodott szívén, de ez neki inkább

csak mint a közpálya emberének sikerült, mint magánembernek kevésbbé. Senki sem tudta jobban mérlegelni a viszonyokat, megjósolni a hajlamok és szenvedélyek fejleményeit s másoknak jó tanácsot osztogatni, de a maga ügyében határozatlan, tétovázó volt, s szenvedőlegesen engedte át magát a dolgok folyamának. Gyakran játszotta a közönyöst, midőn szíve vérzett s néha egy szóra, egy semmiségre kitört belőle a rejtett fájdalom s komor hangulatba sülyeszté. Különösségei, szaggatott élete többé-kevésbbé a szív és ész, az idealismus és realismus küzdelméből folytak, amelyek sohasem tudtak nála összhangba olvadni. Már gyermekkorában föltűnt szórakozottsága, mely az évek folytán mindinkább növekedett. Magányra, csendre volt szükség, hogy összpontosíthassa figyelmét, ezért leginkább éjtszaka dolgozott. Alkonyatkor feküdt le s éjfélkor kelt föl, s hogy ébren tartsa magát, erős kávét és theát ivott. A lázas tevékenység, a túlfeszített munkásság napjait rendesen a kimerültség, munkátlanság és szórakozás napjai váltották föl. Így élt évtizedeken át, ami lassanként aláásta egészségét.

Az íróban is ily ellentéteket találunk. Képzelme erős és gazdag volt, szelleme emelkedett, szíve és emléke tele az élet és történelem tapasztalataival. Regényeinek cselekménye és jellemrajza átgondolva, átérezve, élénken állottak szemei előtt, de az előadás és elbeszélés különösebb báját megtagadta tőle a természet. A belforma ereje sohasem volt arányban nála a külforma szabatosságával. Nehézkességet, egyenetlenségeket találni munkáiban, s midőn stilje rendkívüli szépségeket áraszt is, oly gondatlanságot követ el, amelyeket középszerű író is el szokott kerülni. Mint politikus, éles elmét tág látkörrel, erős itéletet tudományos műveltséggel párosított, de teljes híjával volt a szónoki tehetségnek. Épen azért csak mint író folyt be a közügyekbe, s bár két ízben választatott országos képviselővé : 1848-ban Kővár vidéke, 1865-ben Pest-Lipótváros részéről, sohasem vett részt az országgyűlési vitákban. Eleinte

politikai cikkei tudományosabbak, mélyebbek és nehézkesebbek voltak, mintsem népszerűek lehettek volna. Sokáig küzdött, amíg győzelmet vehetett a forma nehézségein, de sohasem vált könnyed, elmés hírlapíróvá, aki inkább mulattatja, mint fölvilágosítja közönségét, sem heves izgatóvá, ki a tömeget jó és rossz szenvedélyeinél fogva elragadja. Erős meggyőződései mellett is a skepsis és pessimismus bizonyos árnya vonúlt át iratain és többször támadta, mint védte a népszerű eszméket. A magyar politikai élet főbb eszméinek és egyéneinek senki sem volt élesb elmű és tárgyilagosabb birálója, s néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe. Fejtegetései Széchenyit és Deákot is meglepték s nem egy itéletét fogja átvenni az újabb kor történetírója. Hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyűlt; kerülte a föltűnést, nem vadászta a tapsot, s oly kevéssé ámúlt, mint ámított. Nem vágyott pártvezérségre, de folyvást hű maradt pártjához, mert azt tartotta, hogy politikában csak két módon fejthetni ki erőt: vagy ha pártot tudunk alakítani, vagy ha ragaszkodva valamely párthoz, arra tehetségünk- és jellemünkkel hatni birunk. Másban sem kedvelte a pártonkívüli-állást, de néha hallgatva, komoran követte pártját és sohasem áldozta föl tolla méltóságát hiú pártcélokért. Mindig fölfogta ellenfelei álláspontját, akaratlan sem értette őket félre; akik ellen küzdött, épen úgy becsűlték lovagias modorát, engesztelékeny szellemét, mint pártfelei eszét és szilárdságát. Tudott tűrni, várni, hallgatni, s elnyomva a hiúság és szenvedély ingereit, meg tudta választani, hogy mikor és mily hangon kell írnia. Óvatos és lelkiismeretes volt s a politikai ábrándok kérlelhetetlen boncolója. E sajátságok épen alkalmassá tevék őt arra, hogy az ötvenes években, a hírlapirodalom terén, a szenvedőleges ellenállás politikájának képviselőjévé emelkedjék, s később, midőn a cselekvés órája ütött, épen oly sikerrel védje

itt az 1848-iki törvényeket s egyengesse a kiegyenlítés útját, mint Deák az országgyűlésen.

A költői és politikai hajlamok korán ébredtek Keményben. 1815-ben született s 1823 óta tizenegy évet töltött a nagy-enyedi főiskolában. Nagy-Enyed akkor némi politikai és tudományos központ volt. Nem messze lakott ide rokona, b. Kemény Dénes, az erdélyi ellenzék egyik vezére, az alsó-fehérmegyei közgyűlések hőse, itt volt jogtanár Szász Károly, az épen oly kiváló tudós, mint politikus. Az akkortájt alakuló ellenzék erős benyomást tett reá s úgy szólva vezérférfiai között növekedett föl. De Szász Károly nemcsak a jogi és politikai tudományok, hanem az irodalom iránt is fölgerjesztette érdeklődését. Mint gyermeket megkülönböztette, mint tizenhét éves ifjat barátjáúl fogadta. Kemény maga megvallja Szász Károly felett tartott emlékbeszédében, hogy tőle nyert buzdítást az irodalomra s az egész világon neki köszönhet legtöbbet. A vidék is, hol gyermekségét és első ifjúságát töltötte, fejlesztően hatott költői kedélyére. A Maros-mente bájos völgyei, a Hunyadiak emlékei vették körül s egy pár órányira Gyula-Fehérvár emelkedett, az erdélyi fejedelmek székvárosa elhanyatlott dicsőségével; mind megannyi színhelyei később regényeinek. Jogi és történelmi tanulmányai felköltötték lelkében kettészakadt hazája tragikai emlékeit. Amivel mint huszonnégy éves ifjú az irodalmi pályára lépett, egy értekezés volt a *Mohácsi veszedelem okairól; Martinuzzi* című, első regénye, amelyből mutatványok is jelentek meg az *Athenaeum*ban, szintén e kort rajzolja, s utolsó regényében, a *Zord idő*ben, még egyszer ide tér vissza, mintha nemzeti gyászunkban több tanúlságot, meghatóbb költészetet találna, mint dicsőségünk napjaiban. *Martinuzzi*t sohasem végezte be s a már kész kötetek kézirata is elveszett. Második, *Élet és Ábránd* című regénye, melynek hőse Camoens, a szerencsétlen portugal költő, s melyben ifjú szíve egész alanyiságát kiöntötte, szintén sohasem látott napvilágot. A teljesen befejezett regény kézirata elégett Buda ostromakor.

Általában Kemény keveset gondolt kézirataival, sőt kinyomott munkái is nagyrészt hiányzottak könyvtárában. *Gyulai Pál* című öt kötetes regényével lépett először a közönség elé 1847-ben, amelyet az ötvenes években a *Férj és nő* és egy háromkötetes beszélygyüjtemény, továbbá az *Özvegy és leánya*, a *Rajongók* és végre 1862-ben a *Zord idő* követtek.

Kemény följéptekor Jósika és Eötvös voltak a magyar regényirodalom kiválóbb képviselői. Csakhamar Kemény nevét is az övékkel együtt kezdette emlegetni a közönség, azonban kevés szellemi rokonság volt köztök. Jósika történelmi regényeket írt, de inkább csak külsőségekben fogta föl a történelmet s majd minden regényében egy-egy erkölcsi eszmét igyekezett megtestesíteni. Igy *Abafi*ban az erős akarat döntő befolyását önmívelődésünk- és nemesedésünkre, *Zólyomi*ban a féktelenség következéseit, *Utolsó Báthori*ban az indulatok félelmes hatalmát, ha hiányzik önuralmunk. Eötvös azt tartotta, hogy a költészet kedves játékká sülyed, ha elválik a kor nagy érdekeitől. *Karthausi*jában a saját szíve és az európai társadalom jajkiáltását hallatja, a hit nélküli társadalom s az önző szenvedélyek harcai közt a kereszténység nagy eszméi- és érzéseiben keresve vigaszt; a *Falu jegyzőjé*ben a magyar társadalom sebeit tárja fel, a nemesi előjogok s a megyei intézmény ellen izgat, sőt történelmi nagy regényében is *(Magyarország 1514-ben)* a múlt képeivel a jelenre akar hatni, a jobbágyság érdekében. Kemény nem vegyít regényeibe se tisztán erkölcsi, se tisztán politikai irányt; ő csak az embert rajzolja egyéni változataiban, a szenvedélyeket megolvadt vegyületökben, mindenütt élesen feltárva az eszmék és tettek nemesisét. Nemcsak legalaposabban értekezett irodalmunkban a tragikumról, hanem regényei egyszersmind a legtragikaibb magyar regények, tragikaibbak mint tragédiáink. Azonban Kemény nem annyira a bűnök tragikumát rajzolja, mint inkább a nemes szenvedélyek, mondhatni, az erény tévedéseit. Mintegy hirdetni látszik, hogy a bűntől könnyebb megóvni magunkat,

mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megboszulják magokat s az emberi viszonyokon, a hatás és ellenhatás természeténél fogva, vas kényszerűség uralkodik. Ez Kemény költészetének legjellemzőbb sajátsága, innen árad lelkesülése, búskomolysága, megnyugvása. Muzsája a Nemesis: félelemmel eltelve hallgatja, hirdeti sugalmait s döbbenve tárja fel a tragikum mysticismusát, amely szerint bünhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk, akik ragaszkodtak hozzánk, sőt néha magát a hazát is, amelyet épen meg akartunk menteni, mert hogy saját szavait idézzem: «a bűnt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és a bánkodónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetökben fekszik a kérlelhetetlen boszúállás». Hősei majd mind az erény útján indúlnak s jó szándékuk, nemes érzésök veszti el őket. A töprenkedő és lelkiismeretes Gyulait a Báthori-ház iránti hála s a hazája miatti aggodalom ösztönzik oly tettre, mely teljesen megsemmisíti őt a nélkül, hogy akár fejedelmének, akár hazájának használhatna. Jenő gróf boldogokká akarja tenni jobbágyait és családját, és mindnyájokat boldogtalanokká teszi; a Mikes-fiúk mindent Sára boldogságáért áldoznak, s őt kétségbeejtve, mind magokat, mind családjokat megrontják: Péchynek vallásos buzgalma, későn és rosszúl alkalmazott mérséklete egyaránt veszélybe döntik családját és felekezetét; Verbőczy, a nagy hazafi és szónok, aki oly hőn lelkesűl Magyarország szabadsága- és függetlenségeért, mindkettőt kockáztatja, elveszti s magával ragadja egész környezetét. Sőt kevésbbé erényes hősei is, mint Kolostory és Sarolta, inkább csak a hiúság áldozatai, engednek egy szeszélyes felindúlásnak, s a viszonyok hatalma, a szenvedélyek fejleményei ellenállhatatlanúl taszítják őket a mélység felé.

Kemény a regény formájában tragédiákat írt s

olykor drámaiságban is vetekedett a tragédiaírókkal. Azonban nem minden tragikai alapeszmének kedvez a regény. Ami a dráma rövidebb és szorosabb formájában élénk hatású, a regényben szélesen és részletesen elbeszélve fárasztó lehet. Kemény nem szőtte át regényeit idylli képekkel, derűlt jelenetekkel; nem annyira kellemes változatosságra, mint zord fenségre törekedett, sőt mintha teljes ellentéte akart volna lenni az oly regényíróknak, akik léhán fogják fel az életet, egész előszeretettel fordúlt az élet sötétebb oldalai felé, meg-megáradt pessimismusa, bár ritkán, érinté az iszonyatos határait is, s majdnem a groteszkbe tévedt. Ez volt az egyik oka annak, hogy regényei nem váltak oly kedves és népszerű olvasmányokká, mint sokkal csekélyebb becsű művek. Ide járult még, hogy első regényeiben kedvelte a hosszas kitéréseket s örömest bocsátkozott lélektani fejtegetésekbe. Kivált *Gyulai Pál*ban szelleme és ismereteinek egész gazdagságát elénk tárta. E regényben oly kitűnő részletek vannak, melyeknél jobbakat később is alig írt, de mint egész, legkevésbbé sikerűlt regénye. Még nem volt eléggé ura a regény formájának, hol aránytalanságba, hol túlterheltségbe esett, nemcsak költő, hanem philosoph is akart lenni, nemcsak rajzolta, hanem egyszersmind boncolta is a szenvedélyeket. Később mindinkább eltért e módtól, művei arányosan emelkedve alakultak egy kerek egésszé, elbeszélő módja is nyert könnyedségben és folyamatosságban, bár fogyatkozása e tekintetben folyvást szembetűnő maradt. De mily kárpótlást nyújtott mindezért kor- és jellemrajza! Valóban ebben Kemény minden magyar regényírót fölülmúl s vetekedik a külföld legjobb regényíróival.

Szalay a harmincas években Jósika egyik történeti regényét birálván, megjegyezte, hogy szeretett volna Erdély akkori gazdag vallásos életéből és zivataraiból néhány vonást látni benne, a mű csak nyert volna általok. Aminek Jósikában kevés nyoma van, mindazt Keményben gazdagon feltalálhatni. A XVI. és XVII. századbeli köz- és magánélet előttünk áll. Izabella

királyné, Báthory Zsigmond, I. Rákóczy György udvara és államférfiai, a bomladozó Magyarország kettészakadása, a catholicismus és protestantismus küzdelme, a bécsi és stambuli cselszövények, az elnyomott felekezetek rajongása, a hit és tudás rontó és építő vegyületben, az aristocratia és papság, a polgárság és nép, az idegen kalandorok és renegátok mily élénken és hű vonásokkal emelkednek ki! Kemény keveset ad a külsőségre, melyre a történeti regényírók rendesen oly nagy súlyt fektetnek, de annál többet a belsőre, a lényegre. Nem írja le körülményesen az épületet, butort és ruházatot, annál nagyobb gonddal eleveníti meg a kort mozgató eszméket és szenvedélyeket. Beleéli magát a múltba s együtt érez személyeivel. Összeolvasztja a művészeti célt és a történeti igazságot, az egyénekben rajzolva a kor eszméit, szenvedéseit. E módban rejlik a valódi történeti regény titka, mert az egyének iránt fejlődő költői érdek közelebb hozza a kort is szívünk- és értelmünkhöz egyaránt. Ebben Kemény mester s gyakran a legélesb világot veti egy egész korszak szellemére, vallásos és politikai irányára.

A jellemrajzban nem kevésbbé kitünő. Látszik, hogy mélyen vizsgálta saját és mások szivét. Ismeri az embert, feltárja a szív és agy legtitkosabb redőit, nyomról-nyomra követi a szenvedélyt egész a monomaniáig, mondhatni az őrültségig. Hősei szenvedélyökben hordozzák végzetöket s katastróphjok oly természetes, mint valamely syllogismus zártétele. Nem téved abstractióba, kerüli a typust, talán inkább, mintsem kellene és egyénekre törekszik. Nagyrészt összetett szenvedélyeket fest. Több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katastróphot. Kolostory a bigott vallásosság s hiú könnyelműség, az aristocratiai idealismus és heves érzékiség vegyűlete, Tarnóczyné a puritanismus és képmutatásé, kinek egy képzelt sérelemből folyó gyűlölsége kapzsi irígységgé válik és szent célja magánbosszúvá ; Verbőczyben a tudomány és opti-

mismus a hazafiság és öncsalás, a jóság és hiúság; Péchyben a vallásos álmodozás és nagyúri gőg, kockáztató gondatlanság és szelid mérséklet olvadnak össze. S a női hiúságot és kacérságot hány vegyületben és változatban rajzolja a legbűnösebbtől a legártatlanabbikig: Idunától egész Péchy Deboráhig. Az összetett szenvedélyek e tömkelegében néha eltévedni látszik, finom részletezése nem mindig emeli a költői hatást, meg-megvillan pessimismusa is, mintha az emberen minden csak máz volna, mely gyöngeségeit takarja, mintha bűneink nagy része túlhajtott erény volna s erényeink nagy része ki nem nőtt bűn, mintha játékszerei volnánk rokon- és ellenszenveinknek, melyek megvakítanak és közönyünknek, mely kioltja érzésünk lángját, hogy a sötétben szellemünk elaludjék és szívtelenségünk elbutítson. De ha gyöngűl is olykor lelkében az erkölcsi eszmény, soha ki nem alszik. A nemes nő- és férfialakoknak egész sora vonúl el regényein. Eliz, Sára, Klára, Dóra, a három Mikes fiú, a két Elemér, Róbert: mind mély érzésű, önmérséklő, lemondó jellemek, akiknek minden bűnök csak az, hogy teljes szívvel ragaszkodtak valakihez, aki őket akarva vagy akaratlanúl boldogtalanokká tette. Kemény ifjú álmait, szeretteit, szép emlékeit rajzolta bennök igazán, oly őszinte meghatóan. De szíve és képzelme démoni elemeit ép oly erővel tudta kifejezni. Gergely és Barnabás diákok ez elemek legélesb képviselői: amaz az erkölcsiségtől teljesen megvált rendkívüli észé, emez a szerencsétlenségből folyó embergyűlöleté. Azonban Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó, jellemrajzainak körvonalai biztosak, de árnyalatai nem mindig elég élénkek s nincsenek teljes hatalmában a nyelv művészetének oly titkai, amelyek az elbeszélést vonzóvá, a párbeszédet elevenné teszik. A magánbeszédben, a benső lelki küzdelem fölleplezésében már sokkal szerencsésebb. Néha itt oly eleven, oly találó, hogy a legkitűnőbb költőkkel versenyez. A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerűl neki. Az a lélekállapot, midőn az ész dialektikája elaltatja a

szívet, vagy a szívé az észt, amidőn a képzelődés nagyítja vagy kicsinyíti a tárgyakat, a szenvedélyt tüzeli vagy hűti, a mámor- és kiábrándulásnak, a tettre ragadtatás és a tett visszahatásának hangulata, a kósza álmodozás, a sejtelmes borongás a legköltőibb tolmácsra találnak Keményben. Regényeinek e helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha.

Kemény mintegy húsz kötet regényt és beszélyt írt, leginkább a politikai szünetek napjaiban, mert 1841 óta egész 1867-ig folyvást foglalkozott a politikával s néha kizáróan csak annak élt. Bár regényei nem politikai és társadalmi irányúak, a költőt és politikust mégis összeköti az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Valamint regényeiben a nemes szenvedélyek, az erény tévedéseit rajzolta, úgy politikai műveiben legörömestebb fejtegette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Nem egyszer emlegette Hieró királyt, akinek egy híres mechanikus oly hajót készített, mely legszebb és legkényelmesebb volt az egész világon, de a történetből csak a syrakusai kikötőbe nem fért be, amelynek számára készült s e csekély hiba miatt hasznát sem lehetett venni. Fölhozta azt a keleti mondát, amelyben a beteg persa király számára rendelt orvosságot tanácsosainak kell bevenni, s így az egészségesek megbetegedtek, a beteg pedig nem gyógyúlt meg. Azt hitte, hogy a magyar politikai életnek sok ily mechanikusa van s orvosai gyakran nem a beteget gyógyítják, hanem az egészségest betegítik. Tapasztalta, hogy az ellenzék rendesen többet szokott igérni, mint amennyit megtartani képes, de az 1848 előtti magyar ellenzék, nagy többsége mellett sem juthatván kormányra, még kevesebb felelősséget érez s e tekintetben fölülmúlja a világ minden ellenzékét. Születésénél fogva aristocrata volt, helyzete és foglalkozása democratává tették, de sohasem volt a merev rendszerek és elvek embere. Azok soraiban küzdött, akik védték az alkotmányt az absolutismus ellen, a magánjogban

a feudalismust, a közjogban a rendiséget akarták megdönteni, de érezte, hogy viszonyaink közt a democratiai eszmék bizonyos ponton túl nem szolgálnak a szabadság biztosítására, nemzetiségünkre nézve pedig épen veszélyesek. Családi hagyományai, történelmi tanulmányai Magyarország önnállásáért lelkesítették, de tudta, hogy minden törekvés e cél felé mily szoros kapcsolatban van a külügyek állásával s az örökös tartományok helyzetével. Nem a szolgaiságtól, nem a politikai tétlenség- és lelketlenségtől féltette nemzetét, hanem az igen is merész tevékenységtől, az igen is lázas lelkesüléstől, s azt tartotta, hogy hazánk szabadsága- és önállóságának ellenségei kevésbbé veszélyesek, mint nagyon is hő barátai. Semmit nem kedvelt annyira, mint az eszmék természetének a tények okainak s az események értelmének nyomozását — mint politikai író ebben legerősb — épen azért elégületlen volt az ellenzék nem egy tanával s nem igen hitt a rázkódás nélkül való átalakulás lehetőségében.

Erdélyben kezdte politikai pályáját, résztvett a kolozsmegyei közgyűlésekben s vezércikkeket írt az *Erdélyi Hiradó*ba. Az erdélyi ellenzék csaknem kizáróan a sérelmi politikát űzte. Kemény politikája termékenyebb mezőn szeretett járni, sorozati kérdések miatt nem akart a megnyerhető előnyökről lemondani, s amit kiszakasztva életbe léptetni remélt, nem temette az úgynevezett rendszeres munkálatok közé. Ez irány Kolozsmegyében többséget vívott ki s hatással volt az erdélyi országgyűlésre is. Azonban Kemény nem annyira ezzel, mint 1843- és 44-ben két füzetben kiadott *A korteskedés és ellenszerei* című röpiratával vonta magára a közfigyelmet. Ekkor választotta az akadémia levelező tagjának, hogy később tiszteleti és igazgató taggá emelje, ekkor jött közelebbi ismeretségbe egy pár magyarországi kitünő államférfiúval és publicistával. E röpirat forma tekintetében messze áll Kemény későbbi politikai munkáitól, de rendkívül éles észt és műveltséget árúlt el. Kemény egész tárgyilagossággal vizsgálta a kortes-

kedés kórjelenségeit, melyek akkortájt nemcsak a megvesztegetés, hanem az erőszak alakjában is mutatkoztak s épen úgy veszélyeztették a szólás szabadságát, mint bomlasztóan hatottak a megyei közigazgatásra és igazságszolgáltatásra. Birálat alá vette az ajánlott gyógyszereket, különösen a Wesselényi indítványát, aki országos törvény helyett megyei rendőri és büntető szabályokkal akarta fékezni a visszaéléseket. Kemény országos törvényt sürgetett s a rendőri szabályok helyett a censusban kereste a gyógyszert, amely szerint a megyei választójog csak a birtokos nemeseket, némely vagyonosabb nemnemest s a honoratiorokat illette volna meg. De nem e javaslat keltett figyelmet, hanem beható fejtegetései reformjainak vezéreszméiről, megyei rendszerünkről, a censusról és az általános szavazatról. Élesen kiemelte, hogy a magyarnak kötelessége előmozdítani a szabadelvűség érdekeit, de el nem hanyagolni nemzetiségét, noha e kettős kötelesség érdekei olykor meghasonlanak, útjai keresztűl vágják egymást, irányai külön szakadnak. Fejtegette, hogy reformjainknak összhangzásban kell lenni a főcéllal, amely a képviseleti rendszerre való átmenetel. Megtámadta azt a törekvést, amely a megye-rendszert a foederalismus felé vonja, az országgyűlést a megyék szolgájává törpíti, s nemcsak a visszaélések, hanem a jó közigazgatás elé is akadályt gördít. A census és az általános szavazat kérdésével legtöbbet foglalkozott könyvében, különösen az általános szavazat veszélyeit fejtegette, amely szerinte épen oly ellensége a szabadságnak, mint a jó rendnek.

Széchenyinek annyira megtetszett e röpirat, hogy egy általa alapítandó új lap szerkesztésével kinálta meg Keményt. Eötvös szintén üdvözölte őt és Csengery a *Pesti Hirlap* dolgozótársának hívta meg, mely már kitűzte a parlamenti központosítás és felelős kormány zászlóját. Kemény nem érezvén magában elég erőt, hogy Széchenyi vezérlete alatt új pártot alakíthasson, nem lépett ki pártjából s az Eötvös-töredékhez csatlakozott, melyhez legtöbb rokonszenvvel visel-

tetett. 1846 végén Pestre költözött és a *Pesti Hirlap* rendes dolgozótársa lett, később pedig Csengery szerkesztőtársa. Itt eleinte leginkább oly kérdésekről írt, melyek a képviseleti rendszerre való átmenetelt illették, minők a választó törvények, országgyűlési utasítások, évenkénti országgyűlés, gyülési nyilvánosság s egyszersmind Erdély iránt igyekezett érdeket gerjeszteni, melynek jövőjét a Magyarországgal való egyesülésben látta. Azonban kiütött a párisi forradalom, Bécs és Pest mozogni kezdettek és egy pár hét alatt átalakúlt a magyar alkotmány. Keményre mély benyomást tett e nagy változás. Nem hitte, hogy az általános szavazatból Franciaország szabadsága keljen ki, aggodalommal tekintette az új magyar alkotmányt, nem mintha szívéből ne üdvözölte volna Magyarország önállását, a jobbágyság eltörlését, a népképviselet és felelős kormány valósulását, hiszen egész életén át ezekért küzdött: hanem mert a törvénybe igtatott közös ügyek homályban maradtak s az örökös tartományokkal való kapcsolatot nem szabályozták intézmények. Meg volt győződve, hogy az 1848-diki törvények, úgy amint hozattak, meg nem állhatnak, mert vagy Magyarország teljes függetlenségére, az elszakadásra vezetnek, vagy pedig a kapcsolatra nézve módosulást kell szenvedniök s a helyzet csak egy közbenső állomás. De megnyugtatni igyekezett magát, remélte, hogy az összeütközés nem következik be oly hamar s a kiegyenlítésre lesz idő. Épen azért, mint képviselő és hírlapíró egész lélekkel támogatta az új kormányt s épen oly hévvel küzdött a bécsi, mint a pesti szélső irányok ellen. Azonban többé nem szó, hanem fegyver döntött Magyarország sorsa fölött. Kemény követte a kormányt Debrecenbe, részt vett némi codificáló munkálatokban, követte Aradra is, egész föloszlásáig és sokáig bujdosott Ugocsa és Szatmár megyékben.

Visszatérve Pestre és kegyelmet nyerve, újra fölvette eldobott költői tollát, s regényeket akart írni, de képtelen volt reá. A múlt emlékei, a jelen keserűsége, a jövő aggodalmai, egészen kedélyére nehezültek.

A haza és barátai sorsa, Széchenyi őrültsége, Wesselényi és Bethlen János halála, bánattal töltötték el. E három férfiúról jellemrajzi tanulmányokat írt, melyeknek hátterét a magyar és erdélyi közélet körvonalai alkotják, 1791—1848. Kitűnő művek ezek, melyekből nem egy vonás, nem egy eszme fog átmenni újabb történelmünk lapjaira. Mintha a múlt emlékeivel való foglalkozás megenyhítette volna, újra a jelenhez és jövőhez fordúlt. 1850-ben és 1851 végén két röpiratot bocsátott közre: *A forradalom után* és *Még egy szó a forradalom után* címűeket, melyek politikai munkái között a legjobbak, mind tartalom, mind forma tekintetében. Alig van reá példa, hogy valaki egy lezajlott véres forradalom után, az elvakult reactio dühöngései közepett, annyi nyugalommal és tárgyilagossággal írjon. Pártszenvedély nélkül ítéli meg a múltat, keserűségét elnyomva a jelent, s a mély belátás biztosságával jelöli ki a dynastiának és nemzetnek a jövő irányát. A lefolyt huszonöt év történetének birálatából indúlt ki, kimutatta a kormány és pártok tévedéseit, saját párttöredékét sem kimélve, boncolja az eszmék fejleményeit, a tények értelmét, szoros kapcsolatban az európai helyzettel. Figyelmezteti a dynastiát, hogy ha nem német tartományaival is belép a német szövetségbe, történeti küldetését kockáztatja, közelebb hozza, fölidézi a germanismus és slavismus közötti harcot, amelynek eddig késleltetője és e két elemnek közvetítője volt. Kifejti, hogy a magyar nemzetiség eltiprását nem kivánja se dynastiai, se német érdek. A német tartományok útján nyugotra támaszkodni, a tisztultabb magyar államiság által keletre hatni, az imponáló egység szükséges tulajdonaival kültekintélyt föntartva, benn az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn megőrizni: ime a hivatás, amelyet Ausztriának be kell tölteni. Épen azért Magyarország politikai nemzetiségét, mely századok szorgalma által gyüjtött kincs, nem elpazarolnia, de eszélyesen gyarapítnia kell, és ez csak a birodalom érdekeivel összhangzásba hozott önálló nemzeti belkormányzás útján történhetik.

Egyesülésre szólítja föl a pártokat egy nagy nemzeti hazai párttá. Hirdeti, hogy amint a nemzet közvéleménye eldobta az ápril 14-diki végzést, a dynastiának is félre kell tenni a március 4-diki alkotmányt, s mindkettőnek visszatérni a pragmatica sanctio alapjaira. «Csak nem kell — így végzi munkáját — hiú elméletekhez, amelyeket a könyvein túl nem látó, korlátolt tudomány önteltségében fércelt össze s az élet argumentumai ellen makacsan véd ; csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen igéreteihez kötni a haza szent érdekeit, mert ily kapcsolatban veszélyeztetnek ; de ha e két faját az álstátusférfiaknak, kik mint a garaboncás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni : ha magára hagyjátok a pedant elméletgyártót és a gerjedelmek kalandorát, akkor nem lesz nehéz meglelni kulcsát a monarchiával való viszonyaink rendezésének.»

Ime e két röpirat lényege. Mi ez egyéb, mint az az irány, melyet tizenhat év múlva a nemzet és dynastia egyaránt elfogadott? De akkor senki sem hallgatott Keményre. A forradalmak után rendesen csak két szenvedély uralkodik, egyfelől a teljes reactio, másfelől az új forradalom szenvedélye : amaz a beteg visszaemlékezésért nem ismeri el a tényeket, emez a lázas reményekért, s mindkettő bosszút áhítva, inkább keresi, mint kerüli a bonyodalmat. Keményt lenézték fönn, alant pedig gyanús szemmel tekintettek reá, de volt jutalma is. E röpiratok szorosabbra fűzték Deákkal való barátságát, aki azelőtt is nagyra becsülte jellemét és tehetségét. Kemény az *Angol királynő*be költözött, ahol Deák is lakott, újra regényeket írt, majd 1855-ben átvette a *Pesti Napló* szerkesztését, amelyre azelőtt is többé-kevésbbé befolyással volt. A szenvedőleges ellenállás és várás politikájának senki sem volt oly kifejező képviselője, mint Deák, az államférfiú és Kemény, a hírlapíró. Deák távol tartotta magát mindentől, s épen oly kevéssé igyekezett befolyást szerezni fönn az udvari körökre, a kormányra, mint lenn pártot alakítani ; tudta, hogy mindez haszontalan, s még semminek sem jött

el az ideje. Kemény sikertelen kisérletei után szintén nem foglalkozott többé a belügyi politikával, s csak külügyi, társadalmi és irodalmi kérdésekről írt. Nem nyilatkozott se jól, se rosszúl a kormány intézkedéseiről, csak tudomásúl vette és följegyezte ; de ügyelt, hogy semmi se jöjjön lapjába, ami a régi pártokat vagy vallásfelekezeteket sértené, a nemzetiségeket ingerelné. Erősíteni törekedett a nemzeti összetartás szellemét, hőn ápolta az irodalom, tudomány és közintézetek érdekeit és buzdította a nemzetiséghez való hűséget. Közönyös türelme, nyugodt méltósága nem egyszer ingerelte föl a rendőrséget. Magyarországra nézve a legfontosabb rendeletek adattak ki : Kemény Franciaország belügyeit fejtegette ; a kormány a birodalom népei áldozatkészségére hivatkozott ; Kemény valamely irodalmi kérdésről kezdett értekezni ; a bureaucratia ünnepélyeket rendezett, hogy megmutassa az uralkodónak a nép elégültségét : Deák elutazott Pestről, Kemény *Pesti Naplója* pedig hallgatott. Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt, a nemzet megértette, a kormány pedig érezte, hogy engedelmességet ugyan követelhet tőle, de szólásra nem kényszerítheti, legföljebb boszanthatja, üldözheti, amit meg is tett. Egy ízben három hónapra függesztette föl lapját, de Kemény türelmén semmi ki nem fogott.

Azonban végre szólnia, nyilatkoznia kellett ; 1860-ban kiadatott az októberi diploma. Kemény küzdött magával ; tudta, hogy az októberi diploma el nem fogadható, mert tagadása a jogfolytonosságnak s a magyar alkotmánynak csak töredékeit nyujtja : de azt is tudta, hogy az 1848-diki törvényeknek módosíttatniok kell s azokat a módosítás kezessége nélkül még a legjobb esetben sem fogja elismerni a dynastia, s egy új, talán véres küzdelem küszöbén állunk. Lapja néhány napig hallgatott, végre megszólalt, s kitűzte az 1848-diki törvények zászlóját, de óvatosan, ki nem zárva a kiegyenlítés lehetőségét. Ő mondotta ki legelőször a nagy szót, amelytől visszhangzott az ország. A küzdelem megindúlt, először

is hírlapokban, s Kemény vívta első csatáit. Az országgyülés megnyiltával még szorosabban csatlakozott Deákhoz, s a régi hévvel küzdött a bécsi jobb és a pesti baloldal ellen, mert, bár más alakban, ismét megújultak 1848 eszméi és szenvedélyei.

Keményt mint szerkesztőt és hírlapírót gyakran gáncsolták némely pártfelei is, akik különben tisztelői voltak. Nem tartották elég gondosnak és élénknek szerkesztését, s örömest gúnyolták apró botlásait. Bizonyára Kemény egy harmadrendű szerkesztőtől is sokat tanulhatott volna, hogyan kell újabb meg újabb hírekkel s érdekesnél érdekesebb hozzávetésekkel szolgálni a közönségnek, habár azok félig sem alapszanak valóságon ; hogyan kell mindennap oly vezércikkeket írni, melyek nagyon hatásosak ugyan, de nincsenek összhangban azzal az iránnyal, melynek a lap képviselője akar lenni ; hogyan kell változni, átalakulni a képzelt vagy balúl fölfogott közvélemény áramlatai között, folyvást hangoztatva a következetességet. Mindez hiányzott Keményben, de voltak oly tulajdonai, melyek a legritkábbak közé tartoznak. Lapjának határozott színezete volt, nem szeszélyből, hiúságból, boszúból vagy érdekből, hanem meggyőződésből, s mindig tudta, hogy mit, hogyan és mikor kell írni. Nem magának akart képviselője lenni, hanem egy pártnak, s a közönség érezte, hogy szava több, mint egy hírlapíró nyilatkozata. Nem volt magyar lap, amely oly hű tükre lett volna egy nagy párt törekvéseinek s oly nemes kifejezése érzületének és méltóságának, mint Kemény *Pesti Napló*ja. Kemény egyet-mást elhanyagolt, de a válságos pillanatokban mindig résen állott, s a legfontosabb kérdéseket behatóan tárgyalta. Taktikája és fejtegetései a közeledés, a kiegyezés fejleményeit folyvást érlelték egész a siker végstádiumáig, midőn még egyszer Kossuth híres levele ellen szállott síkra, hogy aztán nemsokára örökre elnémuljon.

Az ország visszanyerte alkotmányát, s a győzelem örömében, dicsőségében csak az nem részesült, aki mindig az elsők sorában küzdött. Kemény megtörve

bolyongott Pest utcáin ; szánták, s csakhamar elfeledték. De ez őt még akkor sem bántja vala, ha nem veszti el öntudatát, mert nem hiúság ragadta az írói és politikai pályára, szenvedélyből lett költő, hazafiságból politikus, s magas eszményei lévén, soha sem volt elégűlt magával. Azonban mégis érezte, hogy nem hiába élt. Munkái egyikében mélázva gondol az utókorra. «Ha az — úgymond — aki Afrika homokrónáin, vagy alig ismert tartományok jéghavasain bolyongva, épen az elhagyatás közt érzi a hiúság ama kényszerét, hogy nevét kőbe, fába vagy bármi szilárdnak látszó tárgyba vésse, s emlegettetni vágyjék, noha hihetőleg ebben csalódni fog ; ha a tenger közepén sülyedő hajónak matrózai nevöket, kedveseikét s a megsemmisűlendő hajóét palackba zárva engedik át a haboknak, azon reménytől ámítva, hogy találkozni fog, bár kevés, ki a tenger titkai közűl legalább ez egyet fölfedezi : vajjon miért ne higyjem én is, hogy miután szemem bezárúl, tetemem szétmállik, fejfámat ledönti az idő, még találkozni fog, bár kevés, vagy talán egyetlen egy, aki irodalmi fáradozásaim iránt érdekkel viseltetvén, érdeket kíván irántok gerjeszteni.»

Oh találkozni fognak s nem kevesen! A hű magyar nem fogja feladni a puszta-kamarási sírt, hol agg diófák árnyában egyik legkitűnőbb költője és publicistája alussza örök álmát. Költői műveinek igazságot szolgáltat az idő ; azok inkább fognak olvastatni később, mint jelenleg s Magyarország újabb történelmének írója kegyelettel fog megemlékezni a bajnokról, akinek a kor dicsőségéből kevés jutott, de aki egészen átérezte reményeit, aggodalmait, viselte gyászát, megharcolta küzdelmeit, s elesett a győzelem zászlója alatt.

ARANY JÁNOS.

Ezelőtt egy évvel, október 22-én, épen ez órában haldoklott Arany János egyik szobájában e palotának, melynek dísztermében íme emléke ünneplésére gyűltünk össze. Hatvanöt év időköze választja el a szalontai kunyhó bölcsőjét az akadémiai palota koporsójától. Egy egész élet tárul elénk, látszóan csendes, nyugalmas, mégis tele ellentéttel, küzdelemmel és szenvedéssel. Ki gondolta volna, hogy a düledező kunyhó méla, sápadt gyermekében lángész szunynyadjon? Ki képzelte volna, hogy a bátortalan, hallgatag diák egy új világot nyisson költészetünkben s nyelvünk alig ismert bájait tolmácsolja? Ki jósolta volna meg, hogy a vándor szinészújonc, aki a szinpadon semmi sikert nem tudott kivívni, egykor Shakspere és Aristophanes remek fordításával ajándékozza meg nemzetét? Ki hitte volna, hogy az iskolát sem végzett ifjú magányában többet tanúljon, mint amennyit tanárai tudnak? Ki remélte volna, hogy az egyszerű vidéki jegyző egyszerre országos hírre emelkedjék s néhány év múlva Magyarország legkitünőbb emberei között foglaljon helyet?

De a sors ez ellentétes változásai semmit sem változtattak rajta: ugyanaz maradt erkölcseiben, életmódjában. Mindvégig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke is. A tömeg mellőzése és tapsai, a hatalmasok lenézése és kegye keveset hatottak reá, de folyvást saját lelkiismerete fölindulásai között élt. Puritán szigorral teljesítette mindennemű kötelességeit s aggodalmasan őrizte er-

kölcsi és írói méltóságát. Szerény volt, mert megvetette az önhittség és nyegleség fenhéjázásait, de azért soha sem alázta le magát ; többet volt szomorú, mint vidám, mert gyöngéd lelke minden érintésre összerezzent, mélyen, sokáig érzett minden erősebb benyomást, de erőt vett magán s önmegadó türelemmel haladt végig az élet útjain ; hallgatag, magánykedvelő volt, mert inkább álmodozásra született, mint cselekvésre, s otthonosabb volt a képzeleti, mint a való világban, de átható józan eszén nem vett erőt se ábránd, se szenvedély, sőt aggódó természetének töprengése előzte meg és kísérte minden elhatározását. Családjának és barátainak áldozta szíve és nemzetének elméje kincseit, magának csak aggodalmait s önelégedetlenségét tartva. Semmi sem volt benne a költők hiúságából, képzelgéséből és hóbortjaiból. Ifjúkori csalódása, ballépése, hogy elhagyva az iskolát, nem gondolva agg szüleivel, szinészi dicsőségről álmodozva, világgá ment s néhány hét múlva önvádgyötörten, nyomorba sülyedve tért vissza az apai tűzhelyhez, mély nyomot hagyott lelkén, megtörte erélyét, önbizalmatlanná tette s midőn ébredező géniusza s a körülmények a költői pályára ragadták, már családos, komoly férfiú volt, aki számot vetett az élet csalálmaival.

Valóban Aranyt már föllépteкor nem hiú érdek, hanem a hazafiság és művészet becsvágya lelkesítette. Részt akart venni abban a küzdelemben, mely újjá szülte a magyar irodalmi és politikai életet, s midőn minden veszni látszott, vigasztalni, éleszteni óhajtotta megtiport nemzetét, föltárva dicső múltját, megzendítve üldözött nyelve bájait, s a művészet nagyobbszerű alkotásaiban mintegy megtestesítve még meg nem tört szellemét. Ez volt élete célja, éjei álma, napjai küzdelme. Az ó- és új-kor remekíróin művelt lelke magas eszményeket tűzött maga elébe s épen azért nem egyszer csüggedezett. Maga a nemzeti katastrópha is ólomsúlyként nehezedett kedélyére s gyakran a helyett, hogy nagyobb epikai munkáin dolgozzék, egyes lyrai sóhajokban tördelte szét fájó lel-

két. Ide járultak az élet gondjai s a betegeskedés szenvedései. Egész életén át oly hivatalokat kellett viselni, melyek nem igen hangzottak össze természetével s akadályozták költői munkásságát. A kora reg vagy a késő éj óráit kellett meglopni, hogy múzsájának élhessen. S egy kis családi baj vagy hivatalos boszúság napokra elvette kedvét a munkától, kivált amidőn elkezdett betegeskedni is. Voltak hónapok, sőt évek, melyekben nem volt elég lelki vagy testi ereje, hogy megkezdett műveit folytathassa. Ilyenkor fordításban keresett szórakozást vagy enyhet a tétlenség unalma ellen.

Így élt Arany Szalontán, Nagy-Kőrösön, Pesten, küzdve önmagával, balkörűlményeivel, de folyvást álmodozva s költői tervein szövögetve. Remélt, hitte, hogy amit az élet reggele, dele megtagadott tőle, megadja azt alkonya, amint ő maga mondá :

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoganhat ;
Csendes fészket zöld lomb árnyán,
Hova múzsám el-elvárnám ;
Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget.

E remény egészen lelkéhez nőtt. Ezen kívül alig érdekelte olyas, ami személyét illette. Mindennemű kitüntetés hidegen hagyta, de ehhez hévvel ragaszkodott, gyönyörködött csillámain s midőn koronként elhomályosúlni látta, búskomolyságba merűlt. Mintha egész életén át készült volna a független nyugalomra, a munkás, vidám öregségre. Mintha hitte volna, hogy költészetének legszebb gyümölcsei csak élete őszén érhetnek meg, csak ekkor írhatja meg az ő könyvét, mely még nincs megírva. Előre látó, gondos, takarékos volt. Nem hajhászta a pénzt, de megbecsülte, mint reményei eszközét. Soha semmit sem írt a szerkesztők és kiadók megrendelésére, soha semmit sem adott ki csak azért, hogy pénzt szerezzen ; de tiszteletdíjait, jutalmait, fizetése fölöslegét úgy nézte, mint hitbizományt, melyet nem szabad elkölteni, hanem kama-

toztatnia kell. Tőkét gyűjtött, hogy biztosíthassa maga és családja jövőjét s legalább élete alkonyán egészen a költészetnek élhessen. Az akadémiai palota büszke falai közt szülőföldje valamely szerény házára gondolt, melynek fás kertje van és kertre nyiló szobája; Pest fényes útcáin Szalonta egyszerű házsorai tüntek föl lelkében; a Városligetben bolyongva, szállani vágyott a szellővel, a felleggel, kelet felé. Mint kalitkába zárt madár zöld erdőről álmodozott, hol szabad fészkén vídámabban énekelhet. Férjhez ment leánya körében, szerető neje gondjai alatt, ifjúkori emlékei közt akarta eltölteni élete hátralevő napjait s ott bevégezni *Toldi* és a hún-magyar monda trilogiáját. De a sors mindvégig siket maradt esengéseire; leánya meghalt s őt magát sokáig lelki és testi fájdalmak emésztették. Midőn üdülni kezdett s egyik szabadabb, nyugalmasabb évében, a Margit-sziget tölgyei alatt még egyszer visszamosolygott reá a múzsa, újra némi reménnyel nézett a jövőbe. Elvégre kivívta független nyugalmát, munkás öregségről álmodozhatott, de mindez már csak a haldokló hattyúéneke és álmodozása volt.

Oh elhunyt, sokat szenvedett barátom, mintha most is előttem állanál, mintha most is látnám komoly, szomorú arcodat. Lelkedben egy egész költői világ ragyogása és szemed mindinkább veszti világát s kezd minden elsötétülni körűled; egy egész mennyei harmónia él benned és hallásod gyöngűl, alig hallod már szeretteid hangját is; teremtő képzelmedben ősmondáink hősei kelnek új életre s erőtlen kezed nem nyúlhat lanthoz. Tehetséged ereje küzd szerveid gyöngeségével s tested omló romjai eltemeti lelked szülötteit. Mintha most is látnálak ravatalodon, hallanám koporsód záródását, a megzendülő gyászéneket, a dübörgő hantokat s újra visszahangoznának lelkemben tört sohajaink, midőn a fájdalom elfojtja a szót s csak könnyeink omlanak.

De miért föltépnem a hegedő sebet? Némuljon a gyász hangja s az emlékezetnek ne fájdalmát, hanem balzsamát keressük. Az ember halandó alakja helyett

tekintsünk a halhatatlan költőre, élete helyett munkáira, szenvedései helyett dicsőségére. Ím a költő nem hamvad sírban, örök-ifjún emelkedik előttünk, lantján nemzeti hagyományaink zengenek, mintha elveszett eposzainkat, balladáinkat varázsolta volna vissza; munkáiból folyvást vígaszt, gyönyört, lelkesedést meríthetünk, mert a természet képeit s az emberi szív természetét tárják elénk, s a legnemesebb érzelmeket tolmácsolják örökszép formában; dicsősége nem csak az övé, hanem mindnyájunké, mert költészete nemzeti typusunkat fejezi ki, minden jegy rajta egyszersmind fajáé, hű tükre Magyarországnak.

Valóban Arany utolsó nagy képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széles értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stadiumait jelölik. Midőn ezelőtt száz évvel újra zsendülni kezdett elhanyatlott költészetünk, mintegy erőszakosan szakítottunk a múlttal. Egész addig többékevésbbé megéreztünk ugyan majd minden európai mozgalmat, de hatásait saját egyéniségünkbe olvasztva, saját módunk szerint dolgoztuk fel. A középkorban a keresztyénség szelleme és hazafiságunk eszméi épen oly csodálatosan olvadtak össze költészetünkben, mint az egyházi énekek dallamai népdalaink rhythmusával, hogy megteremtsék azt a nemzeti versidomot, melyet a XVI. és XVII. század költői még inkább kiműveltek. Zrinyi és Balassa a renaissance hatása alatt állanak, de épen úgy kifejezik saját egyéniségöket, mint nemzetök legbensőbb szellemét. Azonban a XVIII. században nemzeti értelemben vett állami hanyatlásunk a társadalom- és irodalomban egyaránt kifejté bomlasztó hatását. Alig volt irodalmunk s ami volt, az messze maradt műveltségünktől. Elnémult költészetünk, ha néha megszólalt, a múlt hagyományain csak kérődzött, mindinkább sülyedve, tartalomban épen úgy, mint formában. A természetes fejlődés megszünt és mintegy reánk szakadt az idegen műveltség. Ez idegen műveltséget magyarrá tenni,

volt az ébredő hazafiság jelszava. S valóban ötven év alatt az egészen magyarrá kezdett válni, de kevésbbé nemzetivé. Nemcsak ízlésünk újúlt meg, hanem nyelvünk, stilünk és rhythmusunk is. Utánoztuk a francia, a classikai és a német költészetet; eldobtuk nemzeti versidomunkat, s a classikai és nyugot-európai rhythmust zendítettük meg. Az ó- és új-kor remekíróitól nemcsak írói művészetet tanúltunk, hanem idegenszerűséget is.

Ez iránynak volt ugyan ellenzéke is, de kevés tehetsége s még kevesebb ízlése miatt, azt még csak mérsékelni sem igen tudta. S talán jól történt így. Költészetünknek végig kellett küzdeni ez iskolákat, hogy nemesedjék, eszmét, szellemet, ízlést vegyen magába, ha mindjárt a nemzetiesség árán is. Nyelvünknek ki kellett emelkedni szegénységéből, merevségéből, laposságából, ha mindjárt erőszakosan is. A visszahatásnak magából a mozgalomból kellett születnie és saját tulságai miatt, hogy valódi vívmányait megtartva magába olvaszthassa a nemzeties fejlődés régibb és újabb elemeit. S csakugyan legtehetségesebb költőinkben már-már képződik a visszahatás s a száz év másik fele, az újabb ötven év egész napjainkig, nem egyéb, mint a visszahatás teljes diadala. Költészetünk újra érintkezik mind azzal, amitől elszakadt, de művészi vívmányok kíséretében. Nemzeti versidomunk újra visszavívja jogait, a költői nyelv idegenszerűségét a magyarosság régi és új bájainak vegyülete váltja föl. Költőink részint a régi, részint a népköltészet forrásaiból merítve, mintegy megifjodnak, nemzetiebbekké, de egyszersmind európaiabbakká is válnak. Az irodalmi, társadalmi és politikai fejlődés egymásra hatva, egy magasabb nemzeti irányba olvad és újjá szüli Magyarországot. Ez irány először is Kisfaludy Károlynál mutatkozott feltünőbben. Magyar történelmi és társadalmi rajzai közelebb hozták költészetünket az élethez és lyráján megzendültek olykor népdalaink viszhangjai is. Vörösmarty mint nemzeti törekvéseink szószólója lépett föl, a külföldi iskolák egyikéhez sem szegődött, a képzelem szabadságát, a nemzeti elem

alakító erejét hirdette s a régi megújított nyelvet összeolvasztva, megállapította újabb költői nyelvünket. Hatása alatt, társadalmi és politikai forrongásaink közepett nem soká Petőfi jelent meg, e legeredetibb lyrai költőnk, a specifikus magyar lyra megteremtője, kihez egy pár év múlva Arany csatlakozott, hogy ugyanazt tegye az eposszal és balladával, amit Petőfi tett a dallal.

Arany gyermek-ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és æsthetikus a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben. Szülőinek utolsó és késő gyermeke volt. Legidősebb leánytestvére már rég férjhez ment volt, midőn ő született; többi számos testvérei még előtte elhaltak. Ő volt öreg szüleinek egyetlen reménye, vígasza; mindig körükben tartották s rendkívül vallásosak levén, e hajlam reá is elragadt. Az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első táplálékai gyönge lelkének s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, ahol füle soha egy trágár szót sem hallott, nem levén cseléd vagy más lakó, csak öreg szülei és ő. A gyermek kora komollyá és mélyen erkölcsi érzésűvé vált, az maradt az ifjú, a férfiú is s az erkölcs e cultusa épen úgy megérzik költészetén, mint stíljén a szentírás és zsoltárok ódon nyelve. Szülővárosa, Szalonta, egykor szabad hajdú község volt, mely híven követte az erdélyi fejedelmek zászlóit, valahányszor azok fegyvert ragadtak a magyar alkotmány és vallásszabadság védelmére. A XVIII. században elvesztette ugyan régi szabadalmait, de még sem vált valóságos jobbágyközséggé. A jobbágyi szolgálatokért bizonyos összeget fizetett földesurának s megőrizte önkormányzatát. A szalontaiak némi középállást foglaltak el a nemes és jobbágy között, de voltak köztök valódi nemesek is, bár némelyikök megfosztatott jogától, így az Arany-nemzetség is. A csonka torony, mely a város egyik kiváló pontján még maig is fönnáll, a viharos, de dicső múltra emlékeztette őket, a városi határ Őrhalma, Szigettó, Testhalom nevű részei a török csaták és őseik vitézsége

nyomait tartották fönn és távolabb Toldi puszta, s a szintén elpusztúlt Nagyfalu a Toldi-monda bölcsőjét rengették. A komoly gyermek, akit atyja korán megtanított olvasni, s aki a XVI. század némely ponyvára került krónikáit is olvasta, örömest hallgatta e mondákat s örömest bolygott a nagy határ erdein és mezein, a természet bájaiba merűlve. Szalonta mintegy végpontja azon nagy rónaságnak, mely a Tisza partjától egész Belényesig húzódik. Kék ligetek és kék hegyek alján, változatosabb róna ez, mint alföld pusztái és népében is több a hagyományos szokás és régies színezet. Arany fejlődő lelke magába olvasztott minden természeti bájt, történelmi emléket, hagyományos szokást. A pusztán fél szemmel fölkelő nap, az ösztövér kútágas, a csonka torony féllábú gólyája, a zöld lomb közein áttetsző égbolt, a szántóvető síró füttye, a napsugár és felhő fény- és árnyfoltjai a mezőn, a boglya tetejéről az aratók vidám seregére letekintő suta gém, a város szélső ablakán vakítón égő és hirtelen kialvó alkonysugár, a feketén bólintó eperfa lombja, az éj bakacsinja ezüst holdkoszorújával : mind oly élénken maradtak emlékében, mint a mesék és mondák hősei, a régi énekek és népdalok dallamai, a népélet tarka jelenetei s mindazon typikai vonások, melyek a magyar fajt jellemzik. E képek, benyomások és hangok folyvást éltek lelkén, megelevenedtek műveiben, kivált a nagyfalusi és szalontai Toldi Miklós alakja egész sírjáig kísérte a szalontai hajdú unokáját.

De a gyermekifjú nem csak szemlélődő és álmodozó, hanem rendkívül tanulékony is volt. Sokat tanúlt az iskolában, még többet olvasott az iskolán kívül és már jó korán verselgetni is kezdett. Minden latin és magyar könyvet elolvasott, amit az iskolai könyvtárban vagy a szomszédok mestergerendái alatt talált. Ismerte a régibb magyar irodalmat egész Csokonaiig, akit nagyon szeretett, egy szóval azt az irodalmat, mely azelőtt egy félszázaddal volt divatos, mert Szalontán jobbára mind csak azt olvasták s az újabb költők ott ismeretlenek voltak. Az újabb irodalommal csak mint debreceni diák és kisújszállási tanító

ismerkedett meg, amikor a görög és német irodalmat is tanúlmányozni kezdette. Újabb költőink, élükön Kazinczyval, inkább elidegenítő, mint vonzó hatást tettek reá. A régi magyar irodalom keblén növekedett föl, s érezte, hogy az újabban ha több is a művészet, de kevesebb a magyarosság. Legkedvesebb emlékei a régi költészethez vonzották, melynek módja szerint maga is tudott költeni, az új mód szerint hiába kísértette meg a költést, sehogy sem sikerült s belátta, hogy azt még tanúlnia kell. Bizonyos meghasonlás vett erőt rajta, de arról még sejtelme sem volt, hogy ő is hivatva van, talán inkább mint bárki más, a régibb és újabb költészet összébb forrasztására s a nemzeti iránynak a népi elem fejlesztése által szilárdabb megerősítésére. E meghasonlás talán arra is befolyt, hogy midőn forrongó lelke az iskolai egyhangúságot megúnva, valami szokatlan pályáról álmadozott, nem költő akart lenni, hanem előbb festő, majd szobrász és végre is szinész lett. Azonban vándorlásaiból csalódottan tért vissza, ismét nem tollhoz fogott, hanem egy kis hivatal után látott, hogy teher helyett gyámola legyen öreg atyjának. Szabad óráiban művelte ugyan magát, gyakran forgatta Homért, megtanúlt franciáúl, írt és fordított is valamit, de nem készült az írói pályára. Majd sorsa jobbra fordultával megházasodott, s végkép szakítva álmaival, elhatározta, hogy ő is közönséges ember lesz, mint más. A véletlennek kellett közbe jönni, hogy kiemelje költői tétlenségéből s egy rokonszellemnek, Petőfinek költészetével érintkeznie, hogy félénk géniusza szárnyra kelhessen. A negyvenes évek elején Szilágyi István, egykori tanulótársa, tehetséges ifjú író, ki a Kisfaludy-Társaságnál s az Akadémián is pályadíjt nyert, jött Szalontára iskolai igazgatónak, s váltig ösztönözte barátját az írói pályára. De ez ösztönzésének csak annyi hatása volt, hogy Arany megtanúlt angolúl, fordított valamit Sophoklesből s néhány alkalom-sugalta költeményt írt, inkább időtöltésűl, mint komoly célból. Így keletkezett 1845-ben egy satyrai költeménye hexameterekben *Elveszett alkotmány* címe alatt, min-

den terv nélkül kezdve. Ki akarta önteni boszúságát, melyet a megyei élet kicsapongási költöttek föl benne, de nem gondolt arra, hogy vele a közönség elébe lépjen. Azonban a Kisfaludy-Társaság épen akkor hirdetett pályázatot víg eposzra. Aranyt meglepte e véletlen összetalálkozás s ekkor is inkább szeszélyből, mint komoly becsvágyból bevégezte művét s felküldötte a pályázatra. A megnyert pályadíjat úgy nézte, mintha sorsjátékon nyert volna ; a bírálók közűl egy elismerően, egy majdnem magasztalón szólott művéről, de az ő fülében csak a harmadik, Vörösmarty, ítélete hangzott ; «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élnők». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, ami lelkében forr és a maga módja szerint. Petőfi sikere felbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi *János vitéze* után ő is merhet írni egy naiv költői beszélyt, mely a népköltészettől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A következő évben megírta *Toldi*ját s nemcsak a pályadíjat nyerte meg, hanem a bírálók bámulatát is. Egyszerre ünnepelt költő lett s Petőfi volt az első, aki üdvözlésére sietett.

A barátság, amely a két költőt összefűzte, épen olyan nemes volt, mint őszinte. Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvénél fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt s inkább magában évődik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában, erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny s épen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma. Petőfi a harag és a merengő szelídség, a düh és a méla ellágyulás közt hánykódik, örűl vagy búsul, szeret vagy gyűlöl, boldog vagy boldogtalan, de soha sincs nyugalma. Arany szintén mély fölindulások között él, de erőt vesz

magán, csöndes búskomolyságba merül s úgy bánatját, mint örömét humora mérsékli. Petőfinél egy a gondolat, érzés és tett ; Arany a gondolatnál és érzésnél marad s csak a külső körülmények nyomása alatt ér a tetthez. Petőfi az ifjúság tüzével, szenvedélyeivel vonzza magához az embereket ; Arany a férfiúi erények tisztes méltóságával. S költészetökben is hasonló ellentéteket találunk. Petőfi lyrikus, egészen alanyi, aki elbészélő költeményeiben is alanyi érzéseit önti ki s mindig önmagát rajzolja. Arany epikus, tárgyilagos, aki lyrai költeményeiben is majdnem annyit merít a tárgyból, mint saját kedélyéből. Petőfi korának nemcsak költője akar lenni, hanem harcosa is egyszersmind, aki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a múltban él, mint a jelenben s inkább követni, rajzolni akarja a világ folyását, mint vezérelni. Petőfi élénk, fogékony kedélye minden érintésre föllobban, minden benyomást dallá alakít, még a legröpkébb hangulatot is. Aranynak egészen meg kell telnie, hogy megáradjon költészete s akkor sem mindig árad meg. Petőfi az önkéntesség ösztönével teremt s gyakran inkább csak homályos sejtelem vezeti, mint világos öntudat. Arany öntudatos művész, de mintha aggodalmassága néha megbénítaná önkéntességét. Petőfi hevesb, változatosb, festőibb : Arany csöndesebb, mélyebb, plasztikaibb. Petőfi ízlése és szívnemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával ; Arany képzelme, ha talán lankad is, ízlése, érzelmi nemessége ugyanaz marad. Petőfi költészete az ifjúságé, Arany költészete az érett koré ; amabban megtaláljuk az ifjúság soknemű bús és derült felindulásait, eget ostromló vágyát, édes csalálmait, gyönyörét, büszkeségét, sőt hóbortjait is, emebben az élet egész komoly hangulatát, férfias küzdelmét, csalódásait, vigaszát, humorát és megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.

De ez ellentétek mellett is a naiv lélek és őszinte szív ugyanegy lángja lobogott bennök s a magyar népköltészet ugyanegy sugalmain lelkesűltek. Ez min-

dent kiegyenlített, sőt jellemök és költészetök ellentéteinek némely oldala mintegy vonzotta őket egymáshoz. Arany gyönyörködött új barátja gazdag ifjúságában, mintha vissza akarná élni benne a magáét, mely rideg és hallgatag volt. Petőfi a tisztelet és szeretet vegyes érzésével tekintett a komoly férfiúra, mert soha sem ismert tisztább szívet és nemesebb egyszerűséget az övénél. Arany érezte, hogy Petőfi némely különcségei, ballépései bizonyos nagy eszme vagy érzés túlságai és kíméletesen ítélt róla. Petőfi büszke lelke meghajolt e szerény és gyöngéd szív előtt, mely semmit sem követelt tőle, de a szeretet egész melegét árasztotta reá. Keveset hatottak egymás jellemére és költészetére, de mindkettő szerette egymásban azt, ami benne többé-kevésbbé hiányzott : Arany Petőfiben az erélyt, a szilaj hevet, édes kellemet, friss színezetet, könnyed bájt, Petőfi Aranyban a nemes nyugalmat, mély érzést, biztos és eleven rajzot, egyszerű fönséget. Soha semmi sem zavarta meg barátságukat. Petőfi, aki oly sok barátjával összezördült s néha csekély ok miatt, Aranyhoz mindvégig a legmelegebben ragaszkodott. Arany mindig úgy emlékezett arra az egy pár évre, melyeket a Petőfivel való barátságban élt át, mint egy szép álomra. Költeményei között négy-öt vonatkozik a csatatéren minden nyom nélkül eltünt barátjára. Kora büszkeségének nevezi, üstökösnek, melyet az élők nemzedéke csak egyszer lát s többé soha. Sírját nem tudni, hol van. Bizonyára ott minden vércseppből új virág kel és több madár zeng ott a ligeten. Gyakran megjelen álmaiban, de esténként ébren is hallja könnyű lépteit és fülébe cseng hangja. E bús emlék egy hosszú életen át folyvást kíséri. Harminc év múlva is látja őt s úgy elmélkedik róla, mint akit a hellén kor rég mythoszi alakká emelt volna, de így is varázs övezi emlékét ; míg kortársait az idő aggítja, ő mindinkább ifjúl, szelleméből semmi sem vesz el, firól fira száll, mint egy közös eszme. Általában Arany élete utolsó heteiben sokat emlegette Petőfit, meg akart jelenni szobra leleplezésének ünnepélyén, bár

mindentől visszavonulva élt s régóta nem vett részt se nyilvános, se magángyülekezetben. És épen azon nap reggelén lett rosszabbúl s egy hét múlva épen azon déli órában halt meg, melyben barátja ércszobra fölemelkedett a Duna partján. De bár a sors oly korán választotta őket egymástól, a magyar nemzet emlékezete örökre összefűzi költői alakjokat, mint egy kor ikerszülötteit, egymás kiegészítőit. Arany mint férfiú lépett a költői pályára, Petőfi költői munkássága a férfiúi kor küszöbén szakadt meg. Arany ifjúságát a Petőfié pótolja, a Petőfi férfikorát az Aranyé. A magyar ifjú ajkán mindig hangzani fognak Petőfi szerelmi és szabadságdalai ; a férfiú Aranyból fogja meríteni az élet küzdelmeinek eszméit, érzéseit, fájdalmát és vigaszát. Petőfi költészetéből századokra kihangzik a kardok csattogása, a trombita hangja, az ágyúdörej, a diadal mámora. Arany költészetében a késő unokák is érezni fogják a hazafi könnyét, gyászát, bilincsét, a legyőzött Magyarország sohaját és szenvedése erényeit. És mindkettő rajzaiban örökre fönmaradnak fajunk szellemi törekvései, nemzeti vágyai, jellemző sajátságai, hogy az újabb nemzedéket mintegy megóvják az elfajulástól.

Bár mindkettőt a népköltészet dajkálta, de nem egy úton indúltak, úgy szólva különböző rendszert követtek. S ez először is nyelvökben nyilatkozik. Fölléptökkor Vörösmarty már megállapította az újabb magyar költői nyelvet, egyaránt merítve a régi, népi és új nyelvből. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén újjá szülte Kazinczy művészi törekvéseit. Semmiben sem nyilatkozik annyira Vörösmarty lángesze, mint nyelvében. Emléke nemcsak gazdag bányája a szóknak és kifejezéseknek, melyeknek jellemző árnyalatokat kölcsönöz, de egyszersmind sok új kifejezést alkot, különösen átvitel útján. Erős nyelvérzékkel, művészi ízléssel, csodálatos hangzatossággal, mondhatni alkotó erővel olvasztja össze a régi és megújított nyelvet. Mintegy megteremti a magyar hexametert, jambust, nyugati schemákat s visszahajlik a magyar versidomhoz is és több siker-

rel, mint elődei. Petőfi mint a nemzeti rhythmus bajnoka lép föl s mint a magyar dal nagymestere a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökeléseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt felűlmúl, de a régi nyelvet kevésbbé ismeri s általában, mint tisztán nyelvművész nem éri el se Vörösmartyt, se Aranyt. Arany is, mint Vörösmarty, a költői nyelv mind a három forrásából merített, s költészete sajátságainál fogva némelyikből többet és mélyebben. Gyermek- és ifjúkori benyomásai olvasmányai a népi és régi költészet nyelvéhez vezették, majd tüzetes tanúlmány tárgyává tette mindkettőt s fölszedett belőlök minden virágot, minden ritkább, ünnepibb és hatályosb kifejezést, szófordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a népnyelvből csak azt venné át, ami művészi, bár részben maga alkotja. S e nyelv a tárgy szerint régies, népies vagy újabb színezetű és mindig van benne valami tárgyának színéből, alakjából, hangjából, egy szóval természetéből. Bámulatosan bírja a nyelv plasztikáját, lágyságát és erélyét. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatú szókötési fordulatait s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hirdeti a költői szabadságot, követeli az aesthesis nyelvi jogait, mint Kazinczy, de más módon és más eszközökkel. Rövidít, összevon, olvaszt, de úgy, amint az élő nyelv szokott; oly viszonyba helyezi a szókat, mely a nyelvtan szoros és száraz logikája szerint talán gáncsolandónak tetszik, de nem a nyelv szelleme szerint s épen azért hathatósabban fejezi ki a képzelem mozgását, a fölindulás hevét, a szenvedély erőszakát. Egy szóval, Arany költői nyelvében a nyelv és költészet geniusza egymást sugalmazzák, táplálják s úgy szólva egymást szülik.

S ez erőt és bájt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Gyakorlatban mintegy eldöntötte műfordításunk elméleti harcait. Nem ragaszkodott se a szoros, se a szabad fordítás

elveihez, mert amaz majdnem szolgai hűséget kíván s akaratlanúl is ragadja a fordítót idegen nyelvi szépségek átültetésére, emez eltöröl majd minden egyéni és nemzeti jellemzetest s inkább csak a tartalmat nyújtja, mint idomait ; amaz igen érezteti az idegen ízt, emez igen is magyarossá alakítja át a művet. Arany mindkét örvényt kikerülni igyekezett s minden idegen nyelvi fordulatot, átvitelt, árnyalatot oly módon igyekezett kifejezni, mely a magyarban ugyanazt a hatást teszi vagy legalább ahhoz hasonlót, de mindig tekintetbe véve az író és műfaj sajátságait. Hiába bírjuk a régi, megújított és népi nyelv összes kincseit, ha nem oly helyen és nem úgy alkalmazzuk, amint azt a gondolat árnyalatai, a műfaj és hangulat sajátságai kívánják s e tekintetben író és fordító nem sokat különböznek egymástól. A régi és népi nyelv soha sem cél, csak eszköz, hogy minél gazdagabbá és magyarosabbá tegyük az irodalmi, különösen a költői nyelvet s általok is minél elevenebben kiemeljük a mű vagy műfaj jellemző vonásait. Arany mindig tudta, érezte, hogy meddig mehet, mit és mi módon merészelhet. Az ízlés és ihlet vezette, mert a nyelv művészete nem pusztán nyelvészeti készség és tetszetős szólamok összefűzése. A gondolatnak föl kell olvadnia a képzelem és érzés kohában, hogy megtalálja épen azt az alakot és színezetet, melyet a tárgy és a hangulat megkíván. Sokkép lehet kifejezni valamit, de a kifejezések a tárgy és hangulat szerint nem egyenlő értékűek. Az író egyénisége, a gondolat és érzés sajátságai, a műnemek és fajok különbségei alkotják a stílt végtelen változatban s azt visszatükröztetni a műfordítónak szintén föladata. Alig van magyar költő, aki a műnemek és fajok stílkülönbségeit, a költő egyéni természetét oly élénken érezte s műfordításaiban annyira vissza tudta volna tükröztetni, mint Arany. Mindaz, amit Goethéből, Burnsből, Shakspereből és Aristophanesből fordított, mint eredeti magyar mű hat reánk és mégis nemhogy letörölné, sőt épen kifejezni igyekezik az idegen költők egyéniségét. Ez a műfordítás titka s Arany legkitü-

nőbb műfordításai épen oly remekek, mint legkitűnőbb eredeti művei, épen annyi élvet nyujtanak s épen oly méltók a tanulmányozásra.

Nem kevesebb hatással volt Arany verselésünk technikájára is, ugyanazon forrásokból merítve, melyekből költői nyelvünket gazdagította. Nálunk is meghonosodván a classikai és nyugoti versidomok, melyekben szabályos mérték emelte a rhythmus hangzatosságát, költőink, még a legjelesebbek is, aránylag kevés gondot fordítottak a rímre. A régi költőkből, kivéve Gyöngyösit, e tekintetben keveset lehetett tanulni, a népköltészetből többet, de ez iránt még nem ébredt föl eléggé a figyelem. Ide járúlt még az élénk visszahatás a debreceni iskola ízetlen mesterkedései ellen, mely gyönyörködött a csupa ugyanazon, de különböző értelmű szókból nagy kínnal összegyalúlt rímekben, melyeket Szemere és Kölcsey oly találóan gúnyoltak ki. Arany, aki Gyöngyösi és Csokonai olvasása között nőtt föl, megvetette ugyan a debreceni iskola ízetlenségeit, de nem minden hagyományát, épen azért jobb rímelésre törekedett, mint elődei és kortársai. Nála találjuk legszabályosabban alkalmazva a magyar assonáncot is, mellyel népköltészetünk ragos nyelvünknek rímbeli szegénységét pótolni szokta. Az a kis értekezés, melyet e tárgyról írt, mutatja, mennyire ismerte népköltészetünket s mennyire tudta, hogy mit használhat föl belőle műköltészetünk. De ennél fontosabb az, hogy nemzeti rhythmusunkat, mint költő a tökély magas fokára emelte, mint æsthetikus elméletileg is mintegy megállapította.

Amint a múlt század végén terjedezni kezdett költészetünkben a classikai és nyugoti versidomok használata, azon arányban szorúlt mind szűkebb térre nemzeti versidomunk, régi és népi költészetünk rhythmusa. Az új versidomok költői nyelvünket tömörebbé, fordulatos- és hangzatosabbá varázsolták s mintegy kiemelték laposságából. Épen azért az újabb költők egész lelkesedéssel fordúltak feléjök. Azonban bármily alkalmas volt nyelvünk a görög és római mérték kifeje-

zésére, a magyar lélekben nem kelthetett zenei visszhangot s inkább csak a classikai műveltségűek kedveltek. A nyugoti rhythmus érzéke már inkább gyökeret vert, nemcsak nyugoti műveltségünk kapcsánál fogva, hanem azért is, mert mint rímes vers közelebb állott nemzeti rhythmusunkhoz, melyet a népköltészet folyvást föntartott, s mely a műveltebbek ajkán is gyakran megcsendült. Némi visszahatás kezdett fejledezni. Kisfaludy Károly és Vörösmarty mintegy visszahajoltak a nemzeti rhythmushoz, még pedig az új költői nyelv vívmányai kíséretében. Különösen Vörösmarty tanusított iránta előszeretetet, ebben zendítette meg nem egy lyrai költeményét, sőt megkísérlette az epikai költészetben is: a *Tündérvölgy*ben újra föleleveníte tte a régi sándorverset s művésziebben, mint Gyöngyösi óta bárki. De az ő nyelvének ereje, zengzetessége a classikai és nyugoti versidomokban érte el tetőpontját, legkitünőbb művei ezekben vannak írva, s a magyar versidomot csak mellékesen művelte. Petőfi költészetének súlypontja épen ide esett s dalaiban népdalainknak nemcsak benső, hanem külső idomai is megzendültek. A magyar rhythmus megtisztulva és megnemesedve kezdte visszafoglalni régi helyét a nemzet tapsai közt. Ekkor lépett föl Arany s megkettőztette a mozgalom erejét. Petőfi csak a népköltészetre támaszkodott. Arany a régi költőkre is egész a középkori maradványokig; Petőfi inkább csak emléke, hallása után indult, Arany jártas volt a zenészetben is, sok régi és népi dallamot tudott, sőt néha a maga mulatságára újakat is szerkesztett; Petőfi termékeny hevében néha elhanyagolta a verselést, Arany nem tudott műgond nélkül írni. Egy szóval Arany Petőfi kezdeményét nagy sikerrel folytatta s a magyar rhythmust mind teljesebb győzelemre vezette. Egyetlen magyar költőben sem találjuk meg rhythmusunkat oly szabatosan, annyi változatossággal, mint Aranyban. Alig ismert szerkezeteket is elevenített föl, s a régieket sokkép módosította a műfajok szerint. A sándorversnek megadta a hangzatosságát s oly művészivé emelte, mint Vörös-

marty a hexametert és jambust. Szó és dallam mindig teljes összhangban volt nála, mintha oly kor költője volna, melyben a szóköltészet még nem vált meg a zenétől. S a magyar rhythmusnak e legkitünőbb gyakorlati mestere elméletileg is legszabatosabb magyarázója volt. Kritikusaink jól ismerték a classikai és nyugati versidomokat, de a nemzetivel nem foglalkoztak behatóbban. Bajza szabatos trochæusokat kívánt a magyar rhythmusban írt versektől. Fogarassy és Erdélyi tették meg az első lépést a kérdés tisztázására, zenénkből igyekezvén kifejteni nemzeti versidomunk elveit, de hiányosan fejtették ki s önkényes szabályokat is állítottak föl. Arany döntötte el a kérdést. *A magyar nemzeti versidomról.* írt értekezésében élesen föltüntette mindazon különbségeket, melyek a magyar versidomot elválasztják a classikai- és nyugotitól és szintén a magyar népzene alapján teljes szabatossággal állapította meg a sormetszet, versláb- és versszakszerkezet szabályait.

Azonban Aranynak nemcsak nyelve és verselése nyugszik régi és népi költészetünk alapján, egy magasabb nemzeti irányba olvadva, hanem egész költészete is. Talán kevésbbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, ami fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti typus, de ez nem elég. Mindent összeszed a hagyományból és népéletből, amiben nemzeti jellemvonás nyilatkozik és alkalmas a költői földolgozásra. Nem a tárgyban keresi az újat, hanem a földolgozásban, de ott is a népszellem sugalmain azon közvetlenségre, erőteljre, izomdússágra törekedve, mi a népköltészet sajátja. Azt hiszi s nem ok nélkül, hogy a nép legnagyobb inventor s Homéron kezdve Goethéig a legkitünőbb művek népi hagyományok alapján keletkeztek. Ő is a hagyományból indúl ki, vagy amint maga mondja, epikai hitelt keres. Kedves előtte minden mese, dal, ballada, históriás ének, adoma, közmondás, melyekhez a nép

érzése kiválóan ragaszkodik, melyeken leginkább jártatja képzeletét. Ezekből szövi ki műveit, ezeket szüli újra s majdnem úgy tekinti, magát, mint a hajdani rhapsod, aki a régi maradványokat javítgatja, darabosságukat egyengeti, hézagaikat kitölti s töredékeiből egészet alkot. A hún-magyar és Toldi-monda leginkább ragadta meg képzelmét, mert legtöbb nyoma volt bennök a népszellem alkotó erejének. Egész életén át nagy szeretettel csüngött rajtok s belőlök írta fő műveit. Széchy Mária és Wesselényi történetét előtte már többen földolgozták s ő *Murány ostromában* újra hozzáfogott: vajon nem tudná-e jobban, mint elődei, fölhasználva műveikből mindazt, ami fölhasználható. *A nagyidai cigányok* komikai eposát egy történeti adomából szőtte; *Katalin* alapja szintén népmonda, s még legmodernebb művében, *Bolond Istók*ban is legalább egy közmondásból indúlt ki. S ha ide vesszük kisebb és nagyobb költői beszélyeit, balladáit, mindenütt reá találunk egy-egy népmonda, mese vagy adoma szálaira. Krónikáink száraz lapjain egy szempillantással fölfedez minden oly tényt vagy vonást, mely népköltészeti maradvány, vagy ha nem is az, költői magvat rejt magában; a néphagyományokból kiérzi, ami alakítható, kiképzi a bennök levő eszmét, vagy új eszmét lehel beléjök, az elmosódott részeket, az elhalványúlt vonásokat visszaképzeli, a romokat fölépíti, a lelketlen anyagba életet önt. Ha összehasonlítjuk műveit az anyaggal, melyből alkotott, épen úgy bámulnunk kell nagy költői tehetségét, mint művészi erejét. Még a Toldi-monda is mily szervetlen tényhalmaz s mily kevés nyoma rajta az alakító képzelemnek. S mégis mily remek trilogiát alkotott belőle Arany. A szétszórt, idomtalan töredékeket mily művészi egésszé varázsolta, a puszta eseményeket mily költői cselekvénynyé, egy-egy durva sőt aljas tényt mily gyöngéd lélektani indokká, s ahol megszakadt a monda szála, mily leleményesen szőtte az új szálakat, részint a történelemből, részint saját képzelméből, melyet megtermékenyített a régiség tanulmánya. Aranyban gazdagon buzgott föl az

alkotó erő, de csak akkor, ha lába alatt a hazai hagyománynak legalább egy talpalattnyi földjét érezte. Hiába szárnyalt volna a levegőben, de nem is szárnyalt. Csak a haza anyai földje adott neki erőt, mint Anteusnak.

Amint művei mese-vázát, cselekvényét a hagyományból merítette, épen úgy jellemrajzban sem indúlt pusztán képzelete után. Fölkeresett a jelenben mindent, ami a múlttal kapcsolatba hozható. Azt hitte, hogy a régi magyar jellemvonásait legépebb- s legelevenebben a népben találhatni föl, mely legtovább megőrzi sajátságait, szokásait, sőt faji véralkatát is. Amit itt és egy-egy ódonabb udvarházban vagy kastélyban látott, hallott, tapasztalt, azt vitte át a múltba, emelve, alakítva, a századok árjába merítve. Ki más az ő Eteléje, mint pusztáink fia, vezérré, királlyá fejlődve, emelve? S vajon Etellak nem hasonlít-e némely alföldi városhoz, melynek házai megkövült sátrak és utcái sátorközök? Etele lakomája, minden királyi fénye mellett is, nem juttatja-e eszünkbe a magyar nép lakodalmi ebédjeit és Czerkó tréfái nem hasonlítanak-e vőfélyeink szokásaihoz? A mátrai vadászat, az ajándékba küldött ménes, a fölizgatott hún nép mozgalmai nem elhalványúlt emlékeinket elevenítik-e föl? Nagyobbszerű minden s lényegében mégis ugyanaz, amit magunk is láttunk és tapasztaltunk. Ki más Toldi, mint udvarházaink valamelyikének elparlagiasodott szülötte, egy egész pórsuhanc, aki nagyobb hivatást érez kebelében, elzüllik falujából s becsülettel tér haza? Összeveszése bátyjával, bujdosása, búcsúja anyjától s az öreg cselédtől, mulatozása a csapszékben, nem újulnak-e meg sokszor falvainkban? Nem ismer-e Magyarország minden vidéke egy-egy Toldinét, egy-egy régi szabású nemes asszonyt, kinek szerető szíve folyvást remegve kíséri fia sorsát, aki anyai hiúsággal öleli, csókolja, midőn sorsa jobbra fordúl, s aki egész szigorúsággal lép föl, őt korhely pajtásai között találva? Hát az öreg és ifjú Bencét nem találjuk-e föl sok faluban? Nem ültetek-e soha az öreg Rozgonyi asztalánál,

nem szolgált-e föl nektek is a gyönyörű Piroska, e mély érzelmű, de nem érzelgő, e szenvedő, de lemondásában is erős leány, aki épen úgy typusa a magyar leánynak, mint Goethe Gretchene a németnek? Nem láttatok-e örökéből kiforgatott özvegyet? Az nem szólhat máskép, mint Both bajnok özvegye. Az öreg Bárczy fájdalomszülte dühét bizonyára sokszor hallottátok az életben, csakhogy Arany hathatósabban fejezte ki. A honvéd hősiessége nem elevenedett-e föl Szondi halálában, aki még harcol, bár ágyúgolyótól megtört ina, térde? Nem a háromszázados magyar politikát fejezi-e ki Török Bálint, amikor így szól:

«Két ellenség a Duna-két-parton:
Kevés annak az én egy jó kardom,
Egyiket a másikkal — hijába
Ahogy lehet» — gondolja magába'.

A hagyomány ez élénk érzéke, a múltnak és jelennek ez eleven összeolvadása önkéntelen bizonyos realismus felé ragadta Aranyt, szemben régibb epikai költészetünk idealismusával. De ennek semmi köze azzal a realismussal, melyet a francia irodalomban ünnepelni kezdenek, s melynek már nálunk is akad ak hívei. Az idealismus és realismus harca a költészetben épen nem új dolog; a vénhedő, kimerült idealismus mindig realismust idéz föl s a realismus kicsapongásai mindig újabb idealismust keltenek életre. Egyik a másikat örök időktől fogva mérsékelte, összhangzó egymásba olvadásuk alkotta nem egyszer a legkitűnőbb műveket s a visszahatások túlságai szülték mindig azokat a végleteket, melyek ez irodalmi küzdelmek természetéből kimagyarázhatók ugyan, de széptani szempontból soha sem igazolhatók. Arany nem követett merev rendszert, de egy éltető elv folyvást szeme előtt lebegett. Költeni és mégis igaz maradni, ez volt jelszava, ez a föladat, melynek megoldásától függ a költői siker. Igaz lelkesülés, az emberi szív és a külvilág igaz rajza nélkül nem teremthetni látszatot. S a művészeti igaz nem egyéb, mint a való földolgozása a kifejezendő eszme szerint. Ez igazra,

ez igaznak minél hathatósabb kifejezésére törekedett Arany, ennyiben volt ő realista, de tulajdonkép nem tett egyebet, mint az ideált és reált szorosabb kapcsolatba igyekezett hozni, mint bármely magyar költő. S ha néha talán erősebb vonásokat használt, ez csak visszahatás volt költészetünk üres idealismusa ellen. Ide járult még, hogy szemében a költészet a nemzeti szellem terméke volt s nem egyes műveltebbek kiváltságos sajátja. A népnemzeti elem fejlesztése már magában rejtett némi realismust, nemcsak a tárgy és jellemrajz, hanem a műalkat tekintetében is. Aranyt nem a mű-, hanem a naiv eposz vonzotta; érezte, hogy abban, amit a nép századokon át alkot, több realismus és igazabb idealismus van, mint abban, amit a költőnek pusztán egyéni képzelme teremt. Tanúlmányozta a világirodalom nagy eposzait s ösztönét világos öntudatra emelte.

Egészen epikusnak született s maga sem akart más lenni. Az ifjúság húrja, a leghangzatosabb lyrai húr, hiányzott lantján s épen nem kivánt versenyezni Petőfi koszorújáért. Hajlamai, iránya, munkaösztöne ellenére ragadtatott a lyrai pályára is. Egy pár évvel lépett föl a forradalom előtt; a forradalom nem kedvezett az epikai nyugodt munkásságnak, a nemzeti katastropha még kevésbbé. Maga is mint földönfutó bolygott a romok között. A nemzet és saját fájdalma áradozott keblén s ki kellett ömölnie. Dala a «babyloni vizek» elegiája volt, mely mint titkos fájdalom sajgott keresztül az ország egyik végétől a másikig. Ki nem emlékszik az *Ősszel*, *Leteszem a lantot*, *Fiamnak*, *Szilveszter-éjén*, *Ráchel*, *Dalnok búja* című költeményeire? A hazafi érzés költészete soha sem hatott nálunk kevesebb zajjal, annyira saját nemesebb eszközeivel, mint e szomorú években Arany lantján. A lepel, melybe a költő a censorok vizsga szeme elől elburkolta célzatát, még szebben emelte ki gondolatait s a kénytelen távolság, amelyből a dal hangzott, még több varázst kölcsönzött elhaló hangjainak. Arany a forradalomban is lelkesítette küzdő nemzetét, de messze maradt Petőfi forradalmi dithyrambjaitól,

épen úgy, mint Petőfi elegiái messze maradtak volna az Aranyéi mellett, ha neki is oly körülmények között kell vala írnia, mint Aranynak. Ossián lantja nem Tyrtæus kezeibe való, sem a Tyrtæusé az Ossiánéba. Azonban Aranyt elegiai hangulatából néha kiragadta a kétségbeesés humora. Már *Bolond Istók*jában nemcsak alanyi érzelmeit és élményeit akarta kifejezni, hanem a közhangulat humorát is. De a mű nagynak volt kezdve s érezte, mennél közelebb jönne az 1848-iki mozgalmakhoz, annál inkább mérsékelnie kellene humorát. Épen azért az első ének után félbe hagyta. Pedig a forradalomból sok keserűség maradt lelkén. Jobban szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit, a nagy küzdelem vezéreinek nemcsak fény-, hanem árnyoldalait is látta s nemzetének épen úgy bámulta hősiességét, mint fájlalta gyarlóságait. Csalálmokból ébredve, kegyetlen fájdalmat érzett. Enyhíteni akart sebzett lelkén. A szent romokra állva, mintegy vádat emelt a sors, nemzete és önmaga ellen. A távol múltba menekült s egy komikai eposba öntötte ki keserű humorát, szabadon, semmitől sem korlátolva. Valóban, a *Nagyidai cigányok* nem egyéb, mint kétségbeesett kacaj a forradalomra, a legalanyibb érzés tárgyias alakban, igazság torzképben, sírás nevetésben, szeretet gúnyban.

E convulsiók csillapodtával nagyobb epikai munkákba kezdett, de folyvást írt lyrai költeményeket is. Arany lyrájának alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik vagy humorba csap. S a fájdalom és vigasz e költészete mily igaz és gazdag! A fájdalom mindig megtisztul nála s a vígasz soha sem keresett, nem pusztán a reflexio szüleménye, az is épen úgy a szívből jő, mint maga a fájdalom. Méla lelke bűvös világításban sugározza vissza a múlt emlékeit, mint a tó tükre az alkonyfényt, s ha elsötétül is, csillagfényt ringat kebelén. Mint a görög tragédia chorusa kíséri az élet küzdelmeit, aggódik, mereng, néha remél is, de mindig vigasztal s ha nem változtathat a sors végzetén, könnyes szemmel nyugszik meg benne. Ha magányában megszállja a kétely

és búskomolyság, családja körében keres menedéket, melyhez annyira ragaszkodik, vagy a természet ölére siet, melynek szépségeit épen úgy lelkéből tudja élvezni, mint mesterien rajzolni. Arany lyrája benső lényegében nem egyéb, mint küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen. Összhangra törekvő lelke visszariad a meghasonlástól, melynek árjai közepett találja magát. A vallás, a philosophia s a szeretet nagy érzése költészetével küzd ellenök, hogy nyugpontot találhasson. Nem annyira küzdelmeit rajzolja, mint magát a megnyugvást, a hová emelkedett, de a letörült könnyek nyomai meglátszanak s az oszló kétely árnya még ott borong. Hirdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot; a jó embernél hány jobb szenved; az erény önmagának jutalma; az ember tiszte, hogy békében, harcban legyen ember s itt is, ott is a jobbik részt válassza magának; a fájdalom a boldogság egyik alkatrésze; az ember kevéssel beéri, ha mérsékli vágyait; a szeretet és szerelem örök vígasza marad az emberi szívnek; az élet viharai között az a hit, hogy aki mindnyájunk édes atyja, el nem hagyja övéit, többet ér minden bölcseségnél. Kiemelkedve meghasonlásából, vigasztalja nemzetét is, melynek jövőjén majdnem kétségbeesett. Amaz elegiából kiemelkedő ódában, melyet Széchenyi emlékére írt, egész lelkéből hisz és bízik nemzete jogában, jövőjében. S amidőn a nemzet szabadabban kezd lélekzeni, egyaránt óvja a vakmerészségtől és kishitűségtől, és hűségre inti, rendületlen hűségre önmagához.

Ez elegiák és ódák nyelv és benső idom tekintetében is hatással voltak költészetünkre, hol Petőfi után leginkább a dal volt divatban, s a dal sajátságai úgy szólva átvitettek a lyra egyéb fajaira is. Arany példát adott e dalözönből való kiemelkedésre, meg-meg-villantva a magát érzéseibe mintegy beleélő elegia méla bájait, az óda fenségét, tömör alkatát, komoly bölcselmét s a költői nyelv azt az összpontosított olvadékonyságát és erélyét, melyek e műfajok saját-

ságai. De bármily szépek e költemények, Arany lyrai költeményeinek legfőbb ereje nem ezekben nyilatkozik, hanem balladáiban, e fél lyrai, fél elbeszélő műfajban, mely a drámából is olvaszt magába valamit. Ebben Arany épen oly erős, mint Petőfi a dalban. Újabb lyrai költészetünkben leginkább csak kettőre lehetünk valóban büszkék: Petőfi dalaira és Arany balladáira. Mindkettő nemzeti szellemünk szülötte s mindkettőt bátran szembeállíthatjuk a külföld nagy költőinek hasonló termékeivel.

A balladát nem ismerte vagy legalább nem művelte a classikai kor, mely nem kedvelte a vegyes műfajokat. Egészen modern műfaj ez, melyet a műköltészet mindenütt a néptől vett át. Nálunk is megvoltak a népnek a maga balladái, de költőink nem innen merítettek, hanem a német műköltészetből. Arany volt az első, aki lehajlott a magyar népballadához, eltanúlta hangját, szerkezete titkait és újjá, művészibbé szülte. A néphagyományok varázsa épen úgy ösztönözte erre, mint saját kedélyállapota. Nem dolgozhatva folyvást nagy epikai munkáin s nem akarva egészen átadni magát a lyrai ömledezéseknek, önkéntelen is vonzódott e műfajhoz, mely epikai töredékeket lyrai hangba olvaszt. Mily jól illett mélabús hangulata e búskomor tárgyú balladákhoz. A magyar népdallam mily változatossága emeli ki a tárgyak és hangulat változatosságát. Egyszerűség, közvetlenség, plastikaiság jellemzik balladáit, épen mint a Goetheéit. Valóban nemzeti hiúság nélkül állíthatjuk Aranyt a nagy német ballada-költő mellé. Bizonyára Goethe fölülmúlja őt kellemben, rejtélyes bájban, a bölcselmi eszmék érzékítésében, a szerelem fínom árnyalatú rajzaiban, de tragikai erőre nézve mögötte marad. Ha szabad volna merész kifejezést használni, Aranyt a ballada Shaksperejének nevezhetnők. Néhány balladája erős tragikai hatású. Kevés versszakban egész tragédiát tár elénk, s nagy erővel rajzolja a szenvedély dæmonismusát, monomaniáját, a lelkiismeret furdalásai között szenvedő lélek látomásait. E nők és férfiak lelke, akiket szenvedélyök bűnbe sodort, tele skor-

cióval ; mardosásuk őrjöngővé teszi őket. Ágnes asszony folyvást látja a vérfoltot lepedőjén, mint akkor éjjel, amikor kedvese meggyilkolta férjét ; hiába mossa a patakban, a gyolcs tiszta, de ő még mindig látja s egy örökkévalóság sem törölheti ki azt lelkéből. Egy másik ifjú nő, mint Hamlet anyja, férje halála után vígan mulatoz kedvesével, szegény árva gyermekét kizárva a szobából. Az éhes, elkényszeredett gyermek hiába rimánkodik ; a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja és látja, amint sírjából kiemelkedve, feléje közeledik. A holtra ijedt gyermek kiáltására kijő a nő is, hogy megverje, de a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja férje vádló arcát, fenyegető szavait és őrjöngeni kezd. A férfiak hallucinatiója, őrjöngése még sötétebb, erőszakosabb. Bende vitéz párbajban orvul ejti el vetélytársát s így jut menyasszonyához. A nászéjen megjelen az elesett vitéz, új párbajra hívja, mert csalárdul győzte le, amíg igazán le nem győzi, addig nem pihenhet menyasszonya mellett. Bende vitéz három éjjel vív az árnnyal, lelkiismerete phantómával, amíg az őrjöngőt megkötözik és menyasszonya kolostorba vonul. Edvárd királynak erősebb szíve van, mint Bende vitéznek, de mégis megrendűl. Meglátogatja a legyőzött welszi tartományt s nagy lakomát tart Montgomeryban. Fénnyel fogadják, dúsan vendéglik, de nem szívbeli hódolattal és senki sem éljenzi. A király haragja indulatos szemrehányásban tör ki, követeli, hogy a bárdok dicsőségét énekeljék. A bárdok előlépnek, de a király dicsősége helyett a haza fájdalmát éneklik s megátkozzák a zsarnokot. A király máglyára küldi őket s londoni palotájába tér. Az éj csöndes, de nem alhatik, folyvást hallja a bárdok énekét, zenét parancsol, de a zenét, dobot és kürtöt átharsogja a vértanúk éneke. Kund Abigélnek nincs bűne, csak szeszélye, de a tragikum mysticismusának épen az a sajátsága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink. Bárczy fiát halva találták az erdőn, szívében tőrrel. Elbúsult atyja a palotába hozatja, ahogy vérében feküdt. A gyilkos

kinyomozása végett teteméhez idéz mindenkit, akire csak gyanúja lehet. Megjelennek ellenségei, barátai, anyja, húga, az egész falu, de a halott sebe nem vérzik, hogy gyilkosára valljon. Végre Kund Abigél, szeretője, titkos arája lép be, s a sebből pirosan buzog a vér. A leány szoborrá dermed, majd elrebegi, hogy nem ő ölte meg az ifjút, bár a tőrt ő adta neki. Szerették egymást, az ifjú láthatta, tudhatta szerelmét, mégis unszolta, hogy szóval mondjon igent, mert ha nem, kivégzi magát ; ő enyelgve nyújtá neki a tőrt : nosza hát lássuk. Ezzel kiragadja a tőrt a sebből, kacag és sír és visongva rohan el. Lefut a nyilt utca során s táncolva énekli : «Egyszer volt egy leány, ki csak úgy játszott a legénnyel, mint macska szokott az egérrel».

De nem csak a múlt, a hagyomány félhomályából rajzol elénk Arany ily képeket, hanem igen világos napjainkból is. A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakúl át képzelmében. Ott emelkedik az éjben a Margithíd, még zászló leng rajta, aznap avatták föl ünnepélyesen. Rajta egy ifjú áll, aki a kártyán mindent vesztett, pénzt, becsületét. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból, ősz, gyermek, ifjú, hajadon, mind öngyilkosok, a főváros bűneinek képviselői, a híd fölavatására gyűltek össze, élettörténetöket suttogják! Az ifjú ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámzása ; éjfél után már üres a híd és csend mindenütt.

E tragikai képek nem a képzelem játékai. Arany együtt szenved személyeivel, érzése egészen áthatja képzelmét s egy-egy ilynemű balladája majdnem olynemű látomás szüleménye, mint aminő személyeit izgatja. Innen a rhythmus szenvedélyes mozgékonysága, az átmenetek merész szökellései, az indulat tördelt nyelve, a háttér búskomor sötéte, mely annál élesebben emeli ki a lélek küzdelmeit. Maga a költő is szenvedve ily balladák költésekor, nem egyszer fordul más tárgy és hangulat felé. *Zách Klára*, *V. László* *Bor vitéz* elég tragikai tárgyúak ugyan, de bennök a

küzdő szenvedélyeknek inkább csak visszhangját halljuk. A hangulat nyugodtabb, bár mélyen elegiai, a rajz kevésbbé éles s a borongó háttér inkább sejteti azt, mint kiemeli. Arany fáradt lelke mintegy pihenést keres s olykor a derült hangba is átcsap. *A méh románcán* a naiv érzelmesség hangja ömlik el; *Mátyás anyja* az anyai szeretet megható rajza; *Rozgonyiné* derűs kép, nem egy hősködő asszonyt látunk, hanem egy szerető hitvest, aki férjét a harcba is elkiséri, hogy lehessen élve-halva közelében s az udvarló Zsigmond királyt épen úgy megszégyeníti vidám elfogúlatlanságával, mint akaratlan hőstettével. A komikum sem hiányzik a képsorozatban. Ott van *Pázmán lovag*, e tiszta komikai mű egyetlen torzvonás nélkűl; második szakasza, melyben a féltékeny férj, a királyt helyettesítő udvari bolond félbeszakításai miatt mind jobban bele zavarodik panasza előadásába, fölér egy egész vígjátékkal. E nagy változatosságot emelik a hősiesség balladái is, amelyek szintén tragikai hangulatból fakadnak. Közülök leginkább kimagaslik *Szondi két apródja*, mely valóban remekmű. A hűség és hősiesség balladája ez, két jelenet egymáshoz fűzve, egymást emelve, két lélekállapot egymást teremtve és magyarázva. Drégel vára rom, Szondi elesett, s két énekes apródja sírjára borúlva siratja és dicsőíti hősi halálát. A győzelmes Ali hallgatja s egyszersmind magához hivatja őket. De ezek folytatják éneköket s néhány mesteri vonásra előttünk áll a hiteért és hazájáért küzdő hős, aki visszautasítja a kegyelemre megadást s utolsó csepp véreig küzd. Magát az ellenséget is elragadja a hősiesség varázsa, egy pillanatra ez is dicsőíti a hőst, de megharagszik, hogy az ifjak nem hagyják félbe éneköket, nem jönnek Alihoz s fenyegetni kezdi őket. Ekkor az ifjak még nagyobb lelkesedéssel dicsőítik a hős végperceit s átokkal felelnek a győző fenyegetéseire. A dicsőített hős, a sírva lelkesedő apródok, a boszús győző mily elevenen emelkednek ki s a versengő hangok harmóniáját mily erővel végzi be az átok üvöltözése. Szondi hűsége hitéhez, hazájához hasonlóra gerjeszti szeretett urok iránt apródjait is,

halála az élet megvetésére és dacra lelkesíti őket szemben a győzővel. E lélektani föladat oly jellemzetesen, természetesen van megoldva, mintha csak oda volna lehelve. S a hősies kép mily szépen olvad össze a természet képeivel. Az alkonyra hajló nap, mely visszasüt még egyszer a felhőbe hanyatlott drégeli romra, a leszálló est homályában föltetsző hold, mely az énekes apródokra, s a völgyben zsibongó hadra világít, nem diszítmények, hanem a kép levegőjéhez tartoznak. Arany balladáiban is épen oly finom érzékkel festi a tájat, természetet, mint eposzaiban. E képek itt is, mint ott, összhangzanak a személyek és cselekvény hangulatával, sőt bejátszanak magába a cselekvénybe is. Csakhogy míg ott az epikus nyugalmával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szivet fejezi ki.

Balladái sikere nem vonta el epikai munkásságától. A Toldi-trilogia középső részén folyvást dolgozott, azonban ha egyes részeket sikerűlteknek talált is, az egész menetével elégületlen volt, s új terven gondolkozott. Majd a hún-magyar monda trilogiájához fogott, nem az első részhez, hanem a Csabamondához. De azt is abban hagyta, míg végre a hatvanas évek elején az első részt : *Buda halálá*t kezdette irogatni, melyet be is végzett. E habozás, szakadozottság részint testi és lelki bajaiból folyt, részint tárgyai nehézségéből. Legkevésbbé hangolta le az az elmélet, melyet a külföldi és magyar kritikusok annyit hangoztattak, hogy az eposz kora lejárt, helyét a regény foglalta el, ez az új divatú eposz s napjaink epikusainak mesterkedése nem számíthat többé valódi részvétre. Ez állításban van igaz is, de nem fejezi ki az igazságot. Bizonyára a valódi eposzt a nép alkotja, s úgy szólva századok szülik. Oly eposzokat, minők a *Maha-Bharata*, *Sah-Náme*, *Iliász*, *Niebelungen* és *Roland-ének*, melyek folyvást fejlődve s bizonyos korban megalakulva, valamely nemzetnek egész szellemét, hitét, hagyományait, műveltségét teljesen kifejezik, újkori költő már nem írhat, s az újabb társadalom sem igen alkalmas reá, már azon műveltségi

különbségeknél fogva sem, amelyek a különböző osztályokat egymástól elválasztják. Az is igaz, hogy az epopoeia, amint azt Virgil hagyta reánk gépeivel, csodáival, isteneivel, nem korszerű többé. De nincsenek, nem lehetnek-e az eposznak más formái is? Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, amire s ahogy' az eposz képes? Vajon az új korban, amikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták? A XV., XVI. és XVII. századnak nem voltak-e eposzai? Ariosto a régi kalandokat új világnézlettel, a lelkesedést gúnyorral egyesíti. Maga Tasso is, aki Virgilt vette mintaképül, nem jár egészen a régi úton, a szűk nemzeti körből kiragadja az eposzt s a keresztyén emberiség eposzává emeli. Camoens megmaradt ugyan a nemzetiség körében, de hanyatló nemzete dicsőségét, végső erőfeszítését s egész szellemét mintegy megörökítve képes az utókorra hagyni. Milton egy vallásos és politikai forradalom után a protestantismus eposzát írja meg, épen mint Dante, aki a pápaság és császárság villongása közepett a katholicismus eposzával ajándékozza meg a világot. És bármily lenézéssel tekintsünk a XVIII. század epikájára, bármily kevésre becsüljük Voltaire *Henriade*ját, annyi bizonyos, hogy kifejezte kora szellemét és hatott reá. És századunkban is egy angol és egy francia költő nem fordul-e régi, elavúlt mondákhoz, hogy az új kor eszméit fejezze ki bennök? Tennyson *Király-idyll*jeit és Hugo Victor *Századok legendái*t nem fogadja-e a közönség épen oly részvéttel, mint bármely sikerült regényt?

Arany mind hitte ezt, sőt ennél többet. Hitte, hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség, sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra. Hitte, hogy a magyar nemzet, mely nemzetisége- és léteért küzd s a múltból merít erőt a jelen és jövő küzdelmeire, fogékonyabb az eposzra, mint Európa bármely más nemzete. De arról is meg volt győződve, hogy a magyar eposznak más úton kell haladnia, mint amelyen elődei a jelen század elején

megkisérlették. Először is el kell vetni a classikai eposz külső cafrangjait. A nemzeti tartalom öltsön fel nemzeti versidomot, melyet nemcsak egy osztály, hanem az egész nemzet élvezhet. Egy kissé el kell fordúlnunk Virgil és Tasso műeposzaitól, és sokkal többet tanulnunk, mint eddig, az *Iliász*ból és *Niebelungen-ének*ből. Ugyanazt a naiv hangot és fölfogást, a műalkat ugyanazon módját kell keresnünk népköltészeti hagyományainkban és mondatöredékeinkben. Így elevenebben és költőibben fejezhetjük ki a nemzetiség eszméjét és érzését, mely társadalmi és politikai életünket annyira áthatja, s melynek kifejezésére az eposz képesebb minden más műfajnál. Nem szónoklat és lyrai ömledezés eszközlik ezt, hanem a cselekvény és jellemrajz olynemű összehatása, hogy a nemzet önmagára ismerjen benne, szelleme visszasugárzását, szíve lüktetését érezze. A magyar eposz csak mint nemzeti egyéniségünk megtestesítése, éleszthető föl. A monda szürkülete nagyíthat, de csak való vonásokat, a képzelem szabadon alakíthat, de csak a hagyomány nyomán, melyet az élet benyomásainak kell megelevenítenie. A csodálatos csekély mértékben s csak annyiban használandó, amennyiben kapcsolatba hozható az élő hagyománnyal vagy az illető személy lelki állapotával. A cselekvény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélekteni erejével, a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet. Ily módon törekedett Arany a magyar eposz megújítására, s erre semmit sem talált alkalmasabbnak, mint a hún-magyar mondát. Nemcsak azért, mert leggazdagabb és legköltőibb mondáink között, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hún-magyar mondában mintegy jelképezve látta Arany nemzete viszontagságait, tragikumát, vigaszát és reményét. A hún birodalom dicsősége, hatalma romlásnak indul, elhanyatlik, de a bujdosó Csaba unokája, Árpád, később visszaállítja, akire százado-

kon át várnak az erdélyi hegyek közé menekült húnok maradványai. Vajon a magyar birodalom is nem indult-e hanyatlásnak háromszáz év előtt, s háromszáz év óta nem küzdünk, nem lelkesülünk-e abban a reményben, hogy visszafoglalhatjuk helyünket az európai nemzetek nagy családjában? Arany lelkében megalkotva élt mondai őseink tragédiájának nagy trilogiája, de, fájdalom, csak az előjátékot, az első részt : *Buda halálá*t írhatta meg.

Azonban az első részben is sokat megvalósított abból, aminek a megújult magyar eposzt álmodta. A nyugalmas epikai hang, mely kerüli a lyrai hevületet és eldob minden szónoki ékítményt, az egyszerű, de erős cselekvény, az éles és eleven jellemrajz, a naiv eposzokra emlékeztetnek, de a fordulatok erősbűlő drámaisága s a szenvedélyek fejlődésének beható, szabatos rajza az újkori művészt tanusítják. A költő mindenütt a monda nyomain halad, keveset vesz a történetből, de bele olvaszt a magyar hagyományból, népéletből, jellemből mindent, ami csak beolvasztható. A Duna és Tisza partján ott emelkednek Buda-szállás, Etellak és a pusztákon lovas tábor száguld, a huszárok ősei. Kürt veri föl a Mátra csendjét, medvék és bölények riadoznak a nyílvesszők és kopják ütésein. Etele lakomáján a magyar lakomák hangja éled föl, nagy kedvű zajával, víg tréfáival. A dús legelőkön csordák bolyonganak s a pásztorgyerek kedves ünőjének lába vérzeni kezd, a földből kiálló vashegy sértette meg és íme a kardhegy, az Isten kardja nőni kezd, láng csap ki belőle, mint ahogy' azt népmeséinkben hallottuk. A kardot Isten Etelének szánta, a világbirodalom jelképe az, de Etele először is testvére vérével szennyezi be s a kiontott vér átokként száll vissza fiaira, az egész hún nemzetre, s romlásba sülyeszti őket. A nemzet megmozdúl, mint a tenger forradalmas árja s az épülő Buda falai alatt testvérháború dúl, hogy a századok folyamán még többször ismétlődjék. Buda, Etele és környezetök mind a magyar typusok, valamint a két királyné is. A háttérben Detre leselkedik, a legyőzött népek képviselője,

tettetve, cselt szőve, várva a győzők romlását, mely a legyőzöttek egyetlen reménye. Az emberi és nemzeti vonásokat az egész eposzban összeolvasztva veszszük, de Etelében az arányok mindenütt emelvék. Etele a magyar nyílt, egyszerű hősiesség és büszke szenvedélyesség vegyülete, s e vonásokat még inkább kiemeli az ellentét: a vénülő Budának bölcselkedő tétlensége, gyanakvó hiúsága, s hánykodó ingatagsága. A hatalom megosztásának veszélyes intézményét mindkét félnek csak nagy mérséklete tarthatná fönn és mindkét fél taszítja egymást az örvény felé. Mesterien van festve az összeütközés fejleménye, amint az mindinkább erősbül. A családi körülmények, Detre bizalmas suttogásai, a két királyné versengése, a politikai viszonyok, a görög követség, a nép hangulata mind arra szolgálnak, hogy egymás ellen ingereljék a két hőst s ha egyik erőt vesz magán, a másikat épen akkor ragadja el indulata. Budát alázza Etele növekvő népszerűsége s őszinte férfiassága. Etelét sérti Buda gyanakodása és tettvágya senyved a türelem fékén. Etele erőt vesz magán, ellene áll Ármány incselkedéseinek, s mintegy jutalmúl az Isten kardja birtokába jut, de a szerencse épen úgy megittasítja, mint dühe a méltatlanságok miatt, melyeket Budától és nejétől kell szenvednie. A körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják a testvérgyilkosságra, mellyel a végzetet nemzete jövője ellen hívja ki. Arany nagy epopoeiája epiko-tragédia lett volna, s nem hasonlított volna a szokott műeposzokhoz, melyben a végzetes hős fölemeli nemzetét. Etele is végzetes hős, nemzete fölemelésére van híva, föl is emeli, de csak pillanatra, bűne fiaiban ismétlődik s megrontja a nemzetet. A tragédiában csak a hős bukik, itt az egész nemzet, vezére bűne miatt, akit vakon követett, s a végzet kiengesztélésére csak távol reménye marad. Íme a tragédia az eposzba oltva, egy nemzet sorsa egy egyénhez kötve, ki teljes képviselőjévé vált, nagy erények és bűnök, nagy dicsőség és szenvedés egy fönséges képben.

Mily nagy veszteség, hogy Arany e trilogiát be nem

végezhette. Lesz-e még valaha magyar költő, aki e mondákba életet képes önteni annyi alakító erővel, a hagyomány oly igaz cultusával s a magyar szellem és nyelv annyi gazdagságával, mint ő? Csak az vigasztalhat bennünket, hogy legalább másik főművét, a Toldi-trilogiát, egészen befejezve hagyta reánk. E mű ugyan nem epopoeia, de több mint költői beszély vagy verses regény, ahogy maga a költő is nevezi. De nevezzük bárminek, költészetünknek örök dísze. Az első rész hősi-idylli képek sorozata, főmotivumai a testvéri versengés, anyai és fiúi szeretet, cselédhűség, a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal első mámorát élvezi Az ifjúság derűje, napfénye ömlik el rajta, mely áttöri a felhőket s távol vidékek csábító körrajzára világít. A második rész a férfi küzdelme, hősiessége, tévedése, vezeklése a szerelem convulsiói, az élet bonyodalmai s a társadalmi viszonyok összeütközései között. Verőfény és vihar az égen, a mezők virágai hervadóban s a közelgő ősz lehellete a fák zöldjén. A harmadik rész az aggastyán tespedése, unalmas nyugalma, évődő elégületlensége, testi és lelki erejének utolsó föllobbanása a sír szélén. Az őszi ködön nehezen tör át egy-egy napsugár, a harmat dérré vált és süvöltő szél szórja szét a fák elsárgult leveleit. Mind a három rész hű és eleven korrajz, melyben a monda és történelem csodásan játszanak egymásba. Az egész magyar középkor megelevendik előttünk. Ott a király hűbéres táborával, küzdve a német birodalom igényei ellen, hadakozva Olaszországban, mint bosszúálló és hódító, tanácsot űlve a világi és egyházi főurakkal, mulatva a harcjátékon lovagjai között, leszállva a nép közé, hogy meghallhassa és orvosolja a szegény ember panaszát. Ott a hatalmas egyház, a kegyelem malasztjával és az átok villámával, kolostorai vezeklő csendjével, búcsújárói fanatismusával és kicsapongásaival. Ott a lovagok és hegedősök kalandjai, párbajai, várostromai, lakomái, a megtört szívű nők bánatja, akik a kolostorban keresnek menedéket, a nyugtalan lelkű leányok erélye, akiket sorsuk férfi-

ruhában a nagy világba, a harcok közé ragad. Ott Toldi, a középkori magyar lovag typusa erős karjával és szívével, aki védi királyát s kegyét elvesztve, számüzve bolyong három országban ; aki kolostorban vezekli bűneit, mint alacsony szolga, de az egyház átka onnan is kizaklatja ; aki erős szíve egész szenvedélyességével szeret, de egy pillanatnyi tévedése a gyászos bonyodalmak egész tömkelegébe sodorja, dühöng és vigalomba akarná fojtani fájdalmát, harcol és imádkozik, küzd a világgal és önmagával, az üldözés és önvád kínjai közt fetreng, mindamellett lelke ép marad s a szenvedések megnemesítik. Az egész műben semmi sincs a romantikusok érzelgéséből, akik a jelen bajai közt a középkor igen kétes boldogságát óhajtják vissza, sem azon egyoldalú philosophiai fölfogásból, amely egészen a jelen szempontjából ítéli meg a középkort. Arany költői képzelme erős történeti érzékkel párosúl, teljesen ura tárgyának és sehol sem esik egyoldalúságba. Idyll és harc, a szenvedély vihara és a szenvedély sóhaja, az élet derűs és borús oldala, kellem és fönség, pathos és humor váltakoznak mindenütt. S az alakok mily gazdagsága tárul föl előttünk : Rozgonyi, a gazdag és vendégszerető falusi nemes, leánya, a mély érzésű és erős lelkű Piroska, Toldiné, a szerető szívű és szigorú erkölcsű anya, Toldi György, a szívtelen testvér és léha udvaronc, a félkegyelmű Tar Lőrinc, a hosszú türelmű és meleg kedélyű Zách, a vidor játszi és mégis erélyes Anikó, A kegyetlen és érzéki Jodovna, az öreg és ifjú Bence, az apa és fiú mint egymás másolatai, de mégis más kiadásban. Lajos királyban mily jellemzőn van egyesítve az olasz és magyar természet, amaz mint eredet, emez mint megszokás. Anyja, a vakbuzgó és kevély Erzsébet királyné, az élénk és nyughatatlan és titkos szerelemben égő bosznia bánleány, Örzse, a kacér és heves Mária, az olasz hercegek, a magyar egyházi és világi főurak, olasz és cseh bajnokok mily sikerült alakok mindnyájan. Mily élesen rajzolt és élénken színezett képekre találunk a trilogia mindenik részében, legyen az nemesi udvarház vagy királyi

palota, harcjáték vagy szerelmi jelenet, a természet csendes bája vagy a szív szenvedélyes küzdelme, a duzzadó kedv kitörése vagy a haldoklás végsóhaja. A mondaszerűen szertelen prágai kaland mily természetessé válik a művész kezei alatt, a száraz heraldika mily költői lendületet vesz, sőt még az olasz hadjárat, az egész trilogia e kevésbbé erős része is, mily változatos és leleményes.

Arany a második részben ritka tapintattal oldott meg egy erős tragikai összeütközést, anélkül, hogy a megoldás szokott módjához folyamodott volna. Toldi rossz kedvében, mert házasítani akarják egy oly leánnyal, akit nem is ismer, Tat Lőrinc ruhájában és címerével vív a harcjátékon, kivívja számára a leányt, és meglátva, megszereti, de már késő minden. Megsérti a lovagi törvényt, boldogtalanná teszi akit szeret, egyik ballépése a másikat vonja maga után s a kétségbeesés szélén áll. S a kifejlés még sem halál vagy Toldi teljes erkölcsi megsemmisülése. Piroska férje halála után a kolostorba menekülve hervad el, Toldi szenvedve, vezekelve, küzdve balsorsával, hős tettekben keresve vígaszt, megtisztul, visszavívja előbbi helyzetét, nyugalomra vergődik, de boldogság nélkül. Piroska hervadása, és Toldi megtisztúlása és sírig tartó csendes bánata, oly igazzá és engesztelővé teszik a kifejlést. Ez is tragikum, csak hogy nem zajos drámai, épen illik az elbeszélés elegiai hangulatához s mintegy természetes átmenet a hanyatló Toldi végnapjaihoz. De van még e trilogiának egy oly bája, mellyel ritka mű vetekedhetik. A költő egy egész élet igaz, állandó, mély benyomásait fejezte ki benne. Mindenki szívéhez szól, legyen ifjú, férfiú vagy öreg. Ki nem érezte ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, amely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, aki aggódott érette s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Az bizonyára a trilogia első részében sok olyat fog találni, ami felkölti gyermek- és ifjúkori emlékeit. Ki az, aki a férfikor küszöbén, rossz kedvében, szeszély-

ből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, aki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívében egy-egy seb, habár mind enyhébben? Az bizonyára a második részt nem olvashatja el megindulás nélkül. S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamvvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk az életből, ha elfeled a világ vagy épen gúnynyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e s nem szól-e lelkünkhöz a búskomoly és humoros hangulat, mely a trilogia harmadik részén elömlik? E varázs az emberi szív állandó hangulatainak varázsa, amelyet el nem avíthatnak az ízlés változásai.

Arany egész életén át írta e művet, egész lelkét lehelte belé. S valóban kedvenc hősében sok van belőle. A nagyra törő s önmagát emésztő lélek, a meleg és mélyen érző szív az övé, az anyját szerető gyermek, az ereje öntudatára ébredt ifjú, az élettel s fájdalmaival, de folyvást nemzete dicsőségeért küzdő férfiú, a búskomoly és tétlenségbe sülyedt agg, szintén ő. Még külső körülményeikben is van hasonlatosság. Toldi Biharmegye Nagyfalujából jő Budára s egyszerre hőssé vívja föl magát, Arany szintén a szomszéd Szalontából szakadt Pestre s első műveivel is koszorút nyer. Toldi egy hősi pályát fut meg újabb meg újabb diadallal, Arany költői pályáját hasonló diadalokkal jelöli. Egy darabig keveset hall róluk a világ s íme a vénülő hős ismét föllép, hogy megmentse a veszélyben forgó országcímert, a vénülő költő is hallgat, de szintén megszólal még egyszer, hogy megmentse a magyar költészet becsületét. Ez mindkettőnek utolsó föllobbanása, csakhamar mindkettő meghal s mindkettő koporsóját az őszi napfény méla alkonya s a nép ezreinek hódoló gyásza kíséri a sírhoz, melyet a természet, «bánatja jelével, behinte lehulló, sárga falevéllel». De Toldi egy hanyatló korszak, a középkor hőse volt, Arany egy új, egy fejlődő korszak költője, akiben mintegy tetőzik költészetünk félszázados küz-

delme, legfőbb vívmánya: a nemzeti és művészeti irány teljes összeolvadása. A szobor, amelyet a nemzet emel emlékének, nem lehet oly örök, mint művei, melyekben nemzete szellemét fejezte ki. E szellem nevében övezzék koszorúink sírját s áldják ajkaink emlékét.

KÖLCSEY FERENC.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-Társaság képviseletében jelentem meg itt társammal, emlékünnepén azon férfiúnak, aki az Akadémiának már alakulásakor tagjai közé tartozott, a Kisfaludy-Társaságnak első halottja volt s irodalmunknak dicső halhatatlana. Fogadja Szathmármegye és Szathmár-Németi közönsége e testületek s az egész irodalom hálás köszönetét, hogy ily kegyeletesen ünnepli Kölcsey születésének százados évfordulóját s bennünket is részesített az ünnep lélekemelő örömeiben, mert

Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal :
Van élni abban hit, jog és erő.

De vajjon átadhatjuk-e magunkat egészen az öröm érzésének ? Az emlékbe mindig vegyül némi bánat, mint a reménybe némi aggodalom. A mi ünnepünk fényére is a múltak vetik árnyaikat ; oh mert azon korban, melyben Kölcsey élt és küzdött, a magyar nemzetnek alig volt hite önmagában s még kevesebb ereje megvédeni jogait. Szomorú korszak volt az, mind nemzetiségünkre, mind irodalmunkra, mind alkotmányunkra nézve. Hányszor jajdult fel Kölcsey nyelvünk ügyében, hányszor esett kétségbe irodalmunk jövőjén, hányszor siratta elfajult nemzetét, amely immár csak névben él.

Valóban e század első évtizedeiben társadalmi és politikai életünkben nem volt egyetlen érzés, eszme, törekvés és mozgalom, mely a nemzeti fejlődés csiráját rejtette volna magában. Csak néhány író volt a leendő

Magyarország képviselője, akik a Bessenyei-verte ösvényen Kazinczy vezérlete alatt lankadatlanúl törtek előre. E férfiak célja és hatása több volt, mint a nyelv művelése, az ízlés és ismeretek terjesztése. Az irodalomban és irodalom által öntudatra ébreszteni és fejleszteni a nemzetiség eszméjét, a nyelv és ízlés reformjával elvetni a társadalmi és politikai reformok magvait, föleleveníteni az elhanyatlott magyar állam emlékét s megújulásában hinni és remélni : volt a mindennél nagyobb cél, amelyre törekedtek és nem siker nélkül. A nemzetiség eszméje csakhamar fejlődni kezd ; a nyelvi és irodalmi reformokat nyomban felváltják a társadalmiak és politikaiak ; s a megújuló magyar állam nevében heves küzdelem foly a tanácskozótermekben és végre a csatatéren. Az irodalmi és politikai eszmék és törekvések e szoros kapcsolatát számos tény jelöli, de semmi sem világosabban, mint Kölcsey pályája. Kazinczy, az irodalmi reformer, üdvözli Széchenyit, a politikai reformert, érzi pályájok kapcsolatát, de mindvégig csak író és nyelvművész marad ; Kisfaludy Sándort egészen áthatja elfajulásunk fájdalma, de nem vegyül a politikai élet mozgalmaiba ; Berzsenyi megénekli Nagy Pált, a nemzetiség tüzes bajnokát, de hallgatag Somogymegye gyűléstermében ; Szemere Pál gúnyolja az ósdi írókat, de nem lép föl Pestmegyében a politikai új eszmék bajnokául. Kölcsey e tekintetben nem követte társait ; abban az időpontban, midőn az irodalmi és politikai mozgalmak mintegy összefolytak, ő is kezdé fölemelni szavát Szathmármegye tanácskozótermében s mint a megye egyik képviselője, megjelent az országgyűlésen is. A költő, aki ódákat írt a szabadsághoz és igazsághoz, aki oly hű tolmácsolója volt a hazafi fájdalomnak, az ország termében is a szabadság és igazság eszméiért küzd s a haza jogait védi ; az irodalmi reform bajnoka a politikai reform bajnoka is egyszersmind ; a bátor kritikus, akit az irodalomban se a tekintély súlya, se a tömeg zaja nem tudott megfélemlíteni, képviselője a politikai jellemszilárdságnak is ; s az író, aki már azelőtt egy évtizedde prózánk-

nak szónoki lendületet adott, megalapítja itt a magyar újabb politikai szónoklat iskoláját. Kölcsey pályájának e kettős jelleme egészen kifejezi kora két nagy mozgalmát, amint egymást teremtve egymásba folynak; az ő alakja egy ércszobor nemzeti újabb fejlődésünk kezdetén, mely az író és hazafi kettős küzdelmeit és dicsőségét hirdeti.

Kölcseyben már mint gyermekben fölébredt az írói hajlam s költő volt, mielőtt verseket írt volna. Kora árvasága, himlőjárványban balszemének elvesztése megszerettették vele a magányt, mely elmélkedéshez és álmodozáshoz szoktatta. A tizenhét éves tanuló Kazinczyval kezd levelezni s midőn végezve iskoláit, Pestre megy juratusnak, megbarátkozik ott Kazinczy triasával, nem annyira jogi, mint irodalmi tanulmányoknak él s ezt folytatja falusi otthonában is, hová egy év mulva visszatér. Semmi sem vonzotta, ami az akkori nemes ifjak kedvtelése vagy becsvágya volt, de mély hatást tett reá Kazinczy és társainak törekvése. Leginkább az irodalomban és írótársaiban lelte örömét. «Ifjúságunk romlott seregében nem találhattam barátokat egyebütt, mint literátoraink közt» — írja 1813-ban Döbrenteinek, s bár nem sok reménye van irodalmunk jövőjében, legelszántabb társai közt s egy másik levelében így kiált föl: «Nem vigasztalhatjuk-e, nem hevíthetjük-e a köztünk hanyatlót azzal, amit Apollón a trójai hősöknek mondott: nem tudnátok-e oly férfiak lenni, hogy a sors ellenére győzedelmet vegyetek!» E jelmondat híven kisérte végig egész irodalmi és politikai pályáján. Kazinczy volt első mestere és Szemere Pál legjobb barátja. Nyelvújító s a német-görög classicismus híve volt, mint ezek, de mégis sokban különbözött tőlök. Homér és Goethe voltak legkedvesebb költői, de az ő derült egök nem volt az ő ege. Borongó érzések, egy önmagába sülyedt lélek küzdelme, jókor támadt s hamar eltűnt remények, lángoló, de tárgyat nem lelt indulatok voltak költészetének forrásai. A szerelem nem ragadta el a szenvedélyig, de mint ábránd és csalódás folyvást meg-megzendült dalaiban. Magánya sokáig el-

zárta az élet küzdelmes benyomásaitól, de az eszmék és eszmények annál tisztultabban és nemesebben érlelődtek elmélkedő lelkében és érzékeny szivében. Kortársai közt felülmulta őt Berzsenyi erő, Csokonai eredetiség, Kisfaludy Sándor hév, Kazinczy csin és kellem tekintetében, de a szemlélődés és érzés mélységére nézve senki sem versenyezhetett vele.

Költeményei között különösen kiválnak hazafias ódái. A hazafiság érzése szenvedély volt benne s egészen betöltötte lelkét ifjúságától fogva véglehelletéig. A görög régiségből és elhanyatlott hazája sorsából merítette lelkesülését. Plutarchos hősei lebegték körül, s hazája sebei vérzettek kebelén. Hazafi fájdalmában volt valami szentség, a tragikum szentsége s dala a görög tragédiák chorusaként hangzott, mely remél, aggódik, féli a boszuló istenséget, eseng, feljajdúl és megsiratja a sorssal küzdő s önbűne miatt elhanyatló hőst. A *Rákos nymphájához* írt ódájában mily magasan szárnyal a honszeretet ; fenségesen, de búsan tűnik föl a költő előtt hazája képe, mint Róma Cæsar álmain, bánatját remény enyhíti, de omladékain reszketve fogna szétomolni. A *Fejedelmünk hajh!* kezdetűben Várna, Mohács térein s a pontusparti bujdosók sírjánál borong képzelete s a gyász közepett a jövendő szép álmai ringatják. *Hymnusz*ában a vallásos ihlet olvad össze a honszeretettel : áldást kér nemzetére, mely megbünhődte múltját, az ősi dicsőség és gyász emlékei. Isten boszuló haragja és kiengesztelődése, a töredelmes bánat és remény esengése váltakoznak e fenséges énekben, mely méltán szállt a nép ajkaira s a Vörösmarty *Szózat*ával együtt zendül meg nemzeti ünnepélyeink alkalmakor. *Zrinyi két éneke* a legkétségbeesettebb hang az egész magyar lyrában, kifejezi a kor legnemesebb sziveinek egész búskomolyságát s egyszersmind megnemesíti felindulásait. Kölcseynek e szent fájdalma nemcsak költeményein ömlik el, hanem prózai művein, levelein, naplóján és beszédein is. Lelkéhez van nőve s mintegy geniusza. A magyar lyra, mely mindig gazdag volt hazafi-érzésben, Kölcsey után új hangon új vágyakat, új törekvéseket zengett.

Vörösmarty kiemelte lyránkat búskomolyságából, erélyt és tettvágyat öntött bele, Petőfi a hazafiság szilaj dithyrambjait harsogtatta s a csatatéren lelkesítette nemzetét, Arany és Tompa a legyőzött és megigázott Magyarország keservét fejezték ki, de Kölcsey szent fájdalma maig sem vesztette el varázsát. Visszhangra talál az most is a szivekben, jobb időkben, mint egy korszak emléke, mely nemzeti újabb fejlő désünket indította meg s borús napjainkban, mint öröklött bánat és vigasz.

Azonban a Kölcsey költészetének megvan a maga irodalomtörténeti fontossága is. Míg Berzsenyi a classikai óda, Kazinczy a classikai epistola kitünő képviselőivé emelkedtek, ő addig mindinkább kezdett kibontakozni a classicismus kötelékeiből. A német költészetből átültette hozzánk a balladát, amelyet nem ismert a classicismus. A forma idegen volt, de a tartalom nemzeti s Kölcsey kezdeménye után indultak Kisfaludy Károly, Vörösmarty és Garay, míg végre Arany népköltészetünk alapján belső és külső forma tekintetében is megállapította a magyar balladát. Kölcsey a tiszta dalra is inkább törekedett társainál, sőt előtte a specifikus magyar műdal lebegett. Szeeréhez írt egyik levelében említi, hogy 1822 körül néha reggeltől másnap hajnalig szobájában járkált s a dal hangja eltalálása végett egy-egy magyar népdalt utánzott, egyelőre mindennapi, keresetlen, népies kifejezéseket használva, aztán úgy nemesítette meg egyik sort a másik után, hogy műdallá emelje. Igy születtek *Hervadsz, hervadsz szerelem rózsája, Ültem csónakomban* kezdetű s még némely más dalai, a melyek jeles dalok ugyan, s hatottak e műfaj fejlődésére, de a specifikus magyar műdalt csak azután két évtizeddel Petőfi geniusa teremtette meg szintén népdalaink alapján. E mellett még két olyan oldala van Kölcsey költészetének, mely akkor egészen új volt: a humor és satira. Mindkét műfajban sokkal kevesebbet írt, mintsem a magyar humor és satira képviselőjévé emelkedjék, de a *Vanitatum vanitas* maig felül nem mult humoros mű költészetünkben s

a *Felelet a Mondolatra* páratlanul áll irodalmi satiráink között. A *Vanitatum vanitas*t philosophiai ódának tekintették megjelenésekor s erkölcstelennek itélték, mert lenézi az emberi magasabb törekvéseket s hiábavalónak tartja az életet. De e költemény sem philosophia, sem erkölcsi tanítás, hanem egy szenvedő és szenvedései fölébe emelkedő lélek keserű humora, mely, az eszményhez mérve, mindent törpének talál, szeszélyesen játszik az emberi dolgokkal, a fenségesben is meglátja az emberi hiúságot és gőgöt, s könnyét nevetésbe fojtva, megnyugszik a világ sorsán. Az ily humor csak eszményi lelkek sajátja s túlérzékeny, föláldozó sziveké. A *Felelet a Mondolatra* már nem humor, hanem éles satira. Nem a Kazinczy sértését megboszuló mű ez, hanem az ízlés- és nyelvújítás védelme szemben az ósdiakkal, új Magyarország küzdelme régi Magyarországgal. Kölcsey annyi szellemmel, oly jellemzetesen gúnyolta ki az ósdiak költői és prózai stíljét, hogy igen természetes volt az a féktelen düh, amellyel a huszonöt éves ifjú satiráját fogadta az ellenfél.

Alig telt el két év s a gyűlölt satirikus kritikusként lépett föl a *Tudományos Gyüjtemény*ben, hogy még gyűlöltebbé váljék. Mi sem volt különösebb, mint a hallgatag, magába vonult, szelid és érzelmes ifjú a kritika küzdő homokján, s mégis az egész országban senkit sem illetett meg méltóbban e szerep, mint őt. Behatóan tanulmányozta a classikai és modern irodalmakat, erősb itéletű és tisztább, hajthatatlanabb jellemű bárkinél. Szigora és hajthatatlansága még Kazinczyt is megdöbbentette. Kölcsey úgy hitte, hogy nem a kicsiny, hanem a nagy írókat kell birálni. Egy könyv, mely ezreket lelkesít és gyönyörködtet, nem maradhat ellenőrzés, vizsgálat nékül: vajon az eszmék mind igazak-e s a gyönyörnek, melyet belőle merítünk, nincs-e zavaros forrása is? A valódi kritika az irodalom philosophiája és lelkiismerete egyszersmind. Nem egyéb, mint pillantást vetni az író lelkébe, kitalálni jellemét, követni őt azon kifejlésekben, melyek jelleméből, körülményeiből és tanulmá-

nyaiból természetesen erednek, viszonyba hozni a művet szerzőjével: majd a szépnek, jónak és valónak elveihez fölemelkedni, mértéket venni a tökély legfenső lépcsőjéről s azt a műre alkalmazva határozni meg a távolságot és közelséget, amely a mű és mérték között találkozik s így kimutatni ugyan a botlást, de ugyanakkor példányul állítni fel, amit a géniusz lelke hatalmában teremtett. E szempontokból kiindulva birálta meg Kölcsey a nemzet két nagy költőjét: Csokonait és Berzsenyit a visszatetszés zaja közt. Azóta hetven év tölt el s e birálatokból nem egy eszmét, jellemvonást vett át irodalomtörténetünk, ami azt mutatja, hogy a szigorú biráló nem sokban tévedett. Annyi kétségtelen, hogy Kölcsey sokkal igazságosabban birálta meg Csokonait, mint hasonló körülmények között Schiller Bürgert. Ami Berzsenyit illeti, elismerte rendkívüli lyrai erejét s ha a versidomokra nézve köztük kifejlett vitában mindenik félnek csak félig volt igaza, annak okait abban találhatni, hogy saját nemzeti versidomunk törvényeit még akkor senki sem vizsgálta. Egyes tévedések semmit sem bizonyítanak a kritika ellen; az igazság keresése ér annyit, mint maga az igazság, melyet néha épen a tévedések derítenek ki.

Kölcseyt bírálatai oly népszerűtlenné tették, hogy a szerkesztők többé nem mertek tőle kiadni bírálatot. Kénytelen volt visszavonulni, de folytatta tanulmányait s midőn Szemere Pál 1826-ban megindította *Élet és literaturá*ját, újra föllépett mint kritikus. Hirdette, hogy a kritika nem az egyéni izlés szeszélye vagy önkényesen felállított szabályok alkalmazása, hanem az emberi lélek természetéből folyó általános törvényeké, amelyek az idő változásai között is lényegökben ugyanazok maradnak. Hirdette, hogy tanulmány nélkül a lángész is gyakran megbotlik, mert nagyság és dagály, erő és zabolátlanság, naivság és gyermekeskedés s több ilyenek, nagyon közel állanak egymáshoz. Hirdette, hogy valameddig magunkat tömjénezzük s parányi tehetségeinket nagyító üvegen szemlélvén, hibáinkra szemeinket bezárjuk;

valameddig a biráló kritikust kifogás nélkül garázdának, műveinket jobbítás alá nem eshetőknek, írói dicsőségünket csorbíthatatlannak hisszük: mindaddig gyermekek maradunk a mély tudományok pályáján s a szépművészség mezején egyaránt erő és izlés nélkül fogunk bolyongni. Így védve a kritika jogait s az æsthetikai elmélet fontosságát, kisebb birálatok mellett néhány nagyobb tanulmányt írt, melyekkel úgy szólva æsthetikai irodalmunkat kezdeményezte. Különösen kiválnak a *Komikum* és *Körner Zrinyijéről* írt tanulmányai, melyekkel dramaturgiánk alapját vetette meg s a *Nemzeti hagyományok* című, melyben már feltűnnek költészetünk nemzetibb fejlődésének körvonalai. E tanulmány koronája Kölcsey æsthetikai dolgozatainak s költészetünk jövőjének tör ösvényt. Ő a német-görög classicismusnak volt híve s általában a német költészet aranykorának hatása alatt állott, mint Kazinczy s a legtöbb magyar költő. De mennél inkább fejlődött, mennél mélyebben tanulmányozta eredetiben a görög költészetet, annál inkább meggyőződött, hogy nem magát a görög költészetet kell utánoznunk, hanem azt a módot, amelylyel a görögök költészetöket nemzetivé fejlesztették. Sokat tanulhatunk a görög és német költészetből, de ez a főtanulmány. Azért vissza kell térnünk a nemzeti hagyományokhoz. «Ahol ősi hagyomány épen nincsen, vagy keskeny határokban áll — úgy mond — ott nemzeti poesis sem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját, tisztulást és folyamot nem található, lángjában sülyed el, vagy külföldi poesis világánál fog fáklyát gyujtani; s hangjai örökké idegenek lesznek hazájában. Mert a nemzeti poesis a nemzeti történet körében kezdi pályáját s a lyrának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyazó zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb múzsájától kölcsönöz sajátságot és személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbusán keresztül sugároztatja.» S egyszersmind nem haboz kimondani, hogy a nemzeti költészet eredeti szikráit a népdalokban

kell keresni. Vajon nem Kisfaludy Károly és Vörösmarty, majd Petőfi és Arany pályáját jelölik-e ez eszmék? S vajon két évtized mulva nem kezdett-e egészen nemzetivé válni költészetünk?

Kölcsey birálatai és æsthetikai tanulmányai nemcsak a gazdag ismeret és a philosophiai szellem erejével hatottak, hanem a forma szépségével is. A tudományt ízléssel párosította, az eszmét szépérzéssel; a görög prózairók tanulmányából merítette az egyszerűséget, rövidséget, világosságot s hozzáadta lelkéből a mély érzést: a pathos és gúny, a borongás és fölemelkedés elemeit. Szónok volt, mielőtt a megyei. akadémiai s országgyűlési szószékre lépett volna. Az a néhány mű, amelyeket a huszas években irt, mint *Mohács, Caelesta, Vilma, Parainesis* már teljes fényben mutatják szónoki erejét. Nem a közönség előtt elmondott beszédek ezek, hanem magánbeszédek, zajtalan magányban irva. A megtelt kebelnek ki kell ömölnie, hogy megünnepelje Mohács gyásznapját. melyet már elfeledett nemzete; hogy megsirassa barátnőit s vigaszt keressen az emlékezetben; hogy tanácsokat adjon testvére árvájának, akit ő neveltet, s aki csak akkor fogja olvasni és megérteni iratát, midőn őt már a sír fedi. E mellett ir egy pár oly beszédet is, melyeknek tárgya a megyei közgyűléseket s a törvényszéki termeket foglalkoztatja, mint a *Játékszín, Védelem P. J. számára, Gyermekgyilkos* címűek. Mily vonzó és elragadó vegyülete tárul fel előttünk mind e művekben a szívnek és észnek, a tárgy szerint mily változatossága a hangulatoknak, a kellemtől a a fenségig. az ellágyulástól a gúnyig, az esengéstől a harag nemes felindulásáig. S mily erő a nyelvben és hangzatosság a mondatokban! Semmi pipere, cafrang, semmi tulterheltség vagy fitogtatása az ismereteknek vagy negédlése nem érzett szenvedélynek, de áthatottság a humanismus és hazafiság, a jog és reform eszméitől és érzéseitől. Ha igaza van Cicerónak, hogy csak a jó ember lehet jó szónok, még igazabban állítja Longinus, hogy a szónoki fenség a nagy lélek visszhangja. Kölcseyben a költőt a kritikust fölülmulja a szónok.

Nagy tehetségének itt nyilatkozik legnagyobb ereje. Ő adja meg a megújuló magyar prózának a szónoki lendületet, mely eddig abban hiányzott. A classicismus sehol sem hatott irodalmunkra termékenyítőbben és nemzetibb alapon, mint Kölcsey Ferenc szónoki műveiben.

Ritka tünemény, hogy valaki magányban s ne a közpályán fejlődjék szónokká. Kölcseynél ez volt az eset. Maga irja Szemeréhez intézett egyik levelében, hogy egész 1829-ig csak egyszer jelent meg Szathmármegye közgyűlésén s kétszer Pestmegye közgyűlése karzatán. Magánykedvelő volt, szótalan, kerülte a társaság zaját s csak meghittjeinek nyilt meg. Ez volt egyik oka visszavonultságának, de a másik ok az volt, hogy az ő ifjuságában nem lüktetett megyegyűléseinkben a politikai élet elevensége. Csak midőn az új szellem ébresztő fuvalma lengedezett s a rendszeres reformmunkálatok kerültek szőnyegre, jelent meg a forumon s kezdett mint al-, majd főjegyző, de leginkább mint kész szónok jelentékenyen befolyni a közügyekre. Szathmármegye tolla és ajka volt s nem csoda, hogy egy pár év mulva az 1832. év végén megnyilt országgyűlésre képviselőnek választatott. A megyei szónok országossá emelkedett, s amint az irodalomban prózánknak szónoki lendületet adott, úgy lett itt megalapítója a magyar ujabb politikai szónoklatnak. E század három első tizedeiben a magyar politikai szónoklat, kivált magyar irodalmi szempontból, nem igen állott magas fokon. A főrendek nagy részt latinúl szónokoltak, a rendek nagy részt magyarúl, de nem a megújult magyar irodalmi nyelven s még kevésbbé művészi törekvéssel. Iskolai dagály vagy a száraz ügyvédieskedés stílje volt itt divatos s ha egy-egy nagyobb tehetség beszédében a szellem szikrái villantak meg, a szóáradatot nem szabályozta önmérséklet, vagy az irodalmi forma tisztelete. Midőn Kölcsey az izeneteket szabatos magyar nyelvben kezdte fogalmazni, midőn hallatta szavát, s beszédeinek gazdag tartalmát még inkább kiemelte a nyelv ereje, s az irodalmi forma szép arányossága, az ifjabb nem-

zedék egész példányul vette őt. Valóban az ujabb szónokok: Deák, Eötvös, Kossuth, Szemere Bertalan forma tekintetében mind az ő iskolájából kerültek ki. A megujult magyar irodalom szelleme győzött a törvényhozásban is, s ezt leginkább Kölcseynek köszönhetjük.

Kölcsey épen oly eszményi lelkesüléssel fogta fel politikai pályáját, mint az íróit. Nem lehet megindulás nélkül olvasni ezt a néhány sort, melyeket *Naplójába* jegyez, midőn 1832. decemberében Pozsonyba érkezik. «Ime ez a haza, — úgymond — mely gyermekségem álmaiba, mely ifjú- és férfikorom érzelmeibe lángvonásokkal szövé szent képét; ez a haza, melynek dicsőségéért meghalni oly régi s oly szép gondolata vala lelkemnek, s melynek háromszáz évű sebeit szívem alatt ezerszer érzem megujulni . . . S te mit fogsz érette tenni, mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyilik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebeledben? Lesz-e bátorságod szembeszállani minden akadállyal, mik az új ismeretlen pályázó útját ezer felől elzárják? Fogsz-e tűrni rettentést, ki barátság és szeretet karjából léptél ki? Fogsz-e tűrni jéghidegséget, kit forró kebel ápolt mindeddig? Fogsz-e tűrni hálátlanságot és félre-értést, kiért a szenvedés óráiban meleg könnyek hullottak s kinek szeszélyeit is kedvező pillantások fogadták? De fogsz-e ostromot is állani a kisértések közt? Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásra bér tétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy; ha bűnnek mondatik, amit angyalod kebled mélyén sugall, ha minden való és jó, ha minden szép és nagy legyőzetve sülyedez? Oh jól érzem én, mit és mennyit kellene tennem; te pedig ott fenn, vagy itt benn, ki mindeddig tisztán megőrzéd e kebelt, adj segédet mind végiglen.»

Ez imádsághoz híven küzdött és hatott a pozsonyi országgyűlésen. Tudományával növelte az ellenzék erejét, feddhetetlen jellemével súlyát és szónoklatával fényt és meleget árasztott. Széchenyi és Deák, akik szintén megjelentek ez országgyűlésen, bizo-

nyára felülmúlták őt a politikai eszmék gazdagsága, mélysége és parlamenti taktika tekintetében, de ott, ahol nagy eszméket nagy érzelmekkel kellett védeni és szivet, lelket megindítani, ott Kölcseyé volt az elsőség. Egyaránt felszólalt ő a sérelmek és reformok ügyében, de mégis a nemzeti egység eszméje volt az, ami leginkább áthatotta a lelkét. Teljesen diplomatiai polcra emelni nyelvünket s ez úton is erősíteni a nemzeti egységet ; visszacsatolni Erdélyt, vagy legalább a Részeket, mi előbb-utóbb maga után vonja a teljes egyesülést ; az örök váltsággal megkezdeni a nép felszabadítását s előkészíteni az alkotmány oly reformját, hogy a nemesség a néppel egy testté olvadjon : e törekvésekben tetőzött Kölcsey politikai iránya. Mennyire kifejezik utóbbi törekvését e következő szavai : «A kormány urbarium által urbariumot akar ; nekünk urbarium által nemzetet kell akarnunk : azaz feladatunk úgy intézni az urbarium tárgyát, hogy a nép valahára tulajdoni és polgári jogokat nyerjen s ez által a nemzeti alkotmány hétszázezer, puhaság és szegénység ölében elaljasodott lélek helyett tíz millió fölemelkedhetőt nyerjen». Az örök váltság Kölcsey szivéhez volt nőve, nevéhez kötve, épen azért mélyen sebzette őt, midőn megyéje épen ez ügyben változtatta meg nézetét s neki az eddigivel ellenkező utasítást küldött. Oda hagyta Pozsonyt, lement megyéjébe, hogy küldőit az új utasítás visszavételére birja. Nem sikerült s ő egy percig sem habozott lemondásával. Már csak búcsút venni ment vissza Pozsonyba. Az országgyűlés úgy meg volt hatva, hogy felfüggesztette ülését, aznap nem tanácskozott.

Kölcsey ezentúl újra megyéjében élt s bár barátai segélyével ott visszaállította a régi szellemet, mindsötétebb színben látta nemzete jövőjét. Megkezdődtek a politikai üldözések s ő utolsó éveit üldözött barátja, Wesselényi pörének védelmében töltötte. Utolsó költeménye, melyet nem sokkal halála előtt írt, *Zrinyi második éneke*, a kétségbeesett hazafiság sohaja. Mintha nem biznék már eléggé nemzete erejében,

nem hinné jövőjét, mintha a haza őrcsillagzatja leszállott volna szülöttei bűnei miatt s a magyar eljátszotta volna szerepét a négy folyam partján. Balsejtelmei nem teljesültek; halála után tíz év mulva mindaz valósúlt, amiért ő küzdött, sőt több, mint amennyiről álmodozott. A nép felszabadúlt, Erdély egyesült az anyaországgal, alkotmányunk megújult, a nemzet visszanyerte önállóságát, s midőn egy véres forradalom után minden megsemmisülni látszott, hűségünk, kitartásunk, a kedvező viszonyok, s az ő barátjának Deák Ferencnek bölcsessége visszaszerezték mindazt, ami immár veszendő volt.

Régi igazság, hogy a nemzetek ugyanazon eszközökkel tartják fenn szabadságukat, alkotmányukat, intézményeiket, amelyekkel szerezték. Szükséges azért gyakran visszatekintenünk a múltba s megőrizni lelkünkben emlékeit. Történelmünk most lefolyt százada is több tanulságot és vigaszt nyujt nekünk, mint talán hisszük. Ha látjuk, hogy hova sülyedtünk e század előtt s hova emelkedtünk e század alatt: erősödik önbizalmunk, hitünk s nem fogjuk kicsinyleni vívmányainkat. Ha vizsgáljuk újjászületésünk eszközeit, küzdelmeink bonyodalmait, viszonyaink örvényeit: a heves lelkű mérsékletet tanúl, a csüggedező kitartást, az elégületlen türelmet, a kiábrándult lelkesedést, az ábrándozó józanságot. Érezni fogjuk, hogy nekünk több lelkesedésre, munkásságra, kitartásra, erélyre, feláldozásra, de egyszersmind több tapintatra, eszélyre és bölcseségre van szükségünk, mint más nagy nemzeteknek, kik inkább tévedhetnek, mert nem kockáztatják lételöket. Ha azon nagy férfiak pályáján merengünk, akik újabb fejlődésünk vezérei voltak, ha minél tisztább világításban látjuk alakjokat, melyeket a pártszenvedély rágalma vagy a hizelgés tömjénfüstje eltorzított; ha felfogjuk és megértjük munkásságuk igaz becsét: szellemök egy-egy szikrája, erényeik egy-egy töredéke, szivök egy-egy szent érzelme olvad át lényünkbe. Így gyűl össze a nemzeti kincs, melyet növelnünk és őriznünk kell s utódainkra szállítanunk.

Szathmármegye nemcsak kegyeletet tanusít, midőn Kölcsey emlékét ünnepli, hanem önmaga iránt is kötelességet teljesít. Visszafordul a multhoz, hogy erőt meríthessen a jelen és jövőhöz. Önök, uraim, Kölcseyben megyéjök politikai vezérét, nagy nevű képviselőjöket koszorúzzák meg: engedjék, hogy én a M. T. Akadémia megbízásából és nevében az író szobrára tűzzek koszorút. E kettős koszorú, a hazafi és író koszorúja a kortársak közül senkit sem illet meg méltóbban, mint Kölcseyt.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY.

Ha van testület, mely Vörösmarty születésének százados évfordulóján mintegy hivatva van a kegyeletes hódolat kifejezésére, bizonyára a Magyar Tudományos Akadémia az. Vörösmarty élete és dicsősége szoros kapcsolatban van az Akadémiával, mely mindjárt alakulásakor rendes tagjának választotta, többször kitüntette jutalmával, támaszul szolgált munkásságának s egy szomorú korszakban utolsó menedéke volt. Az a rokonszenv, mellyel az Akadémia pályája elején üdvözölte, az a fájdalom, melyet halálakor érzett, méltán megillette őt, mert egy nagy költőt vesztett benne, aki e század első felében költészetünknek nemzetibb irányt adott.

Vörösmarty előtt különböző költői iskolák uralkodtak a magyar költészetben: a népies, a francia, a classikai és a német. Mindenik nem annyira az egész nemzethez, mint inkább bizonyos osztályhoz fordult. A francia iskola francia eszmékkel táplálkozott s az úribb középosztályt tartotta szem előtt; a classikai leginkább tanárokból és szerzetesekből állott s a latin műveltségűeknek írt; a német a terjedő német műveltséget szólaltatta meg magyarul. A népies iskola a hagyományos magyar költészetet folytatta, de nem a népköltészetből táplálkozott s erőtlenebb volt, mintsem fejlődhessék. Az a két költő, akik eredetiebbek voltak társaiknál s nem tartoztak egyik iskolához sem, csak érintkeztek velök: Kisfaludy Sándor és Csokonai, kedvencei voltak ugyan a közönségnek, de tehetségökkel nem volt arányban ízlésök s a nemzeti és művészi elem összeolvadását nem eszközölhették

oly magas fokon, hogy mélyebbre ható mozgalmat indíthattak volna. Azonban föllép Kisfaludy Károly s megalapítja az *Aurorát*, mely a nemzetibb művészi irányt tűzi ki célul. Megalakul az Aurora-kör, melynek legtehetségesebb tagja s az új irány legkiválóbb képviselője Vörösmarty volt.

Vörösmarty egy nagy művel lépett föl s egyes osztályok helyett az egész nemzethez fordult s pályája folyamán mindinkább összeolvasztani igyekezett az eddigi iskolák vívmányait. Eddigi költőink vagy idegen költők egyoldalú befolyása alatt állottak, vagy pedig a nemzeti elemnek nem elég ízléssel s inkább csak az alantabb körben voltak képviselői. Vörösmartyn nem igen érzett meg se a classikai, se az európai újabb költészet hatása, pedig többé-kevésbbé az eredeti nyelven vagy fordításban mindkettőt ismerte, sőt keleti költőket is olvasott. A hatást, melyet tőlök vőn, eredetiben dolgozta föl, mint elődei és kortársai. Eredetiségét táplálta a nemzeti szellem, mely e korban erősebben kezdett nyilatkozni. Pályája első felében a classikai iskola nyomait megtalálhatni költészetében. A hexameter megigézte, nem tudott szabadulni varázsa alól. Senki sem írt szebb hexametert nemcsak magyarul, hanem más nyelven sem. Oly szép, oly zengzetes az, hogy kiállja a versenyt a göröggel és latinnal. És mégis Vörösmarty a classikai iskolát saját versformája páncélában győzte le. A görög hexameterben a legnemzetibb tartalom szólal meg, a mely semmit sem tud Olymp isteneiről. Hadúrról zeng, s amelyben a magyar őskor jellemzetes vagy phantastikus alakjai élednek föl: nyugot-európai lovagiság keleti ragyogásban.

A nemzeti szellemet Vörösmarty különösen két forrásból merítette: részint a mondai és történelmi, részint pedig a népi elemből. Epikai műveiben a nemzeti dicsőség emlékeit eleveníti föl. Ott van a honalapítás nagy ténye, a cserhalmi győzelem, Eger védelme. Drámái közül mindjárt fölléptekor *Salamon* és a *Bujdosók* történelmünk egyik legháborgóbb korszakából emelkednek ki. Kisebb költői beszélyeiben

és balladáiban hol a történelemből, hol pedig a régi magyar költészet hagyományaiból szedi tárgyait. Hozzá nyúl a Toldi-mondához, földolgozza a Szilágyi és Hajmásiról ránk maradt hagyományt; Hunyadi János és Mátyás király emléke is megzendül lantján. Lyrai epigrammjai nemcsak nemzeti tartalmúak, hanem történelmünk nevezetesebb eseményeire és hőseire írt emléksorok. Más fajta lyrai költeményeiben is a besülyedt múlt emlékét támasztja föl s örömest fordul Zrinyi, a költő s Mikes Kelemen, a rodostói számüzött alakja felé. E mellett a népies elem már úgy kezd megjelenni nála, mint a nemzeti költészet ifjító forrása. A classikai és német iskola lenézte és megvetette, s ha hébe-hóba hozzá fordult, csak curiosumkép tárgyalta s legfeljebb gúnyra használta föl az ósdiak és ízléstelenek ellen írt satiráiban. Magánál Csokonainál is leginkább az alsó és naiv komikumban nyilatkozik erőteljesebben. Vitkovics és Kisfaludy Károly inkább csak népdalokat írtak; Vörösmarty is írt népdalokat, de a népi elemet egyszersmind fejleszteni törekedett. Balladáit nem innen fejlesztette ugyan, de innen humoros genreképeit, s néhány lyrai költeményét, melyek többek egyszerű népdaloknál s a specfiikus magyar és művészi lyra felé törnek útat. Epikai költeményeire sem volt hatás nélkül ez elem. Már a monda és hagyomány iránti előszeretetében nyilatkozik némi népies szellem s csakhamar a monda édes testvérét, a népmesét is felölelte. Nemcsak *Csongor és Tünde* alapszik népmesén, hanem népmesei szálakból van szőve a *Tündérvölgy* is, melyben a népi- és régies mintegy összeolvad. Mióta az idegen iskolák válaszfalat emeltek a régibb és újabb magyar költészet közé, Vörösmarty volt az első, kit a régibb költészet, kivált Zrínyi, lelkesítni bírt; mióta a classikai eszményiség uralomra vergődött, szintén ő oltotta be először költészetünkbe a népi elemet, nemcsak mint földolgozandó anyagot, hanem mint fejlesztő eszmét. A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadott, de művészi vívmányok kiséretében, nemzetivé válva, lerázza a classikai és

német költészet jármát, de megnyilik az európai összes költészet behatásainak. Önállóságra jutva, szabadságot hirdet, a költői gondolat szabadságát, s inkább megérti az európai nagy szellemeket, akik ily úton lettek naggyá.

Petőfi és Arany költészete sokban különbözik a Vörösmartyétól, de mindenik az erősbödő nemzeti szellemben gyökerezik s a fejlődésnek mintegy stadiumait jelöli. Ugyanegy korszak ez, melyet nagy elhajlásai mellett is épen oly bajos elválasztani egymástól a költészet, mint a nemzeti élet történelmében. A magyar költészet 1823—1848-ig a legszorosabb kapcsolatban van a kor politikai küzdelmeivel, melyek közvetve és közvetlenül oly mélyen befolytak a nemzeti szellem fejlődésére. Kazinczy fejlődésbe indította a nemzetiségi eszmét s nyelvújításával felköltötte a reform vágyait. A politikai téren ugyanaz a harc ismétlődött, mely az irodalomban még alig végződött be. A politikai átalakulás küszöbén állottunk, mely egy nyomon haladt a költészetével. Mindkettő megújhodott, átalakult. Egymásból táplálkoztak s az irodalmi küzdelmek politikaiakká váltak, és viszont. Az idegen befolyás elleni küzdelem, az alkotmány reformja együtt indult meg és fejlődött Vörösmarty költészetével, mely szintén idegen befolyás ellen küzdött s a classicismus romjain egy új világ felé nyitott útat. Mihelyt a politikai és társadalmi téren nagyobb arányokban kezdett fejlődni a nemzeti szellem s a democratia felé hajlott, megzendült Petőfi és Arany lantja. Ez irodalmi és politikai átalakulásnak megvoltak magokban is tényezői, de lényegileg egymást idézték elő s forrongó fejlődésökben mindazt magokba szívták az európai életből és irodalomból, ami irányukkal rokon volt. Alig harminc évi küzdelem s a nemzeti szellem teljes győzedelmét ülte az irodalmi, politikai és társadalmi életben egyaránt. Vörösmarty döntőleg folyt be ez irodalmi átalakulásra, mely tulajdonképen vele kezdődik; Kisfaludy Károly már előhírnöke volt ugyan, de Vörösmarty emelte nagyobbszerű mozgalommá.

Költészetének diadala a nemzeti szellem és költői szabadság diadala volt. Ez lángelméjének legdicsőbb emléke, melyet se az izlés változásai, se a jövendő remekművek nem sülyeszthetnek homályba.

De Vörösmarty nemzeti szelleme sehol sem nyilatkozik erőteljesebben, mint nyelvében. Kazinczyt tartják a magyar újabb költői nyelv megalapítójának s ez igaz is, ha általános szempontból itélünk, de tisztán nemzetiből Vörösmartyt illeti a dicsőség. Nem tagadhatni, hogy Kazinczy nélkül bajosan állhatott volna elő Vörösmarty, de még bizonyosabb, hogy Kazinczy iránya amily jótékonyan hatott egy ideig, épen oly kártékonyan hatott volna később, ha Vörösmarty a jól-rosszul művészivé emelt költői nyelvet át nem változtatja egyszersmind magyarrá is, azaz nemzetileg művészivé. Kazinczy zagyva, ellapult prózánkat, köznapi és emelkedés nélküli nyelvünket igyekezett kiemelni sülyedtségéből. A nyelv æsthetikai oldalát művelte, annyira, hogy nyelvújítása is innen indult ki s a nyelvtani szempontot minden habozás nélkül föláldozta az æsthetikainak. Tudta, hogy a költői nyelv nem a köznapi beszédnek rímbe vagy mértékbe szedése, hogy minden költői nemnek, fajnak, megvan a maga stílje s a báj nagy része a szók és kifejezések árnyalati gazdagságától s a szókötés egy csoport fordulata- és alakzatától függ, amelyek épen úgy befolynak a költői gondolat kiemelésére, mint a rhythmus hangzatosságára. Ide járult még, hogy költészetünkben a classikai s nyugat-európai modern versformák kezdettek műveltetni. E versformák, kivált a trochæus- és jambus-sorok, nem igen tűrték meg hosszú szavainkat, melyek nemzeti rhythmusunk chorjambusi lejtésével kevésbbé állottak ellentétben, a művészi rímelést pedig nagyon nehezítették nyelvünk ragos természete, kiveszett gyökeink s megnyulósodott származékaink. Kazinczy egész erejét költői nyelvünk kül- és belformájának átalakítására szentelte, elvvé, rendszerré emelve mindazt, ami eddig e tekintetben homályos ösztönből vagy tartózkodó kisérletkép történt. Gyökig vagdalta hosszú

szavainkat, részint a mérték és rím kedveért, új szókat alkotott, régieket elevenített föl, tájszókat általánosított hasonló okból vagy azért, hogy költőibbel váltsa föl a kevésbbé költőit vagy idegent. Ismert szóknak új árnyalatokat kölcsönzött s a szókötés költői fordulatait és alakzatait törekedett megállapítani. Költői nyelvünk művészi lőn, de egy s más részben idegenné vált; csín, fordulatosság szállott bele, de az eredetiség és magyarosság sokat szenvedett s annál inkább, mennél bátrabban haladt Kazinczy a maga választott útján, s mennél több tanítványa akadt, kik irányát a legnagyobb túlságig fejlesztették.

S ez nem lehetett máskép. Kazinczy nem annyira a magyar nyelv természetéből igyekezett kifejteni költői nyelvünket, mint inkább idegen nyelvek kifejlett költői szépségét ültette át magyarba. Úgy óhajtott szólni magyarul, mint a régi és újabb classikusok s ez helyes volt, de abban tévedt, midőn azt hitte, hogy ezt latinismus és germanismus útján is eszközölhetni. Valóban nála az idegen nyelvek költői fordulatai, alakzatai nagyban szerepelnek, s ahol a magyar nyelvből indul is ki, olykor nagyobb a merészsége, mint sikere. Archaismusait és solæcismusait ritkán tudja költőivé varázslani, sőt kevésbbé merész szólásmódjait sem mindig. Keresettséget vagy erőltetést érzünk, vagy legalább a szenvelgés némi árnyalatát. E mellett a válogatás és finomítás fáradalmai meg-megbénítják önkéntességét. A művészi törekvést folyvást látjuk, de az a baj, hogy néha igen is látjuk. Kazinczy ízlést és formai érzéket költött föl költőinkben, de mesterkedést is; elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészit is a magyarostól. Költői nyelvének e jellemző vonásait többé-kevésbbé megtaláljuk majd mindenik költőben, kire nagyobb hatása volt. A magyarosság és idegenszerűség, a természetes és művészi küzdésben vannak egymással és nem tudnak kibékülni. Akik nyelv tekintetében magyarosabb költők, sok tekintetben nem elég művésziek, akik művésziebbek, érzik rajtok némi idegenszerűség vagy eről-

tetés vagy legalább is küzdés a nyelvvel, ha föntebb hangon akarnak szólani.

E küzdelmet, ellentétet Vörösmarty békítette ki. Magáévá tette Kazinczy célját, de más eszközöket használt. Megtartotta mindazt küzdelme eredményeiből, ami életre való volt, de egyszersmind hozzá tett valamit, a magyar nyelv és saját költői geniusát. Nyelvújító volt ő is, Kazinczy tanítványa, de legconservativebb a tanítványok között. Épen úgy gyűlölte az ósdiakat, mint megvetette az újítók túlságait. Épen oly előszeretettel fordult a megújított nyelv nyereményeihez, mint a régi, köznapi és népnyelv kincseihez. Kazinczytól eltanúlta a merészséget, de nem rendszerét. Ő is új vagy átvitt értelmet adott sok szónak, de nem lőn homályos vagy erőltetett. Ő is használta a szókötés költői fordulatait, merész alakzatait, egész ornata syntaxist állapított meg, de a régi vagy népnyelv alapján, s ha önmagából merített, akkor is azt látszott tenni. Elválasztotta a köznapi nyelvet a költőitől, de ezt csak annak virágává fejlesztette s nem oltott belé idegen ágat. Merészsége finom nyelvérzékkel párosult, ízlése alkotó erővel. Mindaz, ami nyelvében szokatlan vagy új, mintegy behizelgi magát az olvasó lelkébe, sőt néha a szokatlan úgy jelen meg, mint szokott s a szokott, mint szokatlan. Mindazt, amivel a gondolat és érzés finom árnyalatait, a rajz plastikaiságát, a festőiség színvegyületét kifejezhetni, nem kereste, nem küzdött érte, mint nagyrészt elődei, hanem megtalálta, sőt oly gazdagon ontotta, hogy néha visszaélt vele, túlterhelt lőn. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, kihagyás, bővítés, fordulat vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság szenvedély, naivság azelőtt soha nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatalan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorul meg soha, oly gazdagnak látszik tolla alatt a nyelv, mintha ő teremtené. A mondat értelme, az érzés hangulatja mily határozottan kiemelik az elavult, közdivatú új vagy tájszavak árnyalatait. Nincs szükségünk szó-

tárra, nyelvérzékünk vagy æsthetikai fogékonyságunk önkéntelen megfejt mindent. Sőt nyelvének ereje néha még gondolatjai fogyatkozását, képei hibáit is födözni bírja, legalább hangulatba ringatja lelkünket s valami rejtélyes bájjal hat képzeletünkre. S nyelvének szépségeit mennyire emeli a hangzatosság! A nyelv zenéjét senki sem érti jobban nála. A gondolat nemcsak méltó kifejezését találja meg, hanem hangját, dallamát is s ezt nemcsak a rhythmus tényezői eszközlik. Valami bűbáj van nyelvében, melyet lehetetlen boncolni.

Egy szóval Vörösmarty megalapította a valóban magyar költői nyelvet s a tökély magas fokára emelte. Kiegészítette, megjavította, sőt a nemzeti szellem melegén ujjá szülte Kazinczy törekvéseit. Összeolvasztotta a régi és új nyelvet, kibékítette a művészit és magyarost. Eldöntötte a költészetben a nyelvújítási harcot s megadta a jövő irányát. Meghódította mindazokat, akik féltették a magyar nyelv eredetiségét, valamint azokat is, akik az ízléstelenségből minden áron ki akarták emelni. Ezóta a nemzeti elem kerekedett fölül költői nyelvünkben s Petőfi és Arany, kik utána jöttek, ez irányt fejlesztették tovább vagy más oldalról, költészetök tartalmához képest újabb forrásokat nyitva, újabb szépségeket emelve ki.

Az erős hazafiság szintén egyik főforrása volt Vörösmarty elődeinél nemzetibb költészetének. A közügyek első ifjúságától fogva érdekelték s 1825—1848-ig folyvást a politikai áramlatok ihlették lantját. Midőn részint 1821-ben, részint 1822-ben kiadattak az ujonczozó és adó-fölemelő rendeletek, melyek a nemzet legsarkalatosabb jogait támadták meg, a megyék heves ellenállást fejtettek ki, országgyűlést követelve az ügy eldöntésére nézve. Megkezdődött a küzdelem mindkét részről nagy eréllyel. Végeredménye nem lehetett más, mint az alkotmány visszaállítása vagy az alkotmányos élet enyészete s vele együtt a nemzeti fejlődhetés, békés átalakulás reményének megsemmisülése beláthatatlan bonyodalmak kiséretében. Vörösmartyt a megyén találták a küzdelem legviharosabb napjai,

még pedig egyik megyei főtisztviselő oldalánál. Módja volt mindennel a legapróbb részletekig megismerkedni, egész figyelme ide fordult s nagy érdekkel kisérte az eseményeket. Ekkor írt hazafiúi költeményei heves izgalmat árúlnak el. De magának *Zalán futásá*nak keletkezésére is befolytak ez események. Fejében egy nagy eposz terve forgott, mely a múltban játszik, de a jelenhez szól, mely a múlt dicsőségét énekli, de a jelen sülyedésére emlékezteti nemzetét. Miért gátolnák egy oly könyv megjelenését, mely a poros krónikák lapjairól szedi tárgyát, személyeit, s látszóan semmi köze a jelennel? De vajon ki nem fogja érteni a költő célzatát, akiben még a hazafiság utolsó szikrája ki nem aludt? Az eposz a múlt nagyság képeit tünteti föl, hogy önérzetet költsön, ébressze a sülyedőket, bátorítsa a küzdőket. A honalapítás nagy tettét rajzolja, az unokáknak némán is kiáltva: hát ti el fogjátok veszteni a dicsőn szerzett hont? már elvesztettétek, újra meg kell alapítanatok, nem karddal, hanem hazafiúi erénnyel és kitartással, lelkesüljetek őseitek nagy példáján, pirulva, szenvedve és soha ki nem fáradva; e napok épen oly elhatározók, ha nem is oly dicsők, mint Árpád csatái.

Mindamellett az egész eposzon bizonyos elegiai fölindulás ömlik el: dicsőíti a múltat és siratja a jelent. E század első évtizedeiben erős nemzeti fájdalom vett erőt költőinken. Majd mindenik a romlásnak indult magyart siratja, aki már csak névben él. Mindenik szembeállítja dicső múltját nyomorult jelenével s egyik sem hisz a jövőjében. Különösen Berzsenyi és Kölcsey hazafi fájdalma teljes kétségbeesés. Hogy a magyarnak jövője van, nem költői mű hirdette először, hanem politikai röpirat: Széchenyi *Hitele* (1830). Széchenyi mind első, mind utolsó röpiratában éppen úgy államférfiú, mint költő, *vates*, mint a régiek nevezték a költőt. Mély belátása, lángoló lelkesedése egész a jóslatig emelik. Amit a magyar nagy jövőjéről jósolt, hitelre talált, lelkesedést keltett, sőt egy egész korszak jelszavává lőn. *Programmtöredék*e (1847) elhangzott, senki sem hitte jóslatát, hogy a nemzet

örvény szélén áll, a forradalom árjába fog veszni minden, amit eddig kivívott, bár a következmények igazolták. Egy nemzet, melyet kétségbeeséséből kiemel az önmagába vetett hit, nem könnyen mond le arról s épen annak a szavára, aki azt először lehelte belé. Széchenyi *Hitel*ében az európai új eszméket hirdetve s alakító erejöktől az alkotmány, nemzetiség és társadalom újjászületését várva, nem habozott kimondani, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, s ezzel fölindította minden magyar szívet. Volt lelkesülésében valami szent és szentségtelen: az elragadtatás és gúny bizonyos vegyülete, mely különbözőkép, de mindenkire hatott egész a velők oszlásáig. Széchenyi meggyalázta a múltat, a magyar egyetlen büszkeségét s oly jövendőt igért neki, melyről még álmodni sem mert, kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hű érzését s vakmerő reményt és hitet követelt tőle egy ország romjain, melynek omlását megszokta minden szem, egy nagy elhatározás díjában, melytől elszokott minden szív. A lelkesülés és gyűlölet rajongása üdvözlé a látnokot, a reformatort, az izgatót s a nemzet az átalakulás pályájára lépett. A siker elnémította a gyülöletet, az akadály lehangolta a rajongást, de a hit többé nem aludt ki. A költők oly megdöbbenve tekintettek Széchenyire, mint maga a nemzet. Lyrájok nem volt oly vakmerész és siralomhoz szokott húrjain remegve zendült meg az öröm. Ők voltak az elsők, kik befogadták a reményt és hitet, de csak a kétségbeesésből emelkedtek ki, a nemzeti fájdalomról oly kevéssé mondhattak le, mint szíve mélyén maga a nemzet. Összeolvasztották a kettőt, a reményt és emléket, a bánatot és örömöt, a hitet és aggodalmat. A múlt dicsősége előttök oly szent volt, mint a jövendőé; egyik kézzel a múltra, másikkal a jövendőre mutatva lelkesítették a jelen küzdelmét. Ez volt a nemzet hangulata is, melyet a Vörösmarty *Szózat*a fejezett ki legerőteljesebben s emelt tisztább lelkesüléssé.

A *Szózat* mindenre hivatkozik, ami újjászületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart s a remény

és emlék, a hit és balsejtelem húrjain játszva, mindenbe az önbizalom és nagyság érzetét vegyíti. Semmi csüggedés többé, bátran nézhetünk szembe a jövővel. Nagy válság felé közeledünk, egy jobb kornak kell jönni, vagy ha nem, ha el kell vesznünk, többé nem veszhetünk nyomorultan. Az bizonyos, hogy így többé nem élhetünk s ez már magában lélekemelő. Vörösmarty egészen kiemeli a magyar lyrát eddigi kétségbeeséséből: még nem zengi a jövő dicsőségét, de elhatározónak érzi a jelent, nem korholja az elfásult nemzetet, az életre ébredt, de tettre és hazafi hűségre lelkesíti. Emlékezteti a múlt dicsőségére, elszámlálja epikai és tragikai nagyemlékeit, a keresztyénségnek és szabadságnak tett szolgálatokat, felhozza az őrködő isteni gondviselést, mely annyi viszontagság között sem engedte meg életereje megtörését; említi a jelen küzdelmeit, az ész, erő, szent akarat harcát. S nemcsak nemzetéhez fordul, hanem európához is, melynek eszméiért küzd nemzete, méltó helyet követel tőle a többi nemzetek között; a múlt szolgálatai, a jelen törekvései díjában kéri a jövendőt, részvétet küzdelmei iránt, könyet sirjára, ha vesznie kell, de nem fog gyáván veszni: a temetkezés fölött egy ország vérben áll. Mily önérzet s mennyi fájdalomba merülve, mennyi hit a balsejtelmek közepett s mennyire uralkodik mindkettőn az elszántság. Mióta lyránk többé nem olvasztotta össze a hazafisággal a catholicismus és protestantismus eszméit, megvált az európai solidaritás érzelmétől. Vörösmarty újra összeköti a két elemet, midőn Európára, a népek hazájára hivatkozik, a specifikus magyar hazafiság az emberiség érdekeivel egyesül.

A *Szózat*on kívül Vörösmarty még számos hazafiúi költeményt írt. Nagy változatosság tárul ki előttünk műfajban, eszmében, hangban, de mindenikben van valami a *Szózat* szelleméből: emlék és remény, önbizalom és aggály, de elszántság mindvégig. Hazaszeretetről énekel, amely a jelent ölelve tartja s a múlttól lelkesítve jövőt teremt. A rendületlen hazafi hűséget zengi, s hol esengve, hol haraggal fordul a

nemzetiségökhez hűtelen úri hölgyekhez, de bízik a jobb jövőben, hiszi, hogy a megifjuló magyar nem bízza többé hazáját a sors szeszélyére és szíve vérével váltja meg, éljen vagy vesszen. A jövendő jobb kor vagy a nagyszerű halál eszméje átvillan nem egy költeményén. De vannak sötét pillanatai is. A leigázott lengyel nemzet árnya meg-meglepi képzelődését, többel viseltetik iránta, mint részvéttel, mintha a magyar jövőjét a föltámadt és legyőzött lengyelben sejtené, mintha a nagyszerű halálról álmodoznék. Bordalában sem feledkezik meg hazájáról. A haza reményei és aggodalmai élednek föl a jó kedv szeszélyeiben. Hány magyar ember érzett és gondolkodott úgy a bor mellett, mint ő *Fóti dal*ában. «A legelső magyar ember a király» sora szárnyas igévé vált. «Éjszak rémes árnyai», melyeket egyik versszakában emleget, mihamar átnyultak a Kárpátokon. Néha türelme elhagyja és heves ódákban könnyít lelkén, ilyenek különösen az 1847-ben írt költeményei. Egy szóval Vörösmarty 1825—1848-ig átéli, magába olvasztja nemzete vágyait, törekvéseit s leghathatósabban fejezi ki. Az ősi alkotmány védelme szülte *Zalán futásá*t, a Széchenyi által megindított reformmozgalom a *Szózat*ot, a *Honszeretet*et mintha Deák sugalmazta volna, az *Országházá*n Kossuth heves szelleme érzik.

Az 1848-iki átalakulás napjaiban keveset írt. A márciusi napokban üdvözölte a szabad sajtót, s midőn az idők nehezedni kezdtek, egy harci dalt írt: *A síkra magyarok, fegyvert ragadjatok!* De azután elnémúlt; a politikában a forradalom hullámai emelkedtek, a költészetben Petőfi szilaj muzsája uralkodott. Mint képviselő 1848 végnapjaiban habozás nélkül követte az országgyűlést Debrecenbe. A vesztett és nyert csaták zajában élte napjait és *Szózat*ának reményei és balsejtelmei visszhangzottak lelkén. A huszonötéves ifju az elhanyatlott ősi dicsőségről álmodozott s a puhaság fertőjébe sülyedt nemzetét siratta; hazafi erényről zengett, melynek csak emléke élt már s íme a negyvennyolc éves férfiú betelni látta álmait. A régi magyar vitézség és hazafi föláldozás nagy tettei mint-

egy újjá születtek a forradalom viharában. Vörösmarty örömmel szemlélte mindezt, de folyvást aggodalmak kisérték. Nem tudott se a költészetnek, se a közügynek élni s tétlenségbe sülyedt. Midőn 1849 augusztusában az utolsó magyar sereg is letette a fegyvert, Bajzával együtt Szathmármegyében bujdosott. A két költő négy hónapig rejtőzött a távol eső megyében. Mindenütt vendégszerető menhelyre találtak; egyik birtokos a másikhoz küldte őket, míg végre az üldözők nyomukat vesztették. Háltak a szabad ég alatt, egy párszor erdészkunyhókba kellett rejtőzniök s talán most is láthatni valamelyiknek ajtaján Vergilius e szavait: *Nos patriam fugimus*, melyeket Vörösmarty irónnal karcolt emlékül reá. Ekkor tájt írta *Emlékkönyvbe* című költeményét is, melyben kétségbeesését fejezi ki. «Mi a világ nekem, ha nincs hazám. Amiért éltem, az már dúlva van.» Az 1850-ik év elején a fővárosba jött, jelentkezett a katonai törvényszéknél, majd kegyelmet nyerve, falura költözött. Ritkán jött be Pestre, s ha bejött, mind komorabban tért haza. Barátai nagy része bujdosott vagy börtönben szenvedett, Bajzát megőrülve találta, az Akadémia csak eltűrve, mintegy elbujva tartotta üléseit, az irodalom kegyetlen önkény alatt nyögött, a nemzeti nyelv kiszoríttatott mind a közigazgatásból, mind az iskolákból s a fővárost az idegen hivatalnokok egész özöne borította el. Falun legalább nem láthatott ilyesmit s Nyéken gyermeksége kedves emlékei vették körül. Dolgozni, írni akart, de nem volt képes reá. Csak a nemzet siralmát, Magyarország jajkiáltását tudta volna zengeni, amit nem lehetett s egyebet semmit. Senki sem érezte mélyebben hazája szenvedését. Kedélye föl volt dúlva, mint a haza földje, mint az alkotmány, mint a nemzetiség: rom volt, mint Magyarország. Együtt nőtt fel egy jobb kor reményeivel, bajnoka, költője volt annak a nagy küzdelemnek, mely fejlődésbe indította az alkotmányt, nemzetiséget és újjá szülte a magyart: s íme mindez összedúlva, letiporva. A Bach-kormány minden rendszabálya, mely a nemzeti lét gyökerét támadta meg:

megannyi tőrszúrás volt szivének, bár hazafi kétségbeesése első rohamaiból kiocsúdva, nem tekintette örökre elveszettnek hazáját, bízott jövőjében, de a maga életét eljátszottnak hitte s a szomorú idők egész gyásza kedélyére nehezült. Nagynehezen mégis irogatni kezdett : Shakespeare *Lear király*át fordította, s néhány költeményt írt. A *Vén cigány* volt utolsó költeménye ; ezt az orosz-török háború kiütésekor írta, mely európaivá gyuladott, s melyről azt hitte, hogy befolyással lesz Magyarország sorsára. Nem sokkal ezután meghalt, 1855 november 19-én, épen abban a házban, ahol azelőtt huszonöt évvel Kisfaludy Károly lakott és meghalt.

Pest emberi emlékezet óta nem látott oly népes temetést, mint aminő a Vörösmartyé volt. Húszezer embernél több követte a koporsót s a fogatok megszámlálhatatlan sora lepte el az utcákat. Az életét nemzetének áldozó férfiú halála is a nemzeti érzelem nyilvánulására adott alkalmat. A főváros népe öt sanyarú év után e temetésen lélekzett föl szabadabban, s a nemzetiség és hazafiság nagy költőjének fényes végtiszteletet adva, egyszersmind ki akarta mutatni érzelmeit, hogy «megfogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán». És élt folyvást s alig telt el néhány év, a Vörösmarty *Szózat*a zendült meg milliók ajkán, visszakövetelve az alkotmányt, az 1848-iki alkotmányt. Vörösmarty nem csalódott, midőn erős hittel nemzete jövőjében szállott sírjába. Semmi sem veszélyesebb egyesekre és nemzetekre egyaránt, mint az elcsüggedés vagy elbizakodottság. Vörösmarty egész élete, egész költészete az elcsüggedés ellen irányul, de irányul egyszersmind a szájas hazafiság és elbizakodottság ellen is. Egyik költeményében így kiált föl :

Szeresd hazádat és ne mondd :
A néma szeretet
Szűz mint a lélek, melynek a
Nyelv még nem véthetett.

Tégy érte mindent, éltedet,
Ha kell, csekélybe vedd,
De a hazát könnyelműen
Kockára ki ne tedd.

Rendületlen hűség a hazához, csüggedés és elbizakodottság nélkül — ezt hirdeti Vörösmarty élete és költészete. Ez eszme, ez érzés lángja hassa át szívünket, ezzel legméltóbban áldozunk a kegyelet oltárán, születése százados évfordulójának ünnepén.

ARANY LÁSZLÓ.

Arany László összes költeményeit veszi itt az olvasó, melyeket ő maga soha sem gyűjtött össze. Általában keveset gondolt költeményeivel, mióta a hetvenes évek derekán végkép visszavonult a költészettől. Kiadója folyvást sürgette, de hallani sem akart a *Délibábok hőse* című költői elbeszélése második kiadásáról, noha az első kiadás egy év alatt teljesen elfogyott. Mindezt különféle okból magyarázták s magyarázzák maig is, s amint a legtöbb ily esetben szokás, mindenre gondolnak, csak a valódi okot nem fürkészik. Némelyek az ifjú költő sértett hiúságát hozzák föl, mert a kivívott siker nem elégítette ki reményeit; mások szerint atyja, Arany János, költői pályája nehezült reá, akit nem remélt elérni s kivel a versenyzést kegyeletlenségnek tartotta; sokan meghasonlott kedélyű embernek hirdették, aki kerüli az embereket, a nyilvánosságot, magányt keres s legfeljebb magának ír.

Ha egy pár pillantást vetünk költői fejlődésére, élete körülményeire, könnyebben megértjük visszavonulása okát s egyszersmind jelleméről is hübb képet nyerünk.

Arany János egyetlen fiát gondos irodalmi nevelésben részesítette, mint tanár az iskolában, mint atya otthon, a nélkül, hogy írónak vagy épen költőnek akarta volna nevelni. A fiú tehetséges, élénk és tanulékony gyermek volt; szorgalommal és sikerrel készítgette prózai és verses stilgyakorlatait, örömest olvasgatta a költőket, kivált Petőfi és atyja munkáit, de hogy mint középiskolai tanuló költői hajlamot árult

volna el és folyvást verselgetett volna, arra nincs semmi biztos adatunk. A tizennyolc éves ifjú 1862-ben nem is költeménnyel lépett föl az irodalomban, hanem egy kötet népmesével. Ő is, nénje, Juliska is igen kedvelték a népmeséket, sokat tudtak, gyűjtöttek is s a javát összeírva, megmutatták atyjoknak a gyűjteményt, aki azt gondosan átnézte, egyszersmind kiadását eszközölte Heckenastnál.* A könyv figyelmet keltett és méltán. Ezek a legjobban elbeszélt magyar népmesék. Kiválók tartalmuk- és formájuknál fogva egyaránt. Híven visszatükrözik a legjobb népi mesemondók sajátságait : az elbeszélés egyszerű, könnyed, kellemes folyamatosságát, a naiv jó kedv hangulatát, a nyelv fordulatosságát, jellemző kifejezéseit, menten a népiesség hajhászásától, amelybe az irodalmi gyűjtők oly gyakran belé esnek. Pædagogiai célból fel is használták e gyűjteményt ; az iskolai olvasókönyvek nem egy mesét vettek át belőle, sőt egy az ifjúság használatára készült munka majdnem az egészet lenyomatta. Kevésbe múlt, hogy pör nem támadt a dologból. Azonban az egész elsimúlt, mert a kiadó kárpótlásúl bizonyos összeget fizetett az írói segélyegyletnek. A gyűjtemény első kiadása rég elfogyott, de Arany Lászlót nem lehetett reá venni a második kiadásra. Azt mondotta : úgy is nagyobb és java részét átvették az iskolai olvasókönyvek, eléggé ismeri a közönség, és sehogy sincs kedve gyűjteményével újra a nyilvánosság elé lépni.

Húsz éves korában, 1864-ben, adta először jelét annak, hogy tud és szeret verselgetni, s akkor sem eredeti költménnyel lépett föl, hanem műfordítással. Tanúlmányt írt a *Budapesti Szemlé*be Lermontoffról s ebbe az orosz költőnek egy pár lyrai költeményét s epikai töredékét szőtte be sikerült fordításban. Ugyanekkor fordította le Lermontoffnak a *Cserkesz fiú* és *Számvevőné* című költői beszélyeit és Puskinnak *Don Juan* verses drámáját.

* *Eredeti népmesék.* Gyűjtötte Arany László. Pest, 1862.

De ezeket soha sem adta ki, mert nem az eredeti oroszból fordított, hanem Bodenstedt után németből. E fordítások itt jelennek meg először és tanusítják a húsz éves ifjú műfordítói készségét. Ugyanez évben hozzá fogott Shakespeare *A két veronai ifjú* színműve fordításához is, mely 1865-ben meg is jelent a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-kiadásában, s melyet nem soká még kettő követett: *A tévedések játéka* (1866) és *Sok hűhó semmiért* (1871).

Arany Jánost épen úgy meglepték fia műfordításai, mint barátait, de még nagyobb volt meglepetésök, midőn a Kisfaludy-Társaság 1867 február 5-én tartott közülésén *Elfrida* című költői beszélye olvastatott fel, mint pályanyertes mű s a jeligés levél fölbontatván, abból Arany László neve tűnt ki.

Az elnöklő báró Kemény Zsigmond, Toldy üdvözölték a jelen lévő atyát, aki féltréfásan jegyezte meg: «Jogi pályára szántam s íme költő akar lenni!» A közönség örvendett, hogy a fiú mintegy megújítja atyja pályáját, aki *Toldijá*val szintén a Kisfaludy-Társaságtól nyert koszorút, a Társaság pedig még az évben tagjának választotta, részint műfordításaiért, részint pályanyertes költői elbeszéléséért s egyszersmind felkérte kiadandó újabb népköltési gyűjteménye egyik szerkesztőjének. Az ifjú költő serény munkássággal viszonozta a Társaság méltánylatát. A *Magyar népmesékről* írt jeles értekezésével foglalta el székét, részt vett a Társaság Molière-fordításában, igen sikerülten fordítva le a *Tudós nőket*, a népköltési gyűjteményben a népmeséket szerkesztette, becses jegyzetekkel kisérve. E mellett költői munkásságát is folytatta. A Kisfaludy-Társaság 1868-diki közülésén *A szőkevényeк* című költői elbeszélését olvasta föl s a *Vasárnapi Ujság*ban egy óda jelent meg tőle: *Tünődés* s néhány tanulmányt és bírálatot írt, részint a *Budapesti Szemlé*be, részint a Salamontól szerkesztett *Budapesti Közlöny*be, melynek akkor irodalmi tárcája is volt.

Költői munkásságának fénypontjaként két műve emelkedett ki: a *Délibábok hőse*, egy nagyobb költői elbeszélés, mely a Kisfaludy-Társaság 1872—73-iki

pályázatán jutalmat nyert s a *Hunok harca*, mely a Társaság 1874-iki közülésén olvastatott fel. Midőn a *Délibábok hőse* jeligés levélkéje felbontatott, az a szerző neve helyett azt az értesítést foglalta magában, hogy a szerző ismeretlen kíván maradni s a jutalom (ötven arany) az írói segélyegyletnek fizetendő, mint alapítvány. A mű még ez évben külön kiadásban is megjelent, szintén névtelenűl, de csakhamar kiszivárgott a közönségbe, hogy azt Arany László írta, amit igazolt a *Hunok harca* is, mely, mint előbbi műve, szokatlan hatást idézett elő, s hangban és nyelvben azzal némi rokonságot tanusít. Az ifjú költőt ekkor már az Akadémia is levelező tagjává választotta, hova a *Magyar politikai költészetről* című jeles értekezésével köszöntött be, majd sikerült emlékbeszédet tartott Bérczy Károly felett s egyszersmind tanulmányokkal és bírálatokkal gazdagította a *Budapesti Szemlét*.

Azonban költői művet 1873 óta többé nem írt. A *Hunok harca* volt hattyúdala. Bizonyára nem a reményeiben csalódott költő hallgatott el benne. Ritka fiatal költőt fogadtak annyi rokonszenvvel irodalmi körök és közönség egyaránt. A Kisfaludy-Társaság és Akadémia tüstént kitüntették, őt magát is meglepte az őszinte méltánylat, melyet általában tapasztalt. Tehetségébe vetett hite sem ingott meg, költői elbeszélése és a *Hunok harca* tehetségének fokozott fejlődését mutatták ; ez utóbbi művével maga is leginkább meg volt elégedve, amit tanusít az a körülmény is, hogy míg többi műveihez nem nyúlt, e művében később egész sorokat javított. Némelyek gúnya és gyanusítása sem igen hatott reá, tudniillik, hogy alkalmasint atyja segítette műve megírásában, talán néhány részletet maga írt belé, László nem valódi Arany, csak talmi Arany. E durva gyanusításokra legfeljebb csak azért boszankodott, mert atyjára kellemetlenűl hatottak, kit végtelen szeretett és tisztelt. Egészen más okok késztették a költészettől, majd az irodalomtól való visszavonulásra, nem is előre feltett szándékból, hanem lassanként, eleinte magától is észrevétlen.

A hatvanas évek elején (1861) iratkozott be jogásznak a budapesti egyetemen ; 1865-ben megszerezte a doctori és ügyvédi oklevelet kitüntetéssel s a magyar földhitelintézet szolgálatába lépett, előbb mint igazgatósági jegyző, majd mint titkár Csengery Antal oldalán, aki őt nagyon kedvelte. Atyjától örökölt lelkiismeretességgel teljesítette teendőit. Szabadságidejét külföldi utazásokra fordította : 1870-ben Olaszországba rándult, 1871-ben Angolországba, 1874-ben Konstantinápolyba. Szerette a férfias sportot : a vívást, a tornázást s a gyaloglást erdőkön és hegyeken át. De nem könnyen barátkozott, épen azért kissé ridegnek, zárkózottnak tartották, bár senki sem ragaszkodott hívebben barátaihoz, mint ő. Társaságokba is eljárt, de nem voltak udvarló hajlamai, komoly ifjúnak maradt, kinek éles szeme, pessimismusra hajló természete hamar észreveszi férfiak és nők árnyoldalait. Nem volt ábrándozó, nem ment át szerelmi convulsiókon, de bizonyosnak látszott, hogy ha szíve lángot vet, szenvedélyes és gyöngéd, hű és feláldozó, szerető férj lesz. Úgy is történt : 1874-ben megismerkedett Szalay Gizellával, Szalay László történetíró öccsének, Istvánnak, leányával, kinek szépsége, nemes szíve, vidám szelleme egyszerre meghódították. Nem sokára, 1875 tavaszán, őt oltárhoz is vezette és huszonhárom évig zavartalan boldogságban élt vele.

Ez idő óta hivatalának, nejének és szülőinek áldozta napjait a boldog férj és jó fiú. Nejével többet járt társaságba, színházba, hangversenybe, mint azelőtt. Hivatala is mindinkább elfoglalta ; nem sok ideje maradt költői munkásságra. Csengery halálával a földhitelintézet egyik igazgatója lett s így nagy teher és felelősség szállott reá ; majd sajtó alá rendezte atyjának nyolc kötetes nagy díszkiadását, továbbá hátrahagyott munkáinak négy vaskos kötetét, ami szintén sok idejét vette igénybe, kivált a levelezések összegyűjtése. De semmivel sem foglalkozott örömestebb, mint ezzel ; a fiú kegyelete s az író érdeklődése olvadt össze e kiadásban, melynek becses bevezetései és jegyzetei annyi tájékozást és adatot nyuj-

tanak az olvasónak Arany János külső és belső világára nézve.

Növelte elfoglaltságát a nyolcvanas években szerzett falusi jószága is, melyet bérbe adott ugyan, de mégis kénytelen volt koronként utána nézni s végre saját kezelése alá venni. Mint országos képviselő a közügyeket is szolgálta 1887—1892 ; a nyilvános ülésekben ugyan ritkán szólalt fel, de mint a pénzügyi bizottság tagja élénk részt vett a tárgyalásokban. Az intézetek-, egyesületek- és testületeknél amit elvállalt, lelkiismeretesen teljesítette. Az Akadémia és Kisfaludy-Társaság biráló-bizottságaiban majd minden évben beválasztották s ez utóbbinak gazdasági bizottságában ő játszotta a főszerepet s befolyt a társaság pénzügyi emelkedésére. Mint a Franklin-Társulat irodalmi tanácsának elnöke szintén nyomós munkásságot fejtett ki. Igazgató bizottsági tagja volt az írói segélyegyletnek s azt szóval és tettel gyámolította. A szerzői jogról való törvényjavaslatot az igazságügyi szaktanácskozmányban ő dolgozta ki s midőn az törvénnyé emelkedett, elvállalta az úgynevezett szerző-jogi szakértő bizottságnak előbb alelnökségét, majd elnökségét. Mint a budapesti ref. egyház presbytere és a dunamelléki egyházkerület tanácsbirája egyházának is élt s a budapesti gymnasium fölépítéséhez tetemes összeggel járult.

Mindez elvonta előbb a költészettől, majd lassanként az irodalomtól is, bár folyvást érdekelte minden közéleti és irodalmi mozgalom. Ha tisztán lyrai tehetség, aki könnyen lobban s egy-egy dalra lelkesűl, talán nem hallgatott volna el s elfoglaltsága mellett is lett volna ideje egy-egy óda vagy dal költésére, de inkább epikai és satirai tehetség volt, aki hosszabb művekhez vonzódik s eleme főleg a páthosz és gúny, vagy mindkettő vegyülete : a humor. Az érzelmességet mintegy kerülni látszott ; szerelmi dalt soha sem írt, épen mint édes atyja. Attól, hogy bánatát leplezetlenül a közönség elébe tárja, mindig visszariadt s a *Délibábok hősé*nek a következő sorai teljesen kifejezik érzületét :

Kiállni mint szinész : «no jer közönség,
Lásd hogy' szomorkodom, nézd a pofám!»
Hogy érte tapssal vagy füttyel köszöntsék
S röhögjenek, mint kárvallott kofán ;
Titkolt szerelmét, mely előtte szentség,
Birálja, méregesse a profán,
Ez a közömbös nép, vásári had :
Ah ily szereptől lelke elriad.

Távolról sem az némította hát el, amit halálakor egy pár tárcaíró fölemlített, hogy versenyezni akart atyjával s nem hitte, hogy fölülmúlhatja. Ily badarságokra soha sem gondolt. Elnémította erős öntudata annak, hogy körülményei miatt nem fejtheti ki tehetségét s egész szívvel, lélekkel nem élhet a költészetnek ; a félmunka nem sokat ér, legalább az ő becsvágyát nem elégítheti ki. Talán meglepte a pessimismus is, hogy ha tehetségét kifejthetné is, a siker nem érdemelné meg a nagy erőfeszítést. Maradjon inkább költői pályája nagy reményü kezdetnek, töredéknek, mint oly bevégzett egésznek, melyben nem telnék öröme. Szintén oly alaptalan az a föltevés is, hogy magának sokat írt s mindazt csak halála után szánta kiadásra. Iratai közt csak ifjúkori műfordításai találtattak s egy pár emlékkönyvbe írt költemény a kilencvenes évekből, amelyek föl vannak véve e gyűjteménybe is. Költői munkássága gyorsabban szakadt meg, mint az irói. A hetvenes és nyolcvanas években még folyvást gazdagította a *Budapesti Szemlé*t irodalmi, közgazdasági és politikai nagyobb tanulmányokkal, kisebb birálatokkal névvel és névtelenül ; a kilencvenes években már alig írt valamit. Azonban atyja emléke és élénk érdeklődése művei iránt hamar munkára serkenték. Így indította meg 1896-ban atyja balladái díszkiadását Zichy Mihály rajzaival. Így adta ki 1898-ban Katona *Bánk bán*ját atyjának ahhoz írt jegyzetei kiséretében. Így szándékozott, amint halála előtt néhány héttel beszélte, egy kis tanulmányt írni a *Nagy-idai cigányok*ról, mely e művet új oldalról világította volna meg, szemben egy akkortájt megjelent ugyane tárgyú értekezéssel. Iratai közt szintén,

az utolsó hónapokból, egy nagyobb értekezésének töredéke maradt a magyar hangsúlyról, mely atyjának is kedvenc tárgya volt. A tisztelet és szeretet, mellyel atyjához viseltetett, egész sírjáig kisérte.

Amit meghasonlott kedélyéről írtak a lapok, szintén nem való s csak az hihette el, aki őt nem ismerte. A komoly ifjúból komoly férfiú lett, aki nem kedvelte a zajos társaságot, tartózkodónak, zárkozottnak látszott, de meghittei körében nyilt, vidám, szeretetreméltó volt. Kedélyén a mélaború és naiv jó kedv váltakozása költői természetét árulta el, valamint az is, hogy a gyermekeket nagyon szerette és örömest eltréfált velök. Amit nem érzett, nem színlelte, de hallgatagsága nem volt közöny. Részvéttel fordult a szenvedőkhöz és szívesen tett velök jót, minden feltünés nélkül. Lelke egyensúlyát mindig meg tudta őrizni, s átható józan esze, s önkénytelen humora korlátolták felindulásait. A hazafiúi aggodalmak gyakran meglepték ; szerette és féltette hazáját, nem volt erős pártember s több pessimismussal, mint optimismussal itélte meg közéletünket. Részint ebből s főleg abból, hogy utolsó éveiben kevésbbé járt társaságba s inkább kedvelte a magányt, következtették kedélye meghasonlását. De visszavonultsága egészségi okokra vihető vissza, s nem a sérült kedélyre. Erős és vallásos lelke végnapjaiban sem hagyta el. Megnyugvással fogadta halála közeledését, nem hitt orvosainak, meg volt győződve, hogy nem éli túl betegségét. Csak nejét sajnálta, aki támasz nélkül marad, csak tőle fájt megválnia, akit huszonhárom év után is az ifjú szív hevével és gyöngédségével szeretett.

De ideje már költészetéről szólani egy pár szót, különösen két főművéről.

Arany László legkorábbi műfordításain és eredeti költeményein is meglátszik, hogy nyelv tekintetében atyjától sokat tanult vagy örökölt. A nyelv erejét és magyarosságát mindenütt érezhetni műveiben ; eltalálni törekszik a gondolat vagy érzés valódi hangját, kifejezését, minél hathatósabban. *Tünődés* című ódája, ez első kiadott eredeti költeménye már bizony-

ságot tesz erről, de még inkább többi költeményei és műfordításai. Mily sikerültek a *Sok hűhó semmiért* és a *Tudós nők* fordításának humoros vagy komikai párbeszédei. A páthosz vagy gúny hangja mily erővel szólal meg a *Délibábok hőse* és *Hunok harca* több helyén. A kellem és a báj már kevésbbé van hatalmában, de nem is erőlteti. Érzi, hogy mire van leginkább hivatása. S ez ösztön nála nemcsak ebben nyilatkozik. Atyja balladái, a nagy költő e legsikerültebb kisebb művei, nem csábítják arra, hogy e műfajban kisértse meg erejét. Nem balladát ír, hanem egy pár kisebb költői elbeszélést, mint *Elfrida* és a *Szökevények*, melyek sem tisztán komikai, sem érzelmes vagy épen tragikai művek. Mintegy közép helyet foglalnak el e kettő között s bizonyos komoly vidámság ömlik el rajtok, mely egészen az ifjú költő sajátja. Atyja költői művei közül leginkább a *Bolond Istók* hatása érzik rajta, melyben Arany János a byroni humort először vezette be irodalmunkba, saját egyéniségébe olvasztva. László rokonszenvezett a hanggal, de olvasta magát Byront is s többé-kevésbbé mindazon költőket, akik hatása alatt állottak. Ő is saját egyéniségébe igyekezett olvasztani e hatást, amit legtisztábban mutat a *Hunok harca*, melyben a páthosz és gúny vegyülete szokatlan módon nyilatkozik s oly satirává alakul, aminőt se Byronban, se Arany Jánosban nem találunk.

A *Délibábok hőse* nem szokottabb értelemben vett költői elbeszélés, mely leleményes bonyodalmával kelti fel és köti le érdeklődésünket. A költői elbeszélések bizonyos válfajához tartozik, melyben csak a hős tartja össze az elbeszélés szálait, s inkább belső, mint külső életrajz tárul előnkbe. A humoros és satirikus művek kedvelik e formát s különböző változatban használják. Itt is a költő nem annyira eseményeket összpontosít hőse körül, mint inkább az események, a külvilág hatását rajzolja hőse kedélyére, mely fokonként nagy változásokon megy át. A hős, Balázs, oly ifjú, aki a Bach-korszakban nevelkedik föl, mint jogász szerepet játszik társai közt, de nem az egyete-

men, hanem a kávéházakban és a demonstratiók terén, bizarr lélek és jó szív, nagy aspiratiók és üres ábrándok, a tettvágy és csekély belátás keveréke, könnyen lelkesülő s hamar kihülő természet, aki sokba fog és semmit sem végez. Meghasonolva tanulótársaival, egy szinész tanácsára dráma-írásba fog, elindul tanulni az életet, mintákat keres drámájához s belészeret egy leányba, azonban a nemzeti demonstratiók napjaiban ország- és világboldogító ábrándok ébrednek föl benne, Garibaldihoz szökik, részt vesz hadjárataiban, majd csalódva, bebarangolja Európát, később visszatér szabaddá lett hazájába, a politikai élet küzdelmeibe merül, de megundorodva a hazafiság köpenye alatt rejtőző romlottságtól, falura vonul, találkozik régi kedvesével, aki már férjhez ment, ittas állapotjában föléled kialvó szenvedélye és egy vele szemben elkövetett brutális tette végre önmagából is kiábrándítja és elfásul.

Byron hőseiben rendesen önmagát rajzolja, Childe Harold egészen ő; Arany János *Bolond Istók* töredékében ifjúságát tárja elénk. De vajon Arany László hőse, Balázs, ő maga-e? Bizonyára nem. Ő a hatvanas évek ifjuságának egyik typusát rajzolja hősében. Akkor lépett ő is az életbe, jól ismerte társait s az akkori politikai és társadalmi viszonyokat, melyek élénk benyomást tettek reá. Társai reményeiben, álmodozásaiban eleinte ő is osztozott, de nem követte őket, hamar kiábrándult s a részvétből, melyet személyök és lelkesülésök iránt érzett s a csalódás keserűségéből, melyet hiú küzdelmök hátrahagyott, fakadt ki humora.

Ezt vitte be művébe s ennyiben játszik szerepet abban alanyisága. Másfelől olasz- és angolországi útja benyomásait hőse élményeibe olvasztotta s némely reflexióit vele mondatja el. De a jellemre és tettekre nézve semmi közösség sincs a költő és hőse között. Nagy részt tárgyilagos rajz lélektani erős vonásokkal, melyeket a humor még inkább kiemel. Balázs alakjára s a vele kapcsolatos korrajzra nagy gond van fordítva, de azért egy pár mellékalakot elevenen emel

ki néhány biztos vonás. Ily biztos részek Etelka ébredő és kialvó szerelme s a tisza-zugi társaság falusi vigalma.

Mindezt a maga idejében elismerte közönség és kritika egyaránt, de a mű bevégzésére nézve megoszoltak a vélemények. A befejezést némelyek elhibázottnak tartották. Balázs brutalitása visszatetszett s azt mondották, hogy a mű hasonlít egy szépen csergedező patakhoz, mely végre posványba vész. Ez itélet csak akkor lehetne igazolt, ha a költő egy nagyobb korrajzot, hőse egész életét felölelő elbeszélést akart volna írni, mely tragikai módon vagy kiengeszteléssel is befejezhető. De célja nem ez volt. Ő a kornak csak egy kis episódját akarta megírni egy magyar ifjú alakjában, aki csaluton kergeti eszményeit, hamar bevégzi pályáját s kit nemcsak a világ ábrándít ki, hanem önfeledt, ittas állapotában elkövetett saját brutális tette is. A kiábrándult eszményiesség könnyen követ el ilyet, mert a végletek érintkezni szoktak. Balázs élete posványba vész, de ez természetes következménye az előzményeknek s a költő mintegy kényszerítve volt ily befejezésre.

A *Hunok harca* sajátságos mü, Arany László legeredetibb alkotása. Lényegében satira, de epikai rajz és ódai hevület vegyülnek belé s mindez elemek testvérien olvadnak össze. Erős feddőzésen kezdődik a költemény. A világnak sietős munkája van, mindenki fut-fárad, csak a magyar marad a régi, nem bántja a tettvágy, a verseny heve s a kitartó szorgalom. Nyugalmában azt sem veszi észre, hogyan törnek rá német röpiratok és hirlapírók azzal a jelszóval, hogy haldoklik a magyar, övék lesz a bőre. A költő most ezek ellen fordul s rájok kiált : más harcot is éltünk, más nép volt ősötök, kikkel szembe szálltunk, mert régi viszály ez, faj vívja faj ellen, változik alakban, nem fogy erőben s nem ér véget soha. És feltünteti a hún és gót fajnak azt a szörnyű, kétségbeesett csatáját, melyben a monda szerint a földön az élők, a levegőben a halottak lelkei küzdenek. Kaulbach híres képe a katalàni csatába helyezi a mondát, Arany László Attila halála után a Csaba és Aladár között kiütött

testvérharcba, hol a gótok Aladár pártján, a hunok pedig Csaba mellett vívnak. Ha összevetjük a festő rajzát s a költő leirását, látni fogjuk a különbséget a két mű között, különösen azt, hogy Arany László nem akar versenyezni a festővel, mert tudja, hogy a költőnek más eszközei vannak a hatás előidézésére. Hogy a szó és ecset nem versenyezhetnek egymással, megmutatta a XVIII. század festő költészete, mely kudarcot vallott versenyével. A festő elénkbe tárhatja az alakot és szint teljes részletességgel, a költő csak képzeltetheti velünk mindazt, amit leír, épen azért kénytelen kerülni a részletességet s néhány oly fővonásra szorítkozik, melyek az olvasó képzelmét felindítják, irányítják s mintegy reá bízzák a teljes kép megalkotását. Arany Lászlónak ez igen sikerült s a látomásszerű kép egész zord pompájában elevenedik meg képzelmünkben.

A költő ezután tovább folytatja az örök küzdelem elbeszélését, előbb a mondák ködében, majd a történelem világánál. Elmondja, hogy többször volt már a hún faj kiveszőben, néha szétszórva a hegyek mélyén menekült el, de a végső veszedelemben mindig segítségére jött a Hadak útja csillagcsoportján a szellemi tábor Csaba vezérrel és megmentette. Végre Csaba utódai, a magyarok jönnek keletről, visszafoglalják az ősi hazát, de rájok marad az ősi harc is súlyos örökségül.

A két faj újra küzd egymással, mint régen, egyik sem győző, egyik sem vesztes. Foly a harc, hol bajnoki fegyverrel, hol politikai csellel. Néha vérontással, máskor tintaözönnel, most az önkény kardjával, majd a béke olajágával. Egy szóval a harc a levegőből rég leszállott a földre s a nyílt csatasíkról falak közé szorult. Változott tér és fegyver s most a küzdelem leszálott a föld gyomrába, a bányák üregébe, a gépek odújába. Nem is a lőpor küzd, hanem a kőszén, mozdonyok öblében, katlanokban, üstben. Ott jön a hódító nesztelenül, senkit nem bántva, szitkot sem ejtve. S ekkor a költő mind emelkedettebb satirai hangulattal nemzetéhez fordul s kiáltja : íme a vesze-

delem, az ipar háborúja, mellyel szemben tétlenek vagyunk s a délibábok káprázatába merülünk. Nem Csaba szellemi tábora, nem a magyarok külön Istene védte meg eddig is a magyar nemzetet, hanem honszerelme, mely vész idején mindig erőt adott neki, bátor szíve, ép, józan esze, mellyel bölcsen az idők szelleméhez tudott simulni s ha szunyadozott is, soha el nem aludt. Fel munkára!

Félre kishitüség, szégyen, ki most retteg.
Jön már az erősb kor, szavak után tettek.
Állelkesedésnek kezd fogyni határa,
Az üres hűhónak lefelé száll ára;
Kezdj csak te dolgodhoz, vedd csak magad észre,
Fogd csak az új fegyvert igazán két kézre,
Leld ki csak a csínját, tudj vele jól bánni,
A régi hatvágást ezzel is kivágni:
S jöhet a hódító nyiltan avagy titkon,
Tiéd ez a föld még, te vagy itt még itthon.

Így végződik e sajátságos költemény, mely satirai hangulatok közé foglal be egy fenséges mondát, a múltból magyarázza a jelent s a jövőre lelkesít. Erős fajszeretet és nemzeti mély érzés árad ki minden sorából s a költői érdek teljesen összeolvad benne a társadalmi és politikai iránnyal. Azonban a mű szépsége fájó érzést is kelt bennünk, mert a költő épen e költeménye megirása után vonult vissza a költészettől. Mit várhattunk volna tőle, ha ily arányban fejlődik tehetsége? Hiú vágy, késő remény! De az emlék nem veszhet el. Hadd őrizze azt e gyűjtemény, melyet özvegye megbizásából bocsátok közre, mint jó barát, ki gyermeksége óta ismertem és szerettem őt. Se a hitves, se a barát nem koszorúzhatja meg méltóbban sírját, mint a gyűjtemény virágaival.

IRODALMI BESZÉDEK

A KÖLTÉSZET LÉNYEGÉRŐL.*

Társaságunk mintegy folytatása az Aurora-körnek. Kisfaludy Károlynál, mint az Aurora szerkesztőjénél, gyakran összejöttek barátai és dolgozótársai. Felolvasták egymásnak dolgozataikat, megbirálták egymást s megvitatták az æsthetika és irodalom főbb kérdéseit. Kisfaludy halálával a hű társak tovább is fentartották az Aurorát, nem hagytak fel összejöveteleikkel s egy pár év mulva megalapították a Kisfaludy-Társaságot, ahol a közönség előtt folytatták, amit eddig magánkörben tettek. Valóban havi üléseinken mi is felolvassuk egymásnak dolgozatainkat, megbíráljuk a kiadásra szánt műveket s vitatjuk az æsthetika és irodalom főbb kérdéseit. Sőt ünnepélyes közülésünkön sem igen teszünk mást. Épen azért csak a hagyományos szokást követem, ha elnöki megnyitó beszédemben költészetünk jelen állásáról elmélkedve, egy pár oly eszmét igyekezem fejtegetni, amelyek minden esetre időszerűek s nem méltatlanok a figyelemre.

Költészetünk tizenöt év óta sok változáson ment át. Sok tehetséges munkást vesztettünk, sőt egy pár oly költő is kidült sorainkból, akik nemcsak korunknak voltunk díszei, hanem költészetünknek is örök díszei maradnak. Bizonyára új jeles tehetségek is merültek fel s épen nem panaszkodhatni, hogy a szépirodalmi munkásság szünetel. De ha összehasonlítjuk a múltat a jelennel, különbségek tünnek fel,

* Fölolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1885. febr 8-iki XXXVIII. közülésén

oly különbségek is, amelyek egy vagy más irányban aggodalomra adhatnak okot. A múlt század közepe óta, amidőn költészetünk újra föléledt, egész az újabb időig folyvást a költők bizonyos csoportozatait szemléljük, akiket közös eszme fűz össze, közös eszmény lelkesít. Bessenyeit, aki a XVIII. század francia eszméit és ízlését olvasztja össze a magyar hazafisággal és költői lelkesedéssel, egész csoport követi. Virág és Berzsenyi nagy sikerrel folytatják Baróti Szabó kezdeményét s vezéreivé emelkednek mindazoknak, akik az ó-világ classicismusában találják eszményöket. Kazinczy mint költői nyelvünk és ízlésünk megújítója szintén a classicismusból indul ki, de már Goethe és Schiller hatása alatt és áthajolva a modern műformákhoz is, egy egész iskolát alapít. Kisfaludy Károly, Vörösmarty és az egész Aurora-kör az európai romantikából véve ösztönt, s a hazai történelemből és közéletből merítve lelkesülést, nemzetibb irányt adnak költészetünknek. Petőfi és Arany egy új nemzedék élén egyenesen a népnemzeti elemet veszik alapul s azt tovább fejlesztve, még nemzetibbé varázsolják költészetünket tartalomban és formában egyaránt.

Most kevésbbé látunk ily csoportosulást, ily küzdelmet és fejlődést. A csoportokat többé-kevésbbé egyének váltották föl, akiket inkább személyes rokonszenv fűz össze, mint közös elv és eszmény. Bizonyára ez még magában épen nem akadályozza a jeles művek keletkezhetését. Hisz a múltban Kisfaludy Sándor, Csokonai, Katona nem tartoztak valamely csoportozathoz s mégis kitünő műveket alkottak. Nem is annyira ez, mint más oldalról merülhetnek fel aggodalmak, kivált ha nem egyes kivételekre tekintünk, hanem a közáramlatot vizsgáljuk. A költők egyéni elszigeteltsége igen kedvez az egyéni egyoldalúságnak, szeszélynek, sőt önkénynek, különösen akkor, amidőn nem korlátozza a közízlés kritikája. Valóban nálunk csakugyan nem igen korlátozza, mert kritikusaink nagyrészt épen úgy hajlanak az egyéni egyoldalúság, szeszély, sőt önkény felé, mint költőink. Az elvek

kritikáját az egyéni nézetek kritikája váltotta fel. Nem annyira a költői művészet főtörvényei alkalmazását vagy fejtegetését szemléljük szemben az új művekkel, mint inkább az egyéni tetszés, vagy nemtetszés kifejezését s több fejtegetést olvasunk a mellékes dolgokról, mint a lényegesekről. Ide járul még a napi sajtó növekedése, szélesebb körű fejlődése, amely mindent magába akar ölelni s mely mindenben, még ott is, ahol nem épen szükséges, csak a gyorsaságot tartja szeme előtt. A röpke benyomást gyors ítélet követi s az egyéni tetszés korlátlansága néha egész a reclamig sülyed.

Mindezt nemcsak nálunk tapasztalhatni, hanem többé-kevésbbé másutt is. Egyik elsőrangú francia folyóiratban a következőkép panaszkodik egy jeles kritikus: «Hajdan voltak olyan æsthetikai törvények, amelyek örök időkre látszottak szólni, mert azokat a tudós ókor szerzette. Ezek a törvények századokon át uralkodtak és senkinek sem jutott eszébe, hogy ellenök fellázadjon s ha valaki nem engedelmeskedett, az csupán tehetetlenségének volt tulajdonítható. Egy szent codexet alkottak ezek, a Parnassus törvényhozását, s a kritika nem volt egyéb, mint a jogtudományok egy válfaja: magyarázatokkal kisérte, szentesítette e törvényeket. Körülbelül ott volt a művészet, ahol a morál, szabatos theologiai szabályokból állott. De amint az élet új szükségei, a tudomány vívmányai széttörték a theologia merev kereteit, ép úgy az új érzések, messzehatóbb eszmék, szűknek találták a hagyományos ízlés korlátait, s elvégre halomra döntötték. Ma már a művészetben nincsenek általánosan elismert törvények, nincs elvekre alapított kritika vagy legalább is a némelyektől hangoztatott elveket mások megvetőleg utasítják vissza. Az olvasók és a nézők a színházban vagy muzeumban bizvást mondogatják, hogy ez a dolog tetszik nekik, az meg nem tetszik, csakhogy még ezzel sincsenek mindig tisztában, hanem ki-ki a pillanatnyi fellobbanás hatása alatt ítél s meg sem kisérti számot adni magának fölhevüléséről, hijával levén valamely elvnek, amelyre

támaszkodhatnék. Az emberek a leggyakrabban félnek véleményök nyilvánításától. Innen a kitérő itéletek, amelyekkel úton-útfélen találkozunk, amilyenek ezek: elég csinos, megjárja; semmit sem bizonyító, semmit sem tagadó ítéletek, amelyek épen elégségesek arra, hogy az ember némely ellenvéleménnyel szemben szépen meghátráljon. Ebben a bizonytalanságban és kételyben oly közönyösséghez jutunk, amelynek ægise alatt a véletlen határozza meg: mi a szép s mi a nem-szép.»

Azonban e jelenségnek megvan a maga oka, amelyet a francia kritikus nem fejteget. Nem egyéb az, mint visszahatás a dogmatikus kritika erőszakossága s a nemrég uralkodott iskolák túlkapásai ellen. Az oly korszak, amelyet nem igen izgatnak új eszmék és el nem ragad a küzdelem heve, nyugodtabban tekinti a dolgokat s kerülve a túlságot, másik túlságba esik. Élesen látva a merev tanok s a kizárólagos iskolák tévedéseit, hajlandó nem hinni semmi általánosban. De vajon az æsthetikai dogmatismus s az æsthetikai nihilismus között nincs-e középút? Vajon ha nem hiszünk a mindent meghatározó s nem egyszer önkényes æsthetikai dogmákban, ne ismerjük-e el azon elveket se, amelyek a költészet céljából és természetéből folynak? Vajon a költészetnek nincs-e célja s eszközeit a szeszély s önkény választja meg? Vajon nincs-e különbség a jó és rossz ízlés között? Bizonyára van. Mindabban, ami az emberi szellemből foly s az emberi szellemre hat, bizonyos törvények nyilatkoznak. A költészet egyidős az emberiséggel s mindig az emberi szellem fejlődését követte. Együtt fejlődött a vallással, társadalommal, állammal és tudománnyal, hatott reájok, hatást vett tőlök, de természetét sohasem tagadta meg. Azok a nagy költők, akik az idők hosszú folyamában műveikkel elragadták az emberiséget, több-kevesebb öntudattal vagy épen ösztönszerűleg bizonyos törvényeket követtek s azon hatásnak, amelyet valamely szép mű gyakorol lelkünkre, mindig megvan az oka, még akkor is, amikor nem vagyunk teljes öntudatában.

Épen azért a műfajok és műformák nem a szeszély, önkény, hanem a szükségesség, a kényszerűség szüleményei, amelyeket cél- és törvényszerűség állapított meg. A lyra, eposz, dráma az idők folyamában változtak tartalomban, módosultak formában, de benső lényegök most is az, ami volt ezer év előtt. A tragikum és komikum fogalma most sem más, mint volt Sophokles és Aristophanes idejében ; csak némely vallásos, társadalmi és állami összeütközések avultak el és váltattak föl újakkal. A régi görög és latin nyelv elenyészett, barbár nyelvek szorították ki helyükből, de e barbár nyelvekben lassanként a nyelvművészet és rhytmus ugyanazon törvények szerint fejlett, a nemzeti sajátságokhoz idomulva. A költészet alapjában mindig ugyanaz, de folyvást újjá szüli magát, vénül és megifjodik, elhamvad, mint a Phönix-madár, de hamvaiból új életre kel s az ég felé csattogtatja szárnyait. A polgárosodás romjai alá temetkezik, de együtt ébred az új polgárosodással, új színt vált, formái módosulnak, sőt új formákat teremt, de mindig természete törvényei szerint. A lángész tulajdonkép nem egyéb, mint a törvények kijelentője s hogy bibliai kifejezést használjak, nem azért jő, hogy eltörülje a törvényeket, hanem hogy betöltse. A költészet legvirágzóbb korszakai azok, amelyek e törvényeket legtisztábban, legtöbb alkotó erővel testesítik meg műveikben, s a hanyatlás korszakát épen az jellemzi legjobban, hogy e törvényeket félreismeri, egyoldalúan vagy épen balul, magyarázza, az eszközt összetéveszti a céllal, a mellékest a lényeges fölibe emeli s puszta formalismusba sülyed. De az örök törvények lassanként visszanyerik uralmukat s háttérbe tolják az ideiglenes divatokat. E törvények kutatása, megfigyelése a műphilosophia feladata ; e törvények értése vagy érzése a jó ízlés sajátsága. S elvégre bármennyit kétkedjünk, annyi mindenesetre bizonyos marad, hogy minden törvény és szabály elvetendő, amely ellenkezik a költészet céljával, hirdessék a bár dogmatikus kritika vagy a költői iskolák legtekintélyesebb képviselői s minden oly mű hibás és hideg,

amelyben nem emelkedik elég érvényre a költészet lényege, bármily csillogó pompában jelenjék is meg.

De mi a költészet lényege, mi tulajdonkép a költészet? Néhány szóval is megmondhatni. A költészet a természet és az emberi szív eleven és szabatos rajza, különösen az emberi szívé. E tekintetben felülmúl minden más művészetet. A képzőművészetek csak a színt és alakot utánozhatják s az emberi szívből csak annyit adhatnak, ami egy pillanatra az arcon, mozdulaton visszatükröződhetik. A szív egész birodalma csak a költészeté; az emberi jellem benső mivoltát, bonyolult szerkezetét, átalakulásait, a szenvedélyek sok fajú fejlődéseit, az érzések röpke hangulatát, mély felindulásait csak a költészet tükrözheti vissza. Övé az ember egész külső és belső világa, övé minden, ami a természetben kedélyünkre hat, földeríti, lelkesíti, szomorúságra hangolja, búskomorságba sülyeszti. Övé az ember összes viszonya az Istenhez, társadalomhoz, államhoz, tragikai és komikai küzdelmei bölcsőtől a sírig, övé a múlt, amelynek szülötte a jelen, övé a jelen, amely a jövendő anyja, övé a jövendő, melyet sejtelmeivel és álmaival érint. Képes-e mindezt rajzolni a költő, ha nem vizsgálta, ha élményeivel vagy tanulmányával nem közvetítette? Nem fogja-e megsérteni művészete legfőbb törvényét, ha hűtelenül rajzolja az ember kül- és belvilágát? Régi igazság, hogy csak az hat a szívre, ami szívből foly és a szívet híven rajzolja. Még az oly műfajok is, amelyek ki vannak véve a physikai törvények alól, mint a népmesék, mondák s más phantastikus művek, az erkölcsi törvények uralma alatt állanak s az emberi szív rajzát nyújtják. A lyrai költő nem fog mélyebben hatni reánk, bár legszebben verseljen, bár pazaran árassza képei gazdagságát, ha szenvelgést érzünk ki belőle, vagy ha a szív állandó érzései helyett csak hóbortjait zengi. A drámaíró meglephet bennünket leleményességével, technikai készségével, látványaival, de sohasem fog igazán elragadni, ha személyei bábok s nincs rajtok Isten képe, tudniillik a lélek küzdelmeinek hű kifejezése. A regényíró jó elbeszélő lehet, tudhat élén-

ken szinezni, szórhatja elmés ötleteit, kalandot kalandra halmozhat, s mégis lehangolva tesszük le könyvét, ha mint álmodozó lázbeteg, elferdíti a társadalmi viszonyokat s eltorzítja az embert. Minden költői mű mélyebb és tartósabb hatása attól függ, hogyan tudta rajzolni az embert s csak azok maradnak fenn és szállnak nemzedékről-nemzedékre, amelyek a költészet e legfőbb törvényének leginkább megfelelnek.

A költészet mindenesetre az emberi élet hű, de eszményített rajza s még a legtulzóbb realista sem lehet el az eszményítés bizonyos foka nélkül. Mindamellett semmi sem adott annyi okot a félreértésre költőknek és közönségnek egyaránt, a legrégibb időtől a legújabbig, mint épen az eszményítés, sőt sokszor a naturalismus nem egyéb, mint visszahatás az elfajult eszményítés ellen. Vannak sokan, akik a határozatlant, a ködöst vagy az életnek épen ellentétét, a nem létezőt tartják a legemelkedettebb költészetnek. Előttök nem az a költészet, amely a szív rejtélyeit igaz vonásokkal igyekszik feltüntetni, hanem az, amely fellegvárakat alkot a semmiségben. Pedig a költészet leglégiesebb alakjai is csak úgy hatnak, ha emberi vonással vannak felruházva s a képzelem legmagasabb szárnyalása sem más, mint az emberi lét fenséges megvilágítása. Igaz nélkül nincs valódi szép. Nem hiába emlegette oly sokszor Lord Byron az *igaz* kifejezést, nem hiába hirdette Arany: költeni s mégis igaz maradni, ez a nagy feladat, amelynek megoldásától függ a költői siker. Ide pedig leginkább két út vezet, az őszinteségé és komolyságé. Ha csak abból költünk, amit átéreztünk, átéltünk, tapasztaltunk vagy tanulmányunk által behatóan közvetíteni tudtunk, már a siker felét bírjuk, mert könnyebben lehetünk elevenek és szabatosak, ami a költői hatás legfőbb eszköze. Ha komolyan vesszük a költészet célját és feladatát, könnyebben legyőzhetjük a hiúság és szeszély ingereit s képesebbek leszünk a való dicsőség keresésére, inkább fogjuk érezni, hogy nem a henye lelkek mulattatói vagyunk, hanem az élet fenkölt

magyarázói s mély részvétű vigasztalói. S épen nem fogjuk sajnálni művünktől a fáradságot, mert a könnyű nehéz; és meg fogjuk tartani a mérséklet és jó ízlés határait, még a komikum és humor legmámorosabb perceiben is, mert jól mondja a költő:

A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság,
De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts.

Bizonyára igazságtalanság volna azt állítani, hogy napjaink költészetéből hiányoznék minden őszinteség és komolyság s költőink nem az emberi szív rajzára törekednének. De vajon mondhatni-e, hogy általában véve az őszinteségnek és komolyságnak legmagasabb fokai felé törekszünk s az emberi szív rajzában gyakran meg nem zavarna bennünket szeszélyünk, sietségünk, a könnyű siker, a közönség kényeztetése s a kritika elvtelensége? Mondhatni-e, hogy műveikben a mellékes csak ritkán vesz erőt a lényegen s mindig helyesen magyarázzuk a költészet legfőbb törvényeit? A költők egyéni egyoldalúsága, önkénye, a kritikusok puszta egyéni tetszése nem oly jelenségek-e, amelyek aggodalomra adhatnak okot? Nem szükséges-e minél többször emlegetnünk, hogy az egyéni hajlamok és nézetek felett van valami általános is? Nem szükséges-e ismételnünk, hogy a költészet célját és természete törvényeit még a lángész sem változtathatja meg? S honnan hangozhatnék méltóbban e szó, mint a Kisfaludy-Társaság szószékéről? Ötven év óta Társaságunknak tagja volt minden nevezetesebb magyar költő és műbiráló. Újabb költészetünk dicsősége Társaságunknak nevéhez van kötve. Nagy emlékek intenek felénk, hogy ne feledkezzünk meg hivatásunkról. De másfelől néhány év óta a közönség áldozatkészsége gyakrabban fölkeresi s támogatja Társaságunkat. Kötelességeink teljesítésével tartozunk meghálálni ez áldozatkészséget.

Épen ezért legyen szabad a múlt nagy emlékeire hivatkozva s a jövő szép reményeit táplálva, nyitnom meg a Kisfaludy-Társaság XXXVIII. közülését s üdvözölnöm a tisztelt közönséget.

ARANY JÁNOS RAVATALÁNÁL.

Oh, halhatatlan halott, mielőtt elhagynád e csarnokot, küzdelmeid, szenvedéseid és dicsőséged szinhelyét, fogadd búcsúját a Kisfaludy-Társaságnak is, mely először koszoruzta meg lantodat s melynek kebelében zengted el hattyúdalod is. Egy nagy költő és egy jó ember húnyt el benned; nagy elmédet csak nagy szived múlta felül. A hazafi, férj, atya és barát példányképe voltál. A költő és ember egy volt benned. A képzelet magas röptét s a szív mély érzéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igaz cultusát egyesítéd műveidben. A népköltészetből meríted ihleted, régi hagyományaink lelkesítettek s az egyszerű népének formájában ki tudtad fejezni az ó- és új kor remekíróin művelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelvművészet felülmulhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar jellem valóságos typusa voltál, minden erényeivel, gyöngeségei nélkül. Oh mennyit vesztettünk benned, oh mennyi mindent takar e koporsó! A fájdalom elfojtja a szót, csak könnyeink omlanak. Isten veled! Isten veled! Isten veled!

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN UTOLSÓ ÉVEI.

A forradalom után két főbetegségben szenvedett irodalmunk: a Petőfieskedés- és Széchenyieskedésben. A fiatal lyrai költők Petőfit utánozták, az ifjú és vén hirlapírók pedig Széchenyit. Amazok csak szenvelgésökkel botránkoztatták meg az embert, emezek politikai cselszövényökkel és köpenyforgatásukkal is. Hála Isten! mindkét betegségből gyógyúlgatunk. Hírlapjainkban apad a Széchenyieskedés és kezdünk komolyabban foglalkozni Magyarország újabb korszakának legnagyobb emberével. Igaz, Kemény Zsigmond oly kitünő essayjén kívül, tizenöt év alatt a Kecskeméthy könyve * az egyetlen, mely mint Széchenyi-irodalom szóba jöhet, de kezdetnek ennyi is elég. Hogyan kivánhatnók Széchenyi terjedelmes és beható életrajzát, midőn nemcsak naplói hozzáférhetetlenek, hanem még munkái sincsenek összegyűjtve s holmi ízetlen anthologiákkal kell megelégednünk. Kecskeméthy munkája mintegy kiegészíti a Keményét, amennyiben épen ott fogja föl az eseményeket, ahol Keménynek félbe kellett szakítani, tudniillik a forradalom után. Nem akarjuk e két munkát összehasonlítani. Kemény essayje, némely formai fogyatkozások mellett is, a legkitünőbb magyar essay, s bármely irodalomban díszes helyet foglalhatna. Kecskeméthy

* *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1848—1860.)* Írta Kecskeméthy Aurél. Pest, 1866. Emich Gusztáv.

nem ilyesmit akart írni; könyve valami közép az emlékirat és tárcacikk között, töredékes és könnyed modorban mintegy sietősen papirra vetve. Minden esetre érdekes könyv; a szerző Széchenyi utolsó éveit leplezi föl, részint mint szemtanú, részint mint olyan, aki megbizható forrásból meríthet.

Kecskeméthy 1857 őszén ismerkedett meg Széchenyivel Döblingben, akihez aztán Bécsből majd minden héten átrándúlt. Azonban rajzát nem ez éven kezdi, hanem 1848-on, midőn Széchenyit orvosa, Balogh Pál, a döblingi tébolyházba kisérte. Az egész könyvet két részre oszthatni: az egyikben a tébolyodott, majd üdülő Széchenyi rajzát vesszük 1848—1857, a másikban a hazája sorsa iránt újra érdeklődő és döblingi rejtekében is tevékeny Széchenyiét 1857—1860, haláláig. Természetesen, mindkét résszel szoros kapcsolatban van egy csoport kérdés: őrültség volt-e Széchenyi betegsége vagy csak idegesség és kétségbeesés; vajon a kétségbeesett hazafi menhelyül választotta-e a döblingi tébolyházat, vagy mint őrült vitetett oda s később fölüdülve sem akarta azt többé elhagyni; őrültsége testi bajból származott-e vagy tisztán szellemiből, volt-e az valami kapcsolatban öngyilkosságával vagy nem, rögeszméi ébredtek-e föl újra vagy azok körén kívül eső dolgok ragadták halálba?

Minderre nem ád Kecskeméthy kielégítő választ, sőt néha ellenmondásokba is bonyolódik. Épen azért adatai nyomán megkisértjük, amennyiben lehetséges, tisztába hozni e kérdéseket.

Kecskeméthy könyve elején épen nem kétkedik Széchenyi őrűltségében, úgy rajzolta őt, mint őrűltet, ki 1848 szeptember elején már Pesten a falba vágja fejét, ki akar ugrani az ablakon, útközben kétszer kísérli meg az öngyilkosságot s oly dühös rohamokban szenved, hogy meg kell kötözni. Döblingben első napjai és hetei borzasztók voltak. Többször ágyára kellett kötözni, mert szokása volt fejét a falhoz vágni vagy a falnak futni öngyilkos szándékkal. Őrjöngésig fokozódott idegesség és képzelődés, önvád és két-

ségbeesés kínozták. Néhány hét múlva e dühös rohamokat tompa fásúltság követte és teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsájtott magához, még nejét sem. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vette észre, hogy fehér ruhát kell váltania ; a mosdásra rábeszélést várt ; haját és körmét csak kényszerítve engedte levágatni ; asztalnál, ha nem figyelmeztették, a kezével evett. Napközben bús oroszlánként járt föl s alá szobájában, selyem kendőit tépve s rongyokká szakítva. Majd beszédes és fecsegő lőn. Az orvosokkal, ápolókkal, őrökkel folyvást beszélt, senkit szóhoz jutni nem engedve. Ami lelkét nyomta, azt végetlen ismétlésben újra meg újra kitárta, nem törődve azzal, értik-e fájdalmát. Ez állapot mintegy két évig tartott, míg a kór önmagát kimeríté. Széchenyi lassanként javúlt, únta magát, szórakozást keresett. Elkezdett a betegápolókkal malmozni, farkast és kecskét játszani, ostáblázni s annyira bele hevűlt a játékba, hogy alunni menni is elfeledett. E játékok fölébresztették benne a sakk iránt való régi szenvedélyét. Egy művelt ifjút fogadtak melléje, ki az esti órákban Bécsből kijárt hozzá sakkozni. Végre a sakk nem elégítette ki. Mintha csak a sakkal ébredtek volna lelki erői, szellemi érdekeltsége s az emberek utáni vágya. E fordulópont 1852—53-ban állott be. Az első vagy elsők egyike, kit látni óhajtott, Lonovics érsek volt ; 1853-ban neje és gyermekei látogatásán kívül másokat is szívesen látott. Láthatóan üdült, a külvilág iránti érdeke nőttön-nőtt ; társalgása mind nyugodtabb, elmésebb és vonzóbb lett. Szellemi tevékenysége is fejlődött, olvasni és írni kezdett.

Ime néhány főbb vonás az őrült és üdülő Széchenyi életéből 1853-ig. A tébolyház igazgatója, Görgen szerint, Széchenyi beszédei *mania desperatoriá*ra mutattak, mely vallásos kínzással és politikai önváddal volt kapcsolatban, mert szakadatlan vádolta magát, hogy az épen kitörni készülő forradalmat ő idézte elő a democratiai párttal való kacérkodásával. «Így Széchenyi őrűltségében nem beszélt — jegyzi meg Kecskeméthy — az őrűltnek énje megzavarodik, de azért

önmagának reflexusa. Miféle democratiai párttal kacérkodott Széchenyi? Ez nyilván csak Görgen homályos felfogása arról, mit Széchenyitől hallhatott, de nem értett, s minek csupán alapja igaz, tudniillik az, hogy Széchenyi kétségbe esett a haza sorsán s hogy annak veszte miatt önmagát, saját munkásságát, mellyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette, okolta; s hogy ő, aki mindig vallásos volt, az Istennel való kibékülést lehetetlennek tartá, oly borzasztóknak hivén bűneit.» Úgy hisszük, hogy itt a szerző könnyedén ítélt. Nem védjük Görgennek se tehetségét, se jellemét, de azt nyomós okok támogatják, hogy itt Görgen igazat mondott, legföljebb kifejezése nem volt elég szabatos. S e pont annyival fontosabb, mivel Széchenyi őrültsége s halála indokaira is világot vet.

Kecskeméthy csak annyit ismer el Széchenyi kétségbeesése, őrültsége indokaiból, hogy elveszettnek hitte hazáját, hogy veszte miatt önmagát, saját munkásságát okolta, mellyel a nemzetet szunyadtából haladásra ébresztette. De így csak magában oly általánosság, amelyből bajos Széchenyi rögeszméjét s általában őrültsége lélektani fejlődését kimagyarázni. Úgy látszik, hogy Széchenyi a reformatorok és izgatók tragikumát teljes szörnyűségében érezte s megtört ez érzés alatt. Mint reformátor és izgató lépett föl s alig telt el tíz év egy másik izgató túlszárnyalta; hiába küzdött ellene, elvesztette minden népszerűségét, s ime nyolc és múlva a reform forradalommá vált, az izgalom élethalál-harccá, amelyben a nemzet elvérzett. Széchenyi nem annyira azt bánta, hogy a magyart halottaiból fölébresztette, hanem azt, hogy az általa fölkeltett mozgalom oly irányt vőn, mely forradalomra vezetett, s ez irány magvait első följéptekor ő maga vetette el. Őt nemcsak a haza veszte ejtette kétségbe, hanem tévedéseinek öntudata is. Önvád marcangolta szívét, mert azt hitte, s nem minden alap nélkül, hogy túlszárnyaltatása, a forradalom, a legbensőbb kapcsolatban van azzal a móddal, mellyel pályája első felében az izgatást megkezdette. Mindjárt

első fölléptekor megtámadta, kigúnyolta a magyar múltját és jelenét s nagy jövőt igért neki, hitet lehelt bele, s mély meggyőződést, erős lelkesülést keltett föl benne az új eszmék iránt, de az átalakulás nehézségeit és módját kevésbbé leplezte föl előtte. Már Kemény megjegyezte Széchenyi pályája első felének e jellemvonását. «Széchenyi — úgymond Kemény — előbb akarta a pangó nemzetben a meggyőződést egy vagy más reform szükségéről fölébreszteni, csak azután tartá célszerűnek a létesítés módszerét, vagy amint ő szerette mondani, a *mikéntet*, fejtegetni. E különválasztás, e fölosztása a munkának, elméletileg sokat mutat, de létező körülményeink közt kétségkívűl befolyt ama fölszínes iránynak terjesztésére, mely egy tárgy fényoldala mellett, a kivitel nehézségeit elég figyelemmel keresni, elég hideg vérrel meglelni s elég óvatossággal elhárítani restellette. Mert aki a meggyőződést és megoldást, az eszmét és a foganatosítás részleteit egyszerre nem oltja be a néptudalomba, az gyorsította ugyan az izgatás sikerét, de veszélyességét is emelte, kivált oly országban, hol az alsóbb rétegekben döntetnek el a kérdések, mint nálunk a követ-utasítási jog által történt. Széchenyi e hibát leginkább a *Stadium*ban éreztette, melyben rendkívül mély és rendkívül fölszínes volt egyszersmind, mert e könyvben rendszeresíttetett az a modor, mely a reform eszméit a foganatosítás részleteiből egészen különválasztja.»

Az izgatás e módját mintegy örökölték Széchenyitől a megye és sajtó szónokai, a nemzet folyvást meggyőződött és lelkesült s nem igen hallgatott Széchenyire, ki a megoldás nehézségeiről, a taktika és modor fontosságáról oly mélyreható és kétségbeesett röpiratokat írt. Mi volt egyéb a Kossuth *Pesti Hirlap*ja, mint egy hetenkint háromszor megjelenő *Stadium?* Nem mondá-e mindenki, hogy Kossuth csak ugyanazt teszi és hirdeti, amit Széchenyi s ez csak sebzett hiuságból üldözi amazt? S gr. Dessewffy Aurél a *Kelet népe* megjelenésekor nem festette-e élénk színekkel az izgatók sorsát, akik egymást szülik és emésztik

föl? Ime a benső kapcsolat Széchenyi föllépte és a forradalom között. Lehet, hogy a forradalom e nélkül is bekövetkezett volna, mert számos más tényezője is volt; lehet, hogy Széchenyi e kapcsolatot a valónál erősb-, döntőbb- és végzetszerűbbnek hitte: elég, hogy a fájdalom és kétségbeesés perceiben könnyen rögeszméjévé válhatott az, hogy egyedül ő az oka Magyarország szerencsétlenségének, mert kacérkodott mindazzal, mi később a forradalmat előidézte. Egy szóval Görgen csak a kifejezésben hibázhatott s nem egyszersmind a dolog lényegében s ha ide veszszük Széchenyi mélyen érző szívét, melyen eszével zsarnokoskodott, ideges önkínzó természetét, erős szenvedélyességét, melyet korlátolni és elnyomni igyekezett; ha meggondoljuk, hogy a forradalom kitörésekor veszni hitt mindent, amiért élt: nem természetes-e, hogy szelleme elveszítvén súlypontját, a fegyelem alól kiszabadúlt érzések martaléka lőn s amaz iszonyú belválsághoz jutott, melynek legrémítőbb eredménye a megőrülés? E mellett Széchenyi vallásos volt s már ifjú korában is hajlott olykor a rajongáshoz. Önvádja nem költhette-e föl vallásos önkínzását s ő, aki annyiszor mondotta elleneinek, hogy a pokol jó szándékkal van tele, nem érezhette-e keblét pokolnak, Istennel való kibékülését lehetetlennek? S vajon, midőn lassanként meggyógyúlt, rögeszméjének némi maradványát nem találhatni-e meg benne? Maga Kecskeméthy említi, hogy «lelkében mindig volt egy sötét pont, hiedelem vagy fogadalom, vagy ha úgy tetszik rögeszme, mely nála különféle módon nyilatkozott, de félreismerhetetlenűl élt benne, s mely szerint ő a tébolyházból többé élve ki nem jő, ki nem jöhet, ki nem fog menni». Vajon csak azért nem akarta-e elhagyni a tébolyházat, mert azt hitte, hogy többé nincs szerepe Magyarországon, mert nem kívánt szerencsétlen hazájában élni s nem egyszersmind azért-e, hogy magát mintegy büntetésül vezeklésre kárhoztassa, börtönbe temesse? E fogadalom nem lehetett-e kapcsolatban rögeszméjével s ezt vajjon nem valószínűen magyarázza-e ki Görgen vallo-

mása, amely fölött Kecskeméthy oly könnyedén pálcát tör?

A könyv végén egy egész szakasz tárgyalja Széchenyi őrültségét. Kecskeméthy sok becses adatot szolgáltat, éleselmű észrevételeket tesz, amelyeket lehetetlen lesz mellőzni Széchenyi életíróinak. Azonban a szakasznak két nagy hibája van: először némikép ellenkezik a könyv elejével; másodszor épen Görgen vallomása könnyed elvetése miatt nem képes elég világosan és biztosan kimagyarázni Széchenyi lélekállapotát. A szakasz címe ez: *Vajjon őrült volt-e Széchenyi?* E kérdés egy kissé különösen hangzik akkor, midőn Kecskeméthy könyve elején elfogadta mind Kemény, mind orvos Balogh Pál adatait, akik a forradalom kitörésekor őrültnek rajzolják Széchenyit, sőt maga is más, szintén hiteles adatok nyomán 1848—1853-ig, mint őrültet írja le. Úgy látszik, hogy Kecskeméthy csak az 1853—1860-ig terjedő időszakra nézve veti föl e kérdést, azonban csak látszik, mert egy helye így szól: «Nem volt-e azon határozatban: a döblingi tébolyházba menni már elejétől fogva a *menekülésnek némi utógondolata*, mely később is az intézethez láncolá? E határozatban nem erősítette-e meg és ijedelmeit nem növelte-e az a látvány, hogy nála annyi kisebb és jelentékenyebb hazafit is súlyosan sújtott le a boszúállás hóhérkeze? Ezt kérdék már sokan és a kérdések *nem egészen jogosítatlanok*, se nem értelmezhetők úgy, hogy Széchenyi soha beteg nem lett volna.» Tehát az a föltevés nem egészen jogosítatlan, hogy Széchenyi menekülés, rejtőzés végett ment Döblingbe, bár beteg volt, ha nem is épen őrült. Tehát ment és nem vitték. Ekkor Széchenyi őrültsége tettetéssé sülyed le, melyet legföljebb a Brutus-féle szerep nemesít meg. Ha Kecskeméthynek megvolt e kétsége, kár volt azt a döblingi három első év rajzában is nem éreztetnie. Így az olvasót a helyett, hogy fölvilágosítaná, csak nagyobb zavarba ejti. Úgy látszik, mintha Széchenyi őrültségét és gyógyúlását nem tudná megegyeztetni, pedig amint gyógyúlt állapotjában rajzolja, folyvást érezhetni e nagy lelken az

iszonyú válság nyomait, sőt félhetni megújulásától is. Kecskeméthy csak a már gyógyúlt Széchenyit ismervén, el-elfeledi az egykor őrültet, akit mások után rajzolt s ha nem meri is egyenesen tagadni, titkon kétkedik benne, amit olykor el is árúl. Ez utolsó szakasz az 1857—1860-ki évek lelektani vizsgálata inkább, mint, szerves kapcsolatban, az 1848—1860-ki éveké. S mi a végeredmény? Semmi biztos. Minden esetre a szerzőt saját adatai is többre jogosíthatták volna fel.

A tébolyházi orvosok vallomásait terjedelmes kivonatban vesszük, de Görgent kivéve, az orvosok mindenike csak gyógyúlt állapotjában ismerte Széchenyit, Görgent pedig, aki kezdettől fogva észlelhette, csekély figyelemre méltatja Kecskeméthy. A törvényszéki orvosok, akik Széchenyit fölboncolták, következően nyilatkoznak: «A megvizsgált szervi változások részint olyanok, melyek a vizsgáltnak már előhaladott kora által föltételezvék, részint olyanok, melyek az élet minden korszakában beteges állapotra mutatnak. Ilyenek a gyomordaganat, a rostos daganatok, a vese felületének duzzadásos volta, végre kettős ágyéksérve. E symptomák egyikéből sem következtethetni elmebeli háborodottságot, annál kevésbbé, minthogy a velőt szerte lobbantván a lövés, vizsgálat alá venni nem lehetett.» Kecskeméthy maga bevallja, hogy csak szellemi és erkölcsi jelek és tények összevetése tájékozhatja a vizsgálót Széchenyi lelki állapotja felől. Ez alapon kezdi hát meg vizsgálatát s a hazaszeretet érzésének, Magyarország regeneratiója és megmentése eszméjének túlzásából magyarázza ki Széchenyi beteg kedélyét, melynek folyvást táplálékot nyújtott szigorú önbirálatra hajló természete és feldúlt idegrendszere. «Amennyiben — úgymond — sokan a tébolyodottság leggyakoribb formájának ismerik vagy általában fölismerhető jelének tartják a beteg minden gondolatának egyetlen gondolat túlzásában való összpontosúlását, annyiban nem lehet lényeges különbséget találni az 1848 előtti és utáni Széchenyi között.» De vajon mit tesz ez, ha nem

azt, hogy Széchenyi 1848 előtt is csak oly tébolyodott volt, mint 1848 után; vagyis tulajdonkép soha sem volt tébolyodott, de többé-kevésbbé beteg kedélyű mindig s e tekintetben nincs különbség az 1848 előtti és utáni Széchenyi között? Kecskeméthy ki akarván mutatni, hogy Széchenyi lelkében az őrültség elemei épen nem hiányoztak, sokkal többet bizonyít, mint amennyit talán szándékozott. Különben igen érdekes párvonalba állítja a pesti és döblingi Széchenyit, s éleselműen fejtegeti szelleme ugyanazon nyilatkozatait, melyek között csak az 1848-ki események æquatori éghajlata alatt kifejlett idegessége tesz különbséget. Bármily becsesnek tartjuk e párvonalt, mindig fönn marad az a kérdés, hogy egy nagy érzés, nagy gondolat túlzása magában megfejti-e Széchenyi őrültségét s gyógyúlása után sem szűnő beteges kedélyét, mely elvégre is öngyilkosságra vezette? Mióta a világ áll, nem voltak-e emberek, kiket szintén egy nagy gondolat, nagy érzés vezérlett az életén át s bármely tragikai körülmények között is, megőrültek-e mindnyájan? Nem szükséges-e egy nagy gondolat, egy nagy érzés túlzásának bizonyos egyéniséggel, bizonyos viszonyokkal találkozni, hogy ily rémítő válság álljon elő s vajon azon okok, melyeket fennebb Széchenyi jelleme, pályája, s Görgen vallomása alapján fejtegettünk, nem ily specialitásokat foglalnak-e magokban?

Kecskeméthy Goldberg orvos nyomán említi Széchenyi szigorú önbírálatra hajló természetét s helyesli Kant ama nevezetes mondását, hogy folytonos önszemlélet rajongáshoz és őrüléshez vezet. Ez önkínzással kapcsolatban állónak rajzolja életunottságát, melyet már 1841-ben írott pótvégrendeletében kifejezett e szavakkal: «Fejem vágassék el nyakamról, nehogy valamikép még egyszer, habár pillanatra is, ez életre ébredjek, mert gyűlölöm létemet.» Azonban arra nézve, hogy a szigorú önbírálatra hajló természetből életúntság, betegség, sőt őrültség fejlődik ki, nem kell-e specialis okoknak is közreműködni s ilyeneket nem nyújt-e Széchenyi egyénisége és politikai

pályája? Vajon az a körülmény, hogy 1841-ben, midőn a *Kelet népé*t írta, s megjósolta a forradalom közelgését, már önvád és búskomorság kínozzák, nincsenek-e kapcsolatban 1848-ki rögeszméjével, hogy ő az oka a forradalomnak s Magyarország bukásának? Ime a holt adatok hogyan nyernek életet és kapcsolatot! Széchenyi felelősnek érzi magát mindazért, amit Kossuth tesz s elátkozza, gyűlöli saját lételét. Kossuth az ő nyomán halad, tévedéseiben csak saját tévedéseit látja óriás alakban ; Kossuth szintén egy dicső Magyarországot igért, dicsőbbet mint ő, s illusiókkal tölti el a nemzetet ; föllép Kossuth ellen nemcsak hazaszeretetből, hanem felelősségből is ; szívében kétségbeesés és önvád, ajkán keserűség és fájdalom, gúny és prófétai ihlet, mind hiába, a forradalom kitör s mindent magába temet, amiért élt, lelkesült és küzdött. Széchenyi nemcsak a haza regeneratiója és megmentése nagy gondolatát, nemcsak a hazaszeretet és hazafifájdalom nagy érzését túlozta, hanem saját felelőssége s önvádja gondolatát és érzését is. E kettő együtt fejti meg őrültségét, egyik sem külön, mert egyik a másikból foly, sőt összeolvadva egymást táplálja.

Kecskeméthy hajlandó Széchenyi elmebeli állapotját az ötvenes években teljesen egészségesnek tenni föl, de azt megvallja, hogy mindig volt lelkében két sötét pont, tudniillik, hogy a tébolyházból többé élve ki nem jő ; továbbá, hogy soha sem tudott megválni az öngyilkosság gondolatától, mint azt pisztolyainak aránylag derült napjaiban való beszerzése bizonyítja. «Rögeszmék — úgymond, — fatalismus, hit a csillagokban, s a mysticismus ezer tücskei őrültek és nagy emberek közös sajátja. I. és III. Napoleon, Wallenstein, Széchenyi vagy egy tébolyház obscurus lakói találkoznak ebben. Ismeretlenektől való félelem, remegés a sejtelmektől, magyarázhatatlan lelki érintkezésekben való hit — ha művelt emberekben veszszük észre, azt mondjuk idegesség, ha parasztnál, azt mondjuk babona, ha feltünő betegnél, azt mondjuk, tébolyodottság.» De vajon ez által meg lesz-e

fejtve Széchenyi lélekállapota, rögeszméje? Vajon I. és III. Napoleon fatalismusát, Wallenstein mysticismusát nem magyarázhatni-e ki az idegesség ily kizárólagos szerepeltetése nélkül is? A naiv korban minden oly embert, aki nagy dolgot vitt véghez, Istentől küldött hősnek hittek ; így lőn az eposz egyik főeleme a csodás, így lettek az eposz hősei végzetszerűekké. E hit, bár más alakban, most is él a népekben. Az oly embereket, akik egy nagy mozgalom élén állanak és századokra kiható változásokat idéznek elő, a Gondviselés küldötteinek tekinti a nép. Nem természetes-e, hogy a lángész önbizalma, a siker varázsa egy Napoleonban még jobban megerősíti a küldetés hitét s bizonyos fatalismust kelt föl? Wallenstein mysticismusát nem magyarázzák-e ki egyénisége, tanúlmányai és kora? Így Széchenyi kedélyének e rejtélyes pontja is alig lehet egyéb, mint az önvád és vezeklés, képzelt vagy valódi politikai tévedéseiért, Magyarország bukása miatt. Minden esetre e magyarázatot lélektani okok támogatják, s kivált Széchenyi vallásossága. Öngyilkosságra való hajlama és habozása is önvádló életuntsága és vallásosságából folyhatott, de egyszersmind kapcsolatban volt 1848-iki őrűltségével, midőn szintén meg akarta magát gyilkolni s nem egyszer. Gyógyúltával enyhűl az önvád, de ama fogadalomban még mindig élni látszik ; háttérbe vonúl az öngyilkosság gondolata, de soha sem enyészik el. A közügyek iránti érdekeltség, hazafi munkásság és remény újra föléledtek a beteg kedélyében, de a válság megújúlt, bár az eseményekhez képest más árnyalattal ; mert Széchenyit 1860-ban valószínűen az ölte meg, ami 1848-ban őrűltté tette. Kecskeméthy könyvének legnagyobb hibája épen az, hogy Széchenyinek mind őrűltségét, mind öngyilkosságát igen egyoldalúan, sőt mondhatni, fölűletesen magyarázza.

A könyv legterjedelmesb és legérdekesb része Széchenyi utolsó éveinek és halálának rajza. Kecskeméthyn meglátszik a közvetlenség ; élénk érzéke van a jellemző iránt s némely jelentéktelennek látszó apróságot jól vegyít a nagy dolgok közé. A töredékesség,

aránytalanság s a sietős dolgozás jelei nem váratnak az olvasóval művészibb compositiót, de néhány szépen írt részletet bajos volna elvitatni a műtől. Kár, hogy Kecskeméthy egy pár ízléstelen kifejezést használ, például: «Széchenyi büszke volt fiára, e *sikerűlt ifjúra*»; s valódi virtuozitást tüntet ki az igekötők magyartalan elhelyezésében, például: «a szivarvéget *átfödni szokta*» e helyett: át szokta döfni; «az ágyra *lekötözni kelle*» e helyett: az ágyra le kellett kötözni; «e lekötelező modorban írt levélben azon óhajtást is *fejezi ki*» e helyett: *kifejezi*. Azonban legtöbbet árt a könyv æsthetikai hatásának részint az, hogy Kecskeméthy okiratait, minők Széchenyi levelei, az orvosok és szolgák vallomásai, nem dolgozza föl, se a függelékbe nem teszi, hanem egész terjedelmökben a szövegbe nyomatja; részint pedig az, hogy saját egyéniségét némely helytt igen is bele vegyíti. Jól tudjuk, hogy az emlékirattal némikép rokon munkát nem lehet egyéniségünk belevegyítése nélkül írni, de mindennek megvan a maga módja és határa. Kecskeméthy mindjárt elől elmondja, hogy az 1848-ki nagy katastropha koraérett politikai józanságát rideg practicismussá fagyasztá, hogyan lett a bécsi cs. k. központi könyvvizsgáló bizottság elnöki helyettese, hogyan fojtotta el hazafi fájdalmát epicuri és kosmopolita életmódba. Nem rójuk meg ez őszinteséget, de kérdjük: nem groteszk ellentét-e, hogy Széchenyit, kit az 1848-ki nagy katastropha önkínzóvá és őrűltté tőn, az rajzolja nekünk, kit ugyanazon csapás épicureussá és kosmopolitává alakított? Nem zavarja-e az olvasó hangulatát, nem árt-e a könyv æsthetikai hatásának? Kecskeméthy Széchenyivel való viszonya miatt hivatalbeli visszaélés gyanújába esik, bár a gyanú alaptalan volt, hivatalát elveszti, s néhány óráig vizsgálati fogságot kell kiállania. Mindezt Kecskeméthy meglehetősen körűlményesen és hosszan írja le. Vajon volt-e reá szükség? Azt, ami Széchenyire tartozott, e perből egy féllapon is el lehetett volna mondani. Helyes volt-e, hogy Kecskeméthy Széchenyi tragikai halála elbeszélésével fölindított kedélyünket

saját szenvedésével foglalkoztassa, melyet másutt talán érdekkel olvasnánk, de itt a Széchenyié után, minden jóakarat mellett, legalább is unalmasnak kell találnunk? De elég; szakítsuk félbe megrovásunkat, különben mi is Kecskeméthy hibáját követnők el. Térjünk vissza Széchenyihez.

Kecskeméthy eleven képét rajzolja Széchenyi döblingi életmódjának. Mindenben a régi, de a már hanyatló s beteg kedélyű Széchenyire ismerünk benne. Ami régebben öltözetében, modorában különc vagy felötlő volt, most majdnem groteszkké változik s a háttérben mint sötét árny, meg-megjelen rögeszméje. Öltözete Döblingben bizarr volt mindig, de nem ízléstelen s némi vegyületét mutatta az angol, török és magyar öltözetnek. Rendesen vörös nadrágot, könnyű, hegyesorrú sárga csizmát s egyszerűen zsinórozott zekeforma otthonkát viselt. Hosszú szakált és bajuszt eresztett. Szemeinek sötét fényét gyakori bágyadtság váltotta föl. Erős hangja még megvolt, de kiejtésén érezni lehetett fogai hiányát. Fehérlő rövid haja csak gyéren árnyékolta be széles homlokát. Kopaszodó fejét be kívánva takarni, de a meleget nem tűrhetve, papirföveget hordott, mely kék, vörös, fehér és sárga szeletekből volt készítve, s melyet maga is bolondfövegnek nevezett el. Néha elővette csákányát, s ha valami jó hírt hallott, egy derült csárdást fújt el rajta s csoszogva tánccal kísérte. Öt szobája volt, kényelmesen bútorozva, tele csecsebecsével, bizarr figurával, torzképpel, tintatartóval, órákkal, melyek különbözőn jártak, hogy különböző időben üssenek. Ablakai a tébolyház kertjébe nyíltak, melyben eleinte gyakran sétált, de egyedül, kerülve az embereket. Itt látta meg őt egy ízben s kiáltott reá a szintén ez intézetben levő Szálbek György s így köszöntötte: «Üdvözlöm a nagy grófot». «Nem nagy gróf, hanem nagy bolond», viszonzá Széchenyi boszúsan s többé nem mutatta magát a kertben. Korán reggel kelt föl, hideg vízben fürdött télen-nyáron, s minden oldalon kertre nyíló ablakait fölnyittatván, föl s alá sétált szobáiban, míg számítása vagy erejének állapota sze-

rint negyed, fél vagy egész mérföldnyit nem járt. Kiszámította, hogy itt létének ideje alatt hány mérföldet járt; annyit, hogy az európai szárazföldet kétszer megkerülhette volna. Azután írt és olvasott. Reggelizett és ismét írt és olvasott, egész nap, sokszor fél éjjel. Ebéd előtt és után néhány látogatót fogadott el, kiknek száma 1858 után mind inkább növekedett; esténként sakkot játszott, melyben a bérelt játszótárson kívül sokszor több műkedvelőt kifárasztott, többnyire saját fiait. Egy szóval, a meggyógyúlt s mégis beteg Széchenyi folyvást kereste a szórakozást, s bár szellemi erejét teljesen visszanyerni látszott, volt benne valami baljóslatú. Nem akart kimenni a tébolydából, sőt még a kertbe sem, sétálni. Ha szó volt róla, miért nem megy ki a szabadba, így kiáltott fel: «A teremtés sokkal szebb, hogysem én hozzá illeném.» Mintha Hamlet szólalna meg, mintha e mondástól csak egy lépés volna Lear folkiáltásához: «Adjatok pézsmát, hogy édesítsem meg képzelődésemet.» A család, látva gyógyúlását, remélte, hogy elébb-utóbb elhagyja a tébolyházat; apró cselekhez folyamodott, kicsalta előbb a kertbe, hogy a levegőhöz, a szabadhoz szokjék s fölébredjen benne a vágy a szabadba, talán haza, talán Cenkre menni. Vagy kétszer ki is ment a kertbe, de rosszúl érezte magát, félénken tekintett ide s tova, mintha megbánta volna, amit tett s hamar visszatért. «A természet beteges nyilvánulása volt-e a színváltozás szokatlan benyomása alatt — jegyzi meg Goszmann orvos, kitől Kecskeméthy ez adatot vette — vagy szemrehányvó intés egy titkos fogadalomra, vagy mind a kettő együtt.» Az öngyilkosság gondolata is meg-megvillan elméjében. Aránylag derült napjaiban szerzi be fegyvereit s Görgennéhez írt leveleiben a többek között a következő hely is előfordúl: «Ha olyan számos családom nem volna, régen véget vetettem volna gyűlölt, vígasztalan életemnek, ezt az élet minden helyzetében meg lehet tenni erős akarattal.»

Ime a szellemi erejét visszanyert Széchenyiben az őrültség némi maradványai: a fogadalom, mely ön-

vádjából foly, mint vezeklés ; az öngyilkosság, melyet életuntsága táplál s melytől vallásossága visszatartóztatja. S e közt mégis föléled benne az államférfiú, mintha Magyarország ügyeinek vezetését újra meg akarná ragadni. Midőn 1857 őszén Kecskeméthy megismerkedik vele, már nagy szellemi tevékenységet fejt ki. Döblingi magányában tudja mind azon apró és nagy dolgokat, melyek a hazában vagy Bécsben, a magas és a legmagasabb körökben történnek. A hazai és külföldi, különösen a komolyabb irodalom terén minden újabb jelenségről tudomást vesz. Minden magyar nyomtatványt kivétel nélkül megvett, minden magyar lapot járatott s legalább futóan átnézett. A nevezetesb küldföli lapokat szintén olvasta ; politikai röpirat soha sem kerülte el figyelmét. Szóval : kormányzati, társadalmi és irodalmi téren nem volt oly nagy és kicsiny jelenség, mely ne érdekelte volna. Folyvást és sokat írt ; rendesen vezetett naplójába följegyzé nemcsak pillanatnyi eszméit, hanem a legapróbb napi eseményeket is. Levelezése is igen széles körű volt. Továbbá igen sokat írt külföldi, kivált angol lapokba, névszerint a *Times*ba. Azonban csaknem egy egész évi tevékenysége az oly híressé vált *Ein Blick* című munkájában összpontosúlt, mely 1859-ben jelent meg Londonban. Általában 1859-ben láthatóan üdűlt és heves tevékenység ragadta meg. Az olasz hadjárat kézzel foghatóvá tette a tíz évig követett kormányrendszer absurdumait. Széchenyit mind gyakrabban látogatták meg a tekintélyes férfiak. Politikai színű ebédek váltották föl egymást. Midőn Bach és Kempen elbocsátása, báró Hübner belépte a ministeriumba, valami józan fordulatot sejtett s hajlam látszott ott kezdeni a megoldást, hol a helyzet bonyodalmainak súlypontja volt : Magyarországban, és midőn Hübner a magyar aristocratia tagjaival némi érintkezésbe lépett : Széchenyi célszerűnek látta aziránt, hogy mi a teendő, a kormány fölvilágosításához járúlni s azt a actio sürgető szükségéről meggyőzni. E végre eszméi és utasításai szerint két emlékiratot készíttetett, melyek az ő közvetítése által Hübner és

Rechberg kezébe jutottak. E mellett az actio megkezdésének módját tervezte és sokat foglalkozott azzal az eszmével, hogy célszerű volna a kormány hallgatólagos engedélyével oly gyülekezetet hozni létre Bécsben, mely szó szerint *Assemblée det notables* vagyis az ország legkiválóbb férfiainak gyülekezete volna és szabad discussio útján alapítaná meg és pontozná az ország kívánalmait.

Egy szóval, Széchenyi újra régi elemében volt, s bár szobájából nem lépett ki, egészen besodródott a politikai küzdelmekbe. De hogyan egyeztethetni ezt meg lelki állapotjával, hogyan akarja újra szolgálni hazája ügyét, melynek jövőjén kétségbe esett, hogyan lép újra a politikai pályára, midőn nemzete szerencsétlenségének egyik főokát saját tévedésében hitte föltalálni s e miatt önvádja fogadalom alakjában folyvást él kebelében? Nem ellenmondás-e ez? Vajon nem gyöngíti-e az imént kifejtett nézetünket, mellyel Kecskeméthy egyoldalúságát ostromoltuk? Nem. Az ellenmondás csak látszólagos. Széchenyi 1848-ban kétségbeesett hazája jövőjén s a hazafi bánat és önvád kínjai között megőrült. Amint lassanként gyógyúlt s a szórakozás és foglalatosság fölébresztették szellemi munkásságát, ismét hazája ügyeihez fordúlt, mert némi remény csillámlott föl előtte. A kormány tévedései és a nemzet életereje ki-kiemelték csüggetegségéből. «A magyar életrevalóságát, tavaszi korát halálos kínjai után, jelen veszedelmei között is, még ma is ezer jel bizonyítja», — úgy mond 1858-ban az akadémia igazgató tanácsához írt levelében. Azonban e remény, e hit nem az, ami egykor volt, midőn fölébresztve szunnyadó nemzetét, lelkesülten kiáltá: «Magyarország nem volt, hanem lesz». Nem kételkedett, hogy a Bach-rendszer meg fog bukni, de amint Kecskeméthy megjegyzi, az folyvást és mélyen aggasztotta, hogy mi fog kifejlődni a végtelen zavarból, nemzetünk állása, a régi Magyarország, meg lesz-e menthető és legjobb esetben nem fog-e a nemeztiségi szövetségesek rendszerében mint olyan elenyészni? Ez új remény és aggodalom, mert elfoglalták, úgy látszik, eleinte

enyhítették régi kétsébeesését. Mintegy megkönnyült, hogy *Blick*jében kiönthette, mint maga mondja, kétségbeeséssel határos fájdalmát. Hazafi mély érzése most nem csak emésztette, hanem éltette is. Tevékenysége kevésbbé engedte önmagába sülyedni, mint azelőtt. Hazájának él újra, de nem akar kimenni a tébolyházból, s minden tette, egész eljárása mutatja, hogy nem kíván nemzetének vezére lenni. Úgy látszik, mintha az a rögeszméje, hogy vészt hozott nemzetére, hogy átok van rajta, folyvást uralkodnék kedélyén. Az egykori izgató csak a dynastia, a kormánykörök és külföld fölvilágosítója akar lenni, őrizkedik nemzetével bármi módon érintkezni; gróf Zichy Ferenchez s az akadémia igazgató tanácsához írt levelei közkézen forogtak ugyan, de nem foglaltak magokban semmi fontosabbat. Államférfiúi nagy elméje csak a veszélyeket érzi, látja, de nincs egyetlen egy mentő gondolata a jövőre. Reménye csak egy álom varázsa, aggodalma élő kín, mely fölébreszti régi kétségbeesését, tervei, eszméi csak a megtört lélek, a kiapadhatatlan hazafi érzés végföllobbanásai. Szerző nagy dicsérettel emlékszik Széchenyi terveiről s a befolyása alatt írt röpiratokról, de nekünk úgy tetszik, hogy azok nem méltók az ő alkotó szelleméhez s ilyesmikre sok más ember is képes lett volna Magyarországon. Lángesze csak *Blick*jében nyilatkozik, a humor és satira e rettentő vegyületében, mely egészen illett lelki állapotjához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy geniális lélek fájdalma teremthet. Itt minden, ami Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Kecskeméthy mentegeti e munkát s minden elismerése mellett, úgy látszik, nem tartja méltónak egy államférfiúhoz, egy bölcshöz. Pedig csak ily munka illett egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshöz, aminő Széchenyi volt. A humornak mindig joga volt összeolvasztani a fenségest és trivialist a tragikait és komikait s a valódi satira soha sem viselt glacé-keztyűt. Juvenalis és Swift maró gúnya egyesűl itt Shakspeare hamleti és leari humorával s bár Szé-

chenyi töredékes modora nem nyújthat művészi egészet, néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival. Széchenyi e munkájában megboszúlta azon iszonyú sebeket, melyeket egy ádáz kormányrendszer és képmutató képviselője ütött az ő és nemzete szívén, s oly bélyeget nyomott reá, mely örökké élni fog a történelemben.

Ily benső kapcsolatban vizsgálván Széchenyi őrültségét, gyógyúlását, hazafi tevékenységét s mind azt, amiben beteg szelleme nyilatkozott, öngyilkossága is érthetőbb lesz előttünk. Kecskeméthy sok becses adatot szolgáltat ugyan halála körülményeihez, de azt egyedül a rendőr-ministerium üldözésének tulajdonítja, mi minden esetre egyoldalú magyarázat. Lássuk röviden a tényeket. Hübner lelépte után Thierry lőn a rendőr-minister. A bureaucratiai absolutismus érdekében megkezdődött a reactio a sajtó ellen s az egész kormányzatban. A nagy zajt ütött és sok epét fölkevert *Blick* anonym szerzője figyelem tárgya lőn s mindazok, akik hozzá látogatni jártak, rendszeres kémlés alá vétettek. 1860 márc. 3-án Széchenyinél házmotozás tartatott. A döblingi tébolyházat egy sereg bizalmas (Vertrauter) és rendőr-katona vette körűl. Széchenyi szobájába egész váratlan a híres rendőr-tanácsos, Felsenthal, lépett be, két biztos kiséretében. Iratai lefoglaltattak, naplója elvétetett. Széchenyi levelet írt Thierrynek, melyben visszakívánta tisztán családi érdekű irományait, s kérte, hogy szerencséltesse látogatásával. Thierry kérése első részét teljesítette, a másodikat nem. Válaszolt levelére s elutasította a Széchenyivel való érintkezésnek még gondolatát is, és szárazon oda vetette, hogy készűljön el még rosszabbra is, mert a döblingi tébolyház megszűnt számára menhely lenni. Ide járúlt még az a kósza hír, hogy husvét hetében különféle magas állású magyarok, köztük Széchenyi is, elfogatnak s egy messze elágazó összeesküvésben való részvét miatt kereset alá fognak vétetni. A *Times*ban, mely lapnak Széchenyi rendes előfizetője volt, egy hivatalos forrásból eredt s alkalmasint becsempészett párisi levél

állott, mely szerint a grófnál nagyszerű összeesküvést eláruló iratok foglaltattak le. Kecskeméthy szerint Széchenyi fölhevűlt képzelődése önmaga ellen fegyvereket kovácsolt. Meggyőződött, hogy a rendőrministerium a márc. 3-ki demonstrativ házmotozást egy lehető nagy összeesküvés fölfedezésével vagy legalább felségsértési váddal igyekszik majd igazolni. Hitte, hogy Thierry nem fog visszaijedni az ő befogatásától. Törvényszék elébe állíttatni, kérdőre vonatni, talán nem is szabad lábon, hanem vizsgálati fogságban, neki már magában is elég volt és ennél tovább, például elítéltetése vagy fölmentése eshetőségére, már nem is volt képes gondolni. A legszelídebb eshetőség is borzasztó volt előtte, tudniillik, hogy számítás alá nem eső, de minden esetre veszélyes elmebetegnek fogják nyilvánítani s erőszakkal egy más tébolyházba áthelyezni. Neki, akinek legrejtélyesebb rögeszméje, hogy élve nem hagyja el a házat, ez mind több volt, mint amennyit idegessége elbírhatott volna. Kecskeméthy szerint ez volt, ami őt gyötörte és megölte. A házmotozás után keveset evett s mind komorabb lőn. Attól fogva, hogy Felsenthal visszahozta családi érdekű irományait s átadta neki Thierry levelét, majd semmit sem evett. Ha szolgája kérdezte mi baja, szívére mutatott s keserves hangon mondá: «Itt fáj!» s egy perccel később homlokát végig simítván, így szólt: «Az én lelkem beteg». Halála előtt nyolc-tíz nappal ismételve azzal a kérdéssel foglalkozott: vajon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható, majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedett, bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: «Az én napjaim megszámlálvák!» Hogy öngyilkossági eszmékkel küzd, elárúlták némely töredékes fölkiáltásai: «Nem élhetek tovább, meg kell halnom», melyek fájdalmas nyöszörgések és sóhajok közt törtek ki kebléből. Április 7-ét megelőző éjjel nyugtalanúl aludt, 7-én semmit sem beszélt s csak egy pár kanál levest evett. Délelőtt gr. Zichy Gézával sakkozott, délután szolgáival ostáblázott, este 7—10 óráig ismét sakkozott titkárával. Ezután

jó éjtszakát kivánván, elbocsátá cselédeit. Reggel felöltözötten ülve találtatott zsölyeszékében, szétzúzott fejjel s még jobb kezében volt a pisztoly, amelylyel magát megölte.

Bizonyára a rendőr-ministerium üldözése befolyt Széchenyi öngyilkosságára, de lehetetlen egyetlen s minden mást kizáró okának tartanunk. Az elfogatás és törvényszék elébe állítás félelme hathatott ugyan feldúlt idegeire, de bajosan ejtette kétségbe. Hanyatlásában is nagyobb lelkű volt, mintsem ily kislelkűséget föltehessünk róla. Hogy a tébolyházból kiragadják, honnan élve kimenni fogadalma tiltá, sokkal inkább fölháboríthatta. De e fogadalom önvádjával, vezeklésével volt kapcsolatban s most úgy látszik, újabb önvád vegyült a régihez. Nem hazafiúi kétségbeesésében, nem önvádja miatt temette-e magát a döblingi tébolyházba, még akkor is, midőn már meggyógyúlt, mint akinek nincs más szerepe az életben, mint siratni hazáját s megbánni, kivezekleni tévedéseit? S íme nem sodródott-e bele újra a politikába, egy reményszikra, mely hazája jövőjén feltűnt, nem ébreszté-e föl tevékenységét s minden tartózkodása mellett, ha nem is mint vezér, de mint már multjánál fogva is nevezetes tényező, nem folyt-e be újra hazája ügyeibe? S mit látott maga körül? Magyarországon mind nagyobb hullámot vet a nemzeti mozgalom s a forradalom felé látszik törni. A roskadozó kormányban győzött a reactio s mind erőszakosabb rendszabályokhoz nyúl, a békés kiegyenlítéshez nincs remény. Magyarországot még oly engedmények sem elégítenék ki, melyeket ő elfogadna, a forradalom küszöbön áll, 1848 ismétlődik s mind Magyarországra, mind a birodalomra nézve még iszonyúbb következményű lesz. Nem támadhattak-e lelkében ily gondolatok s a dolgok akkori állása nem táplálhatta-e felizgatott képzelődését ily rémképekkel?

Kecskeméthy ez oldalról nem vizsgálja tüzetesen Széchenyi lelki állapotját s mégis néhány, mintegy elejtett adata kérdésünket igazolja. «Midőn — úgy mond — Magyarországon a kormány ellen tettleges

ellenállás első symptomái a nemzeti öltözet és protestantismus ügyében — kezdtek nyilvánúlni, Széchenyi aggodalmai nőttek. Félt, hogy a mozgalom élére a meggondolatlan fiatalság fog tolakodni s vezérszerepet vinni. A fiatalság és útca terrorismusa ellen 1848 előtti keserűsége ébredt föl, midőn a nemzeti színházban történt demonstratiót meghallotta.» Más helyt: «Széchenyi azon balsejtelemben élt, hogy a magyarok ellen még egy kemény visszahatás fog a kormány részéről megkisértetni.» A könyv végén: «És bármi változóknak mondhatni Széchenyi szeszélyeit, ha összeszámítgatom együttlétünk perceit és óráit, úgy találom, hogy sokkal gyakrabban volt szomorú, levert s a haza jövője iránt reménytelen. ‚Én nem várok semmi jót!' — mondá nem egyszer, midőn Bach bukásáról mint bizonyosról beszélhettünk, midőn a systéma már láthatóan bomladozott.»

Ha még ehhez vesszük mindazt, ami Széchenyi nyilatkozataiból az ismét kitörendő forradalom miatti aggodalmait illetőleg a közönségbe kiszivárgott, nem természetes-e, hogy Thierry levele nemcsak a tébolyházból való elhurcoltatása félelme miatt ejté kétségbe, hanem főkép azért, mert meggyőződött, hogy a kormány a legerőszakosabb rendszabályokhoz nyúl Magyarország irányában s a forradalom karjaiba taszítja? Ha őt nem kímélik, aki beteg s egy tébolyházba temette magát, kit fognak kímélni; ha őt forradalmi emberként üldözi a kormány, kit már is túlszárnyalt a közvélemény, nem fog-e forradalmivá tenni minden magyart? Ha ellene így lépnek fel, mit forralhatnak Magyarország ellen? Nincs többé remény, egy új forradalomban még az a reményszikra is elenyészik, mely bolygótűzként fölcsillámlott előtte. E tépelődések között nem láthatta-e mindenütt a vért, mint 1848-ban, nem kiálthatta-e újra: «Oh az én másodszor is füstbe ment életem?» Kétségbeesése nem idézhette-e föl rögeszméit, az önvád kínait s az öngyilkosság soha föl nem adott gondolatát? Nem állhatott-e elő egy második válság? Nem lephette-e meg kezdete egy csöndesebb őrűlésnek, mint 1848-ban,

mely végre is némikép analog körülmények között öngyilkosságra ragadta?

E kérdések nem alaptalanok s minden esetre több világot vetnek Széchenyi utolsó évei és halála rejtélyére, mint Kecskeméthy magyarázatai. Legalább megvan bennök a benső kapcsolat, noha a Kecskeméthy közölte adatokon kívül mást nem használhatunk. Mind a mellett nem hízelgünk magunknak, hogy a rejtélyt teljesen megfejtettük. Széchenyi lefoglalt naplója, iratai új oldalról világosíthatják meg a kérdést; akik őt utolsó éveiben is közelről ismerték, szintén sok adattal, útbaigazítással szolgálhatnak. A lélektani analysisnek is még sok tennivalója marad fenn.

Kecskeméthy minden esetre köszönetet érdemel, hogy szőnyegre hozta a kérdést s közrebocsátotta adatait. Széchenyi életrajzíróra vár s egyengetni kell útját. Minket leginkább ez ösztönzött, hogy megbíráljuk e könyvet s elmondjuk nézeteinket Széchenyi utolsó éveiről és haláláról. Vajha társakra találnánk. Lapjaink inkább a könyv szerzőjét nézték, mint magát a könyv tárgyát s megelégedtek a rokon- vagy ellenszenv nyilatkozataival. Ha valaki, bizonyára Széchenyi követelheti a magyar irodalomtól, hogy virrasszon emléke fölött s hordja az anyagot irodalmi szobrához.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT ÍRÓ.

A magyar államférfiak és írók között senki sincs, akinek pályáján annyi valódi vagy látszólagos ellentét mutatkoznék, mint a gróf Széchenyi Istvánén. Íme egy főúr, aki egész életén át előjogai ellen küzd; íme egy hideg, számító ész, aki folyvást a szív felindulásai között él; íme egy mélyen vallásos ember, akit fájdalmában semmi sem vígasztal s kétségbeesése halálba űz; íme egy könnyűvérű huszártiszt, aki hazáján kívül tölti ifjúságát, távol minden politikai küzdelemtől s egyszerre a nemzeti újjászületés mozgalmát indítja meg; íme egy államférfiú, aki egy párthoz sem tartozik, de mindenik párt az ő hatása alatt áll, akit felváltva, majdnem egyszerre szeretnek és gyűlölnek, dicsőítenek és rágalmaznak s aki, bár nyomán zsendül fel az egész újabb magyar politikai és társadalmi élet, pályája végén magánosan és elhagyatva áll, a balsejtelem és önvád kínjai között; és végre íme egy író, aki anyanyelvét tördelve beszéli, minden európai nyelven jobban ír, mint magyarúl, mégis a nemzeti míveltség bajnokaként lép föl, a bolyongó magyar írókat központba egyesíti, akadémiát alkotva számukra, közéjök áll, könyveivel elragadja a közönséget, s egyszerre Magyarország legolvasottabb írójává emelkedik.

Csak ez utóbbi pontot akarom felvilágosítani és Széchenyiről csak mint íróról szólok. Egy rövid óra korlátai nem engedik, hogy részletekbe bocsátkozzam, de igyekezni fogok néhány fővonással jellemezni a viszonyokat, amelyek őt íróvá tették s kiemelni mindazt, ami írói egyéniségében és hatásában lényegesebb.

Bizonyára Széchenyi nem készületlenűl lépett se a

politikai, se az írói pályára. Csak a puszta látszatból indulnak ki azok, akik az ellenkezőt állítják. Igaz ugyan, hogy neveltetése már tizenhat éves korában megszakadt, mert atyja 1809-ben a magyar nemesi fölkeléshez küldötte, honnan csakhamar mint főhadnagy a rendes hadseregbe lépett át ; az is igaz, hogy a francia háború izgalmai s a bécsi congressus ünnepélyei között nem sok ideje maradt a tanulásra és elmélkedésre, de amidőn 1815-ben a béke helyre állott s ő mint huszárkapitány leginkább falun vagy kisebb városban állomásozott, lassanként nagy átalakuláson ment át mind erkölcsi, mind szellemi tekintetben. A magány és unalom magábaszállásra kényszerítik. Fegyelmezni kezdé eszét és szívét, sokat olvas, sokat ír, gyakran kér hosszabb szabadságot, hogy utazhassék s beutazza a mívelt Európa nagy részét, sőt keletet is. De nincs még valamely kitüzött célja s arra épen nem gondol, hogy a magyar közéletben szerepeljen. Nemzetét elsülyedtnek, haldoklónak hiszi s olvasva Herder munkáit, bár fájdalmasan, de megnyugszik azon állításában, hogy a magyar nemzet végnapjait éli. Azonban a faj- és hazaszeretet bizonyos önkénytelen, határozatlan érzését folyvást szívében hordja. Naplójába 1814-ben ezt jegyzi be : «Hogy nekem okvetlen a legősibb hun fajból kell származnom, az már abból is kitetszik, hogy a helvét Álpok legszebb vidékein vagy Olaszország leggazdagabb völgyeiben soha sem tudtam úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazám kopár pusztáin.» Majd 1820-ban Debrecenben ezt írja: «Annyira elérzékenyülök, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy cimbalom, de még egy duda is elbájol és majdnem könnyekig megindít.» Wesselényivel 1821-ben megismerkedvén, kezd hazája ügyeivel tüzetesebben foglalkozni, magyarúl alaposabban megtanulni és írni. Együtt utazzák be Német-, Francia- és Angolországot s együtt tanulva és tapasztalva, egymás hiányait pótolják. Széchenyi lassanként nemcsak gyógyúl pessimismusából, de meg is gyógyúl, s csakhamar nemzeti életünk két jelensége nagy elszánásra ösztönzi és tevékenységre ragadja.

E két jelenség egyike irodalmi, a másik politikai volt. Széchenyi magyar könyveket is olvasva, sőt tanulmányozva a magyar irodalmat, meglepetve tapasztalta, hogy néhány évtized alatt mily fejlődésnek indult irodalmunk. Nyelv és ízlés egyaránt megújult. Néhány homályban élő író minden támogatás nélkül, inkább egymásnak írva, mint a közönségnek s mégis közönséget teremtve, fejlődésbe indítja a nemzetiségi eszmét, a szép és igaz cultuszát hazafi érzéssel párosítva, európai színvonal fölé törekszik s kezdi megvetni a nemzeti míveltség alapjait. Ez nem a halál, hanem az élet jele s az irodalmi reform a társadalmi- és politikainak is anyja lehet. A másik jelenség az 1821—22-ben kibocsátott ujonczozási és adófelemelési rendeletek ellen megindult visszahatás volt. A megyék nagy eréllyel védték a megsértett alkotmányt s országgyűlést követeltek. Végre a kormány kifáradt s 1825 őszére országgyűlést hivott össze, igérve a sérelmek orvoslását. Széchenyi e felbuzdulásban, ez erélyben és győzelemben szintén az élet jelét látta, szerinte is meg kellett védeni az alkotmányt, de egyszersmind reformálni is, hogy tartós sikerrel védhető legyen s megérdemelje a védelmet. Megjelent az országgyűlésen, külsőleg, egész egyenruhájáig, még a régi ember, de belül egészen újjászületve. Eddigi kételyeit erős hit váltotta fel, szívét, melyet annyi hiú vágy után is üresnek talált, a hazafiság nagy érzese töltötte be, hivatása, élete célja egész tisztaságában és fönségében tünt fel szemei előtt s mint maga mondja, egy nap megesküdött, hogy ha senki más, ő fogja megvetni nemzetünk jövendő fényének alapját, vagy legalább e célnak szenteli végligehegéséig földi pályáját. Lelkében egy újjászületési politika terve forrongott. E politika kiinduló pontja a nemzetiség alapján való fejlődés volt. Ezért október 12-én magyarúl szólalt fel a latinúl beszélő főrendiházban, november 3-án pedig a kerületi ülésben hatvanezer forintot ajánlott fel a magyar akadémia megalapítására. Ime, első föllépte gondolat, tett és példa-

adás egyszersmind, melyek oly magaslatra emelik, honnan hathatósabban hirdetheti reformeszméit.

Az ország bámuló lelkesedéssel tekintett az ifjú huszártisztre, de csak a nemzetiség és tudomány pártfogóját látta benne s nem egyszersmind a jövő államférfiát. A harcmezőn és laktanyákban hogy is tanulhatta volna meg a *Corpus jurist*, honnan is ismerhette volna meg a magyar közigazgatás, megyei élet s a sérelmi politika ezer tekervényeit? Valóban ebben felülmulta Szécheny it bármelyik táblabíró, de abban, amit ő tudott, a magyar közélet vezérférfiai is meglehetős járatlanok voltak. Tíz évig tanulva, gondolkozva, utazásiban sokat tapasztalva, jól ismerte az európai polgárosodás létföltételeit, az államfejlődés természetét, a nemzetgazdaság alapigazságait, a magánjog alakító hatását a közjogra, az állami és társadalmi összpontosítás szükségét, az egyesületi szellem fontosságát. De ami legfőbb, a lángész szempillantásával fölfedezte a magyar nemzeti fejlődés hiányait, gátjait, s megjelölte az emelkedés lehetőségét, fokozatait és végcélját. Felfogása, iránya, politikájának tervrajza, taktikája, ha egyes kérdésekben módosult is, főpontjaiban egész életén át az maradt, amint azt főlléptekor elgondolta. S e politika lényegében ellenkezett azzal, amelyet a század elején a legjobb hazafiak is hirdettek. A nemzet folyvást sérelmei orvoslását követelte, s valósítani akarta mindazt, ami a törvénykönyvben önállásra vonatkozott. Széchenyi meddőnek találta a sérelmi politikát. Megóvni igyekezett ő is az alkotmányt minden újabb sérelemtől, de nem hitte, hogy Magyarország kivívhassa valódi önállását, amíg oly fejletlen és anyagilag, szellemileg szegény; csak a magánjogi és társadalmi reform emelheti ki a nemzetet sülyedtségéből s teheti képessé fejlődésre. A főcél «hazánknak minden ingadozás nélküli átvarázslása egy elkopott, félig-meddig feudalis, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő, minden álfényből kitisztult képviseleti rendszerre.» Csak egy így megerősödött nemzet egyenlítheti ki közjogi viszályait, s víhatja ki biztosan ön-

állását. S minthogy e nagy átalakulás csak alkotmányos úton valósítható s így a nemesség beleegyezésétől függ, föl kell világosítani őt, hogy előjogai föláldozása nemcsak a hazára nézve hasznos, hanem ő reá nézve is ; másfelől, hogy a kormány ne akadályozhassa a valósítás folyamát, kerülni kell minden kihivást vele szemben, s minden összeütközést a monarchia érdekeivel. Politikája még más pontban is ellenkezett az akkor uralkodott nézetekkel. A magyar közvélemény azt tartotta, hogy minden hátramaradásunknak a kormány az oka. Széchenyi megfordította a tételt : főleg mi vagyunk okai, mert tőlünk függ nemzetiségünk fejlesztése, magánjogunk reformja, tőlünk az egyesülési téren oly vállalatok megindítása, melyek szellemi és anyagi helyzetünket egyaránt emelik, tőlünk Budapestnek valódi fővárossá emelése, általában művelődésünk, munkásságunk a társadalom minden terén.

Azonban az eszméket hirdetni, fejtegetni, érlelni kellett. Mi módon? Az ország- és megyegyűlésen nem lehet mindaddig, míg bizonyos fogékonyság ki nem fejlődik irántok. Széchenyi tollat ragadott, röpiratokat, hirlapi cikkeket írt, mint ahogy az európai publicisták szoktak. S ezzel megalapította publicistikánkat, mely tulajdonkép vele s az ő nyomán keletkezett. Nem becsvágyból lett író, hanem pályája kényszerűségéből. «A tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas jegyzi meg naplójában — az üres, gyönge szóval összehasonlítva.» «A tett első, a szó második — kiált fel a *Világ*ban — s épen úgy az ember, a hazafi elől áll s csak azután jő az író.» E tenni vágyó s oly tevékeny férfiú mégis a szóra kénytelen szorulni egész életén át s csak akkor jut kormányra, midőn már tennie lehetetlen. De ha megtagadta tőle a sors az állam élére juthatást s a szóra kárhoztatta, korlátolt pályáján is párhuzamosan váltják fel egymást a szó és tett. Egész életén át könyveket írva és szónokolva, folyvást tesz : kaszinót és lóversenyt teremt, lánchídtársaságot alapít, a Dunagőzhajózást létesíti, minden úton-módon emeli Budapestet, iparvállalatokat indít

meg, vasutakat tervez és a Tisza-szabályozáshoz fog. A leláncolt Prometheusz láncai között is tenni bir s bár szivét saskeselyű marja, az elorzott égi lángot folyvást szórja ajkaival és kezével.

Az írói pályára sem készületlenül lépett, amint sokan hiszik. Aki megtekinti 1814-től kezdve rendszeresen vezetett naplóinak számos vastag kötetét, meggyőződhetik, hogy mily sokat írt írói föllépte előtt. E naplók nemcsak élményeket és eseményeket foglalnak magokban, hanem terjedelmes elmélkedéseket és értekezéseket is s egészen kidolgozott útirajzokat. Amint a nyilvánosság terére lép, kevesebb elmélkedést, értekezést írt naplóiba, leginkább csak élményeire szorítkozik és sokkal rövidebben. Amit azelőtt magának mondott el, most a közönségnek hirdeti, s inkább csak titkait rejti naplóiba. E naplók hol franciául, hol angolul, de leginkább németül vannak írva s magyarul akkor kezd írni, amikor már részt vesz a közdolgokban. Mily fáradságába került egy pár év alatt úgy megtanulni az eddig elhanyagolt magyar nyelvet, hogy rajta biztosan kifejezhesse gondolatait! De buzgósága és erélye győzedelmeskedett az akadályokon. Íróbarátai csak némely szókötési hibákat javíthattak iratain, s némely finomságokra figyelmeztethették, stílje oly sajátságos és eredeti volt, hogy e tekintetben nem igen használhatta a mások tanácsát. A dunántúli tájszólás nem egy nyomára találhatni irataiban, következetesen *rul rül*, *bul bül*t használt az irodalmilag elfogadott *ról ről*, *tól től*, *bol ből* helyett. Itt-ott sikerrel alkalmaz egy-egy népies szólamot, melyet gyermekkorában vagy a huszároktól hallott. Legkedvesebb magyar költői Berzsenyi és Vörösmarty, akiket többször idéz, s kiktől kölcsönöz is egy pár kifejezést. Bizonyos küzdelmet a nyelvvel mindvégig észrevehetni prózáján, de ha a szenvedély heve, vagy a gúny keserűsége elragadja, nyelve merevségének bilincsei széttörnek. Épen akkor vált magyar íróvá, amidőn a nyelvújítás győzött, s mintegy előkészíté a társadalmi és politikai reformot. A vénülő Kazinczy ösztönszerűleg érzi, hogy pályája a Széchenyiével szoros kapcso-

latban van és sírja szélén egy költeménnyel üdvözli őt. Azonban Széchenyi nem úszott az árral. Gondolkozott e jelenségen, nem mint nyelvész, hanem mint író. A *Világ*ban egy egész szakaszt szentelt a magyar nyelvnek. «Ha van saját szavunk — úgymond — ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs s nyelvünk bányáiból nem teremthető vagy pedig honi szavunk csak egy irányzattal (nuance) is mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító s az anyanyelvvel majdan összeforrandó szó iránt épen annyi hospitálitást, mint amennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a jövevényt.» Gúnyolja az orthologusok álláspontját, a neologusok túlságait, s azt hiszi, hogy egyik fél sem lehet bíró e nagy kérdésben, maga az akadémia sem, hanem csak a nagy közönség, úgy tudniillik, hogy mindaz, mit idő, szokás által sajátjává teend, magyar lesz, az ellenben idegen marad, amit nem fogad el. Ő sem fogadott el minden új szót, válogatott köztök; amellett maga is alkotott néhányat, nem mindig szerencsésen. Legtöbbször az akadémia nyelvész tagjait kérte föl egy-egy idegen szó jó magyar kifejezésére. Boszankodva tapasztalta, hogy a német *Klugheit*ot nem lehet kifejezni jól magyarúl, talán azért, mert nemzetünkben nincs meg e tulajdonság. Fogarasi a régi nyelvből az *ildom* szót ajánlotta e fogalomra, Szemere Pál új szót alkotott, az *eszély*t. Széchenyi az elsőt fogadta el s mindvégig egyik legkedvesebb szava maradt. Már a *Világ*ban panaszkodott, hogy a magyar társalgási nyelv nincs eléggé kifejlődve. Élénken érezte, hogy nincs szavunk, melyet a megszólításban cím helyett használhatnánk, minő az angol *You*, a francia *Vous*, a német *Sie*. A *Nagyságod*, *Kegyelmed*, *Kegyed* inkább címek, a *Kend* és *Maga* már lenéző értelműekké sülyedtek. Így alkotta e célra az *önnön* és *önmagából* az *Önt*, amely aztán közkeletűvé vált.

Széchenyi politikai és írói pályája első felében, mely egész 1841-ig tart, számos hirlapi cikket és kisebb röpiratot írt, de *Hitel*, *Világ* és *Stadium* című három főművével idézett elő legnagyobb hatást, bennök nyi-

latkozik leginkább írói egyénisége is, mely folyvást ugyanazon irányban fejlett. E könyveket balúl itélnők meg, ha akár tisztán tudományos, akár tisztán irodalmi szempontból birálnók. Széchenyi nem új igazságokat búvárlott a tudomány mélyén, hanem már Európaszerte ismert igazságokat hirdetett nemzetének s eredetisége abban állott, hogy ez igazságokat a hazai viszonyokra alkalmazta s a nemzeti újjászületés alapjává tette. Az irodalomban is nagy jártassága volt; midőn Wesselényivel utazott, ez nem győzte bámulni, mily behatóan és finom ízléssel magyarázza neki Byron *Manfred*jét. Kedvelt költői voltak Dante, Shakespeare, Alfieri, Schiller és Byron. Sokszor olvasta Voltaire-t, Rousseau-t, Montesquieu-t, legtöbbször Montaigne-t, akit leginkább kedvelt a francia írók között. De e nagy írókban az érzés mélysége, a gondolatok ereje hatott reá, nem pedig a bel- vagy külforma szépsége Könyveiben is a gondolat és érzés uralkodik a formán. Műalkat alig van bennök, a logikai kapcsolat alapjában erős, de csapongások és kitérések szaggatják meg a fejtegetést. A részek közt nincs arány, a kidolgozás egyenetlen s a szikrázó szellem mintegy küzd a mondatok nehézkességével. Ez írásmódra nemcsak nyugtalan, ideges természete, gyors dolgozása szoktatták Széchenyit, hanem hoszszas naplóírása is. Magának írva, semmi tekintet nem korlátolta, hogy eszmetársítás útján szabad röptet engedjen forrongó eszméinek s hullámzó érzéseinek, s erről a nyilvánosság előtt sem tudott leszokni. Másfelől, mint a *Világ* előszavában bevallja, e mód némileg taktikájához is tartozott. Azt hitte, hogy rendszeres könyvet nem igen olvasnak Magyarországon. A tudományt több adagban kell beadni, s a fejtegetést változatos tarka ruhába öltöztetni. E mellett fokozatosan kell eljárni s az ostromnak a végső rohamig számos fortélya van. Valóban, ha pályájának első és második felében közrebocsátott könyveit tekintjük, mindenütt e taktika alkalmazását látjuk. A *Hitel*, *Világ* és *Stadium* ugyanegy eszmekör fokozatos fejtegetései, mind bővebben és erélyesebben, míg az

utolsó könyvben mintegy összegezve, formulázva vannak legfőbb reformeszméi. A *Kelet népes* a *Magyar Akadémia körül* és *Programmtöredék* fokozatos ostroma a Kossuth és az ellenzék irányának. Ez egymással kapcsolatos könyvek a forrásból csermelyként indulnak ki, majd zuhataggá válva, rohanó folyóként árasztják el a vidéket.

Széchenyi szellemének és írói stíljének legjellemzőbb oldala a mély érzés és metsző gúny vegyülete, mely majd satirává élesül, majd humorrá lágyul. E hangulat új volt irodalmunkban, sőt költészetünkben is csak a negyvenes és ötvenes években észlelhető. Széchenyinél egyéniségéből folyt, melyet tápláltak benne Byron s angol humoristák. Az erős szeretet és gyűlölet volt forrása. Mint Arany mondja róla:

> Midőn magát ez nem tudá szeretni,
> Ő megszerette pusztuló faját.

Az erős faj- és hazaszeretet Széchenyinek valóságos szenvedélye volt, mely uralkodott minden érzésén és túlélte másnemű hajlamait és szenvedélyeit. Szerette a magyar nemzetet, de tulajdonkép csak a jövőben szerette s érezte, hogy e jövővel földi pályája szoros kapcsolatban marad. A jövőbeli magyar nemzetért rajongott, szégyelte jelenét, de bízott fejlődésében. «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani sajátságait mint ereklyét megőrízni, szeplőtelen minemüségeiben kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem is ismert alakokká kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni», saját szavaival kifejezve, ez volt élete célja, mondhatni rögeszméje. E rajongó szeretetből folyt lángoló gyűlölete is. Gyűlölt mindent, ami a magyar fejlődést gátolta, s az átalakulás sikerét kockáztatta. Innen az a szenvedélyes támadás, melyet feudalis alkotmányunk ellen intézett, innen az a kíméletlen polemia, melyet az ellene föllépő gróf Dessewffy Józseffel folytatott, innen az élet-halál-párbaj, melyet Kossuthtal végig vívott. Annyira azonosította magát a nemzeti fejlődéssel, annyira egyedül helyesnek hitte

politikáját, hogy mintegy egyéniségébe olvasztott mindent. Ezért ömlik el iratain bizonyos alanyiság, melyet némely kortársai a büszke önteltség és sértett hiúság kifakadásainak tartottak. Az emberi gyarlóság néha megejthette Széchenyi nagy lelkét is, de amit így megbélyegeztek, nem volt egyéb, mint a mély meggyőződés erélye és türelmetlensége, mely benne küldetési hitté magasult, s őt folyvást remény és aggodalom, lelkesedés és gúny hangulatai között hánykódtatta. Pályája első felében inkább a lelkesedés emelte s gúnyába is a diadal érzete vegyült, később 1841—1848 lelkesedése nem egyszer olvad fájdalomba, gúnya keserűbb, majdnem a kétségbeesés páthosza.

A *Hitel*ben legtöbb a lelkesedés. Sajátságos könyv ez. Töredékek halmaza, melyet egy nagy eszme és érzés kapcsol össze. Tárgya nemzetgazdasági eszmék fejtegetése, de több és kevesebb annál. Ajánlata egy fenszárnyaló óda hazánk szebb lelkű asszonyaihoz, mert a hitelről szól s ami belőle folv, a becsületről, az adott szó szentségéről, a cselekedetek egyenességéről, s az a nők előtt sem lehet idegen, amidőn annyi nemes és szép, ami az emberiséget fölemeli, a nők műve. Főleg ahhoz a hölgyhöz volt ez intézve, akit reménytelenül szeretett, aki pályája nemtője volt, akit később nőül is vett. Az eszményi szerelem ösztönzője volt hazaszeretetének és vigasza egyszersmind küzdelmeiben. Az ajánlat után a könyv bevezetése következik, melyben szertecsapongón elősorolja a magyar hívságos panaszait és óhajtásait s rajzolva az igaz hazafi eszményét, egyszersmind kijelenti, hogy most csak a pénz, kereskedés s gazdasági dolgokat akar fejtegetni, de talán egyebet is belekever, ez neki már szokása, vagy jobban mondva hibája. S valóban egyik eszméről a másikra szökelve, sok mindent elmond, ami a hitellel csak legtávolabbi kapcsolatban is van. Leginkább azt fejtegeti, hogy mily szánandó állapotban van Magyarország, hol nem lévén valódi tulajdon, hitel sem lehet. Fejtegeti, hogy a fekvő birtok se el nem adható, se be nem ruházható s így értékben és jövedelemben való növekedése mintegy ki van zárva.

Magyarázza, hogy pörrendszerünk a rossz fizetőknek és csalóknak kedvez; továbbá, hogy a robot és dézsma úgy a köz-, mint a magángazdaság fejlődését megbénítja. Kimutatja, hogy közlekedési eszközeink rosszasága mennyire gátolja a forgalmat és kereskedést, elitéli az utaknak jobbágy munkán nyugvó rendszerét, s az országos vonalok állami központosítását követeli. Mindezen segíteni kell. A szabad és biztos birtok s az ebből folyó hitel első lépcsője szellemi és anyagi haladásunknak. Oda kell törekednünk, hogy hazánkban mindenkinek, vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra, feje és erszénye ne legyen üres. A haza javára s a magunk hasznáért az ország terhének egy részét vállainkra kell venni, a nép sorsát könnyíteni s méltóságát fölemelni.

A könyvnek rendkívüli hatása volt. A tetszés, a lelkesedés és harag zajából az ellenzék egyik vezérférfia emelkedett ki, az agg gr. Dessewffy József, hogy megfenyítse a merész és könnyelmű izgatót s megírta ellene a *Hitel taglalata* című munkáját. Széchenyi, ki a *Hitel* után hasonló irányban még több művet szándékozott írni, félbehagyta tervét s *Világ* című könyvét bocsátotta közre, válaszúl Dessewffynek. Ez még sajátságosabb könyv, mint a *Hitel*. Csak részben polemia, bár ívszámra felülmulja a *Hitel*t. Széchenyi csak kiindulópontúl használja Dessewffy könyvét, s csak azokra a részekre szorítkozik, melyek alkalmat szolgáltatnak neki a *Hitel*ben megpendített eszmék bővebb kifejtésére. Meg-megszakítja kegyetlen polemiáját, töredék elmélkedéseket, vallomásokat sző belé, bírálja a magyar társadalmat, egy angol valódi vagy költött leveleit közli Magyarországról, melyek többé-kevésbbé saját nézeteinek kifejezései. A *Világ* változatosabb, mint a *Hitel*, hangja merészebb és gúnya élesebb. Széchenyi itt is, mint a *Hitel*ben, inkább csapongó és szellemes társalgó, mint rendszeres író, csakhogy szenvedélye lángolóbb, s eszmegazdagsága termékenyítőbb. Annyi mondanivalója van, hogy nem tudja kibeszélni magát, a harminc ívre terjedő könyv nem látszik elégnek neki s csak azért végzi be, vagy

jobban mondva szakítja félbe munkáját, mert ha még tovább terjedne, talán nem olvasnák el. Nem francia kertbe vezet bennünket, sőt angol parkba sem, hanem egy rengeteg erdőbe, hol el-eltévesztjük az ösvényt, de mindenütt az eszmék dús növényzetére találunk; a lelkesedés zuhatagja harsog körülünk, majd egy tóra bukkannak, melynek eget, napsugárt s a fák lombjait visszatükröző színpompája megragadja képzelmünket; mennél tovább haladunk, hegyszakadások, bokrok, kuszó növények indái állják el utunkat, a gúny tövisei vérzik arcunk és kezünk, de ha végre kifáradva felértünk a bércoromra, fölséges kilátás nyilik meg előttunk: betekintünk Magyarország jövőjébe. Valóban a *Világ* majd minden kérdést fölvet, fejteget vagy érint, melyeket a szerző Magyarország nemzeti átalakulása vezéreszméinek hisz, s melyek azzá is váltak. A könyv főeszméi három pontban foglalhatók össze: hogy Magyarország mindenben hátra van, s míg ezt el nem ismerjük, mindaddig nem haladhatunk, vagy csak palliativákra fogunk szorítkozni; hogy a magyar erőtől pezsgő fiatal nép, mely csodálatos magasságra emelkedhetik s minden lehet, ha közértelmességét és nemzetiségét kifejti; hogy végre fővárost, politikai, társadalmi, irodalmi és kereskedelmi központot kell teremtenünk, mely kiárasszsza fényét, melegét az egész országra.

Széchenyi harmadik főmunkája, a *Stadium*, rendszeresebb, mint társai. Szorosan tárgyánál marad, s kevésbbé áradozó. Mintegy összegezi és formulázza mindazt, ami mellett szerzője eddig izgatott s ami szorosan a törvényhozás elébe tartozik. Tizenkét törvényjavaslatot ajánl az országgyülésnek, a melyek a következők: a hitel haszna és kára mindenkit egyaránt ér; az ősiségi jog örökre eltörültetik; a magszakadásból származó fiscalitások örökre megszünnek; Magyarországon mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot mint sajátot; mindenki egyenlően áll a törvény oltalma és súlya alatt; a nemtelenek is választhatnak magoknak megyei pártvédet; a házi pénztárba s országgyülési költségekhez arány szerint mindenki fizet; a

vizek, útak s belvám elrendelése mindenkit egyenlően ér és országgyűlési tárgyak; monopoliumok, céhek, limitatiók s egyéb ilyes a közszorgalmat és versenyt akadályozó intézmények örökre eltörültetnek; Magyarországon csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, itélet kötelez; minden törvényhatóság csak a helytartótanács közbenjárásával hallja a fejedelmi szót; itéletek, mint tanácskozások csak nyilvánosan tartatnak. Az egész könyv nem egyéb, mint e törvényjavaslatok indokolása erős logikával és ragyogó dialectikával. Széchenyi Bentham hasznossági elvéből indul ki, s mindazokat, akiket előjogaiktól meg akar fosztani, igyekszik meggyőzni, hogy veszteségök tulajdonkép haszon, sőt nyereség mind magokra, mind az államra nézve. Inkább az észhez szól, mint a szívhez, mérsékli szenvedélyét és gúnyos hangulatát. Rábeszélő, behizelgő s fejtegetéseiben nagy sikerrel használja az élénk párbeszéd alakját is. Húsz íves könyvében még sem tudja elmondani mindazt, amit óhajt, csak kilenc törvényjavaslatát indokolja s a még hátralevő hármat egy későbbi könyvére hagyja, amelyet nem ír ugyan meg, de hirlapi cikkeiben, beszédeiben vissza-visszatér rájok.

Széchenyinek e három könyve a reform útjára terelte a nemzetet. A kormány ugyan nem mozdult, de az 1832—36-ki országgyűlésen már érzett Széchenyi hatása s a gyorsan fejlődő közvélemény elfogadja eszméit. A hatást elősegítette sajátságos helyzete is. Nem vethették szemére, hogy egy vagyontalan demagog támadja a nemesi előjogokat, a feudalis alkotmány sarkköveit, hiszen gazdag főúr. Nem gúnyolhatták elméleteken csüngő ábrándozónak, hiszen minden vállalatát siker koronázta, melyeket a társadalmi téren megindított. Mindamellett reformeszméi nem terjedtek volna oly gyorsan, ha nem varázsolja át egyszersmind a nemzeti ujjászületés eszméivé. A magyar Széchenyi föllépteig csak a múlt dicsőségében találta vigaszát, a jelent sivárnak érezte s nem remélt jövőjében. A nemzeti érzület leghűbb kifejezői is, a költők, csak a múlt és jelen ellentétét érezték, a ha-

nyatló, az elfajuló magyart siratták. Berzsenyi, a Kisfaludyak és Kölcsey lanthúrjain a mélabú hangja rezdült meg, vagy a kétségbeesés jajkiáltása viharzott. Egyik sem emelkedett a jövő reményéig. Széchenyi önérzetet, önbizalmat, hitet lehelt a nemzetbe. Meggyalázta a múltat egy dicsőbb jövő kedveért, egy nagy elszánás díjában. Jósigéje, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, mint az ajk, szív és tett jelszava hangzott mindenfelé. Széchenyi a költők ihletét pótolta, sőt ihletet lehelt beléjök és felharsant Vörösmarty *Szózata*, új Magyarország hymnuszaként. Valóban, Széchenyit nem egyszer ragadja el a költői ihlet. Ritka emberben egyesült oly sajátságos vegyületben a hideg számító ész, mély érzés és heves képzelem. Beható esze gyorsan mérlegeli a hatás és ellenhatás erejét, számításba veszi az emberek szenvedélyeit, egyesek önzését és hiúságát, megállapítja tervét, a kiindulópontot, az egymásutánt, a mikéntet; lelkiismerete sokáig töpreng rajtok, de ha végre megnyugodott bennök, szenvedélye egész erejével ragaszkodik hozzájok s a képzelem egész gazdagságával színez ki minden részletet. Első három főművében mily fényben látja a jövőt s reformeszméi fejtegetésében mennyire emeli a körvonalakat. De amidőn a hidegen számító ész megmutatja neki a láthatár fekete pontját, amelyet az országban senki sem vesz észre, midőn megérzi a veszélyt, mely nemzetét fenyegeti, heves képzelme szintúgy nagyítja az árnyat és rémes látományok hatása alatt ír.

Az 1832—36. országgyűlés bezárása után, Reviczky kancellár bukásával, gr. Pálffy Fidél vette át a kormányt s hűtlenségi pörökkel és befogatásokkal igtatta be az új rendszert. Néhány országgyűlési ifjat elfogtak, mert Pozsonyban olvasókört szerveztek, melynek némi politikai szinezete volt; b. Vesselényi Miklóst bepörölték Szathmármegye közgyűlésén tartott beszédeért; Kossuth Lajost börtönre itélték, mert egy irott lapot szerkesztett. Az 1823-ki összeütközés kezdett ismétlődni s az ország provisorium szélén állott. Széchenyi, kinek reformterveit mindez meg-

zavarta, mindent elkövetett a sérelem orvoslására s a viszály kiegyenlítésére nézve. Az 1839—40-ki országgyűlés megoldotta a kiegyenlítés nehéz feladatát, a folyamatban levő politikai pörök felfüggesztettek, az elitéltek szabadon bocsáttattak, sőt Kossuth engedélyt nyert egy politikai lap kiadására. Az új kormány kedvezni látszott a nemzetiségnek s hajlamot mutatott a reform iránt. Széchenyi boldog volt, meleg szíve érzelmei elnémították kételyeit. Hitte és hirdette, hogy az izgatásnak ideig-óráig meg kell szünni, s óvatosan hozzáfoghatunk a fokozatos reform munkájához. Azonban Kossuth *Pesti Hirlap*-ja csakhamar keserű csalódásra ébresztette.

Széchenyi döbbenve tapasztalta, hogy Kossuth lapja a reform és nemzeti fejlődés ugyanazon eszméit hirdeti, amelyeket ő, de azok mégsem az övéi, s egy varázskéz mindent politikája ellen fordít. Széchenyi meg akarta győzni az aristocratiát és a nemességet, hogy mindaz, amit előjogaiból veszít, az reá és a hazára nézve nyereség: Kossuth mint a nép örök jogait követelte a reformokat s jelszóként hirdette: általatok és veletek, ha tetszik, nélkületek, sőt ellenetek, ha kell. Széchenyi a democratiát bizonyos ponton túl veszélyesnek tartotta a még meg nem erősödött magyar nemzetiségre nézve: Kossuth hitt a szabadság olvasztó erejében. Széchenyi a reformok létesítésében bizonyos egymásutánra törekedett: Kossuth ezt kevésbbé vette figyelembe. Széchenyi a közjogi viszonyokat, ha nem történt újabb sérelem, nem szerette bolygatni s a reformkérdéseket tolta előtérbe: Kossuth mindkettőt szorosan összefűzte. Széchenyi sohasem tévesztette el szemei elől fennálló viszonyunkat Ausztriával s kimélte a monarchia képzelt vagy valódi érdekeit: Kossuth előtt csak a magyar állam érdekei lebegtek. Széchenyi a magyar nyelv terjesztésére nézve szükségeseknek tartott bizonyos törvényes intézkedéseket, de a többit anyagi és szellemi súlyunk fejlődésére bízta: Kossuth e tekintetben is erélyesebb rendszabályokat követelt. Széchenyi mindvégig hű maradt főelveihez, de az alkal-

mazásban hajlékony, alkudozó volt a körülmények szerint, különösen a közteher-viselés kérdésében : Kossuth merevsége elvvé emelte a módokat is. Ily és hasonló ellentétek választották el a két férfiút, akik oly elhatározó befolyást gyakoroltak Magyarország sorsára. Széchenyi ismerte az izgatás természetét, mely nem szokott ott megállani, a honnan kiindult, de arra nem számított, hogy épen ily gyorsan fejlődjék s az utána következő új izgató annyi fogékonyságra találjon s oly könnyen magával ragadja a nemzetet. Csalódásába önvád is vegyült. Érezte, hogy három főkönyvével a reformok mellett izgatva, ő sem volt ment némely tévedéstől, melyek Kossuth föllléptével oly nagy arányban tárultak elébe. Ő is a reformoknak inkább csak fényoldalait mutatta föl nemzetének s kevésbbé fejtegette a kivitel nehézségeit, holott a siker titka épen e nehézségek ismeretében és legyőzésében rejlik. Még talán nem késő nemzetét felvilágosítani a nehézségekről, az egymásutánokról, a mikéntről, ellensúlyozni, meggyöngíteni Kossuth hatását s néhány hónappal a *Pesti Hirlap* megindulása után egy nagy könyvvel lépett föl Kossuth ellen.

A *Kelet népe*, mely a hazafi aggodalmak és bánat könyve, mindjárt elején némi örömérzést fejez ki. Élünk még, nem vagyunk holt nemzet rothadt tagjai, nem élőszobor leírhatatlan kínok között. Hazánk hajnala derűl s akármi légyen is sorsa a magyarnak, rút, önfertőzéssel és lelki öngyilkolással nem végezheti többé életét. Azonban azért nagy veszély fenyegeti a magyart. Ő volt az, ki először hirdette, hogy álomkórságban dermedet nemzetünk, bár még van idő a felébredésre, most szintén ő hirdeti először : zavarnak vezettetik a nemzet, de még van idő a balirányoknak elejét venni, van idő, az itt-ott lappangó s még talán fékezhető tüzeket oltani, sok azonban már nincs. Erre azután kiönti aggodalma és fajdalma egész özönét. Az ész és szív, a modor és taktika fejtegetésén fordúl meg a könyv lényege. A publicistának, az államférfiúnak nem a képzelem és gerjedelmek után kell indulnia, hanem hideg számokkal dolgoznia.

Minthogy az érzelemnek nincs határa s ebben fekszik oka, miért nem alkalmas a kormányzatra, és a képzelem nem ismeri az *ennél ne továbbat:* a tévedező szív mindinkább féket fog ragadni, míg elvégre a közvélemény szerint, melyet szül, a legkérlelhetetlenebb zsarnokká változik, mely előtt nincs könyörület. A szív, ha fanatismusra bőszül, még szánalmat sem ismer és az autodafének épen úgy lesz szerzője és felállítója, mint a guillotinenek. Széchenyi így elítélve a szív politikáját, a taktika és modor fejtegetéséhez fog, melyeket épen oly fontosaknak tart, mint magát az életbe ültetendő eszmét, mert tőlök függ a siker. Valamely politikai eszme leglelkesebb bajnokai hibás taktikájokkal inkább kockáztatják a sikert, mint magok az eszmék ellenségei. S a mi sajátságos, kivételes viszonyaink között sokkal fontosabb a modor és taktika kérdése, mint más szerencsésebb nemzeteknél. Nem az a kérdés már, hogy haladjunk, hanem hogy miként haladjunk, melyek utaink, melyek a még bezártak, melyek a már kinyíltak, melyeken lehet haladni gyorsan, melyeken csak óvakodva, melyen végre csak úgy, amint a fűszál nő. S e szempontokból elítéli Kossuth politikáját mint a szív és rossz taktika politikáját s hirdeti, hogy forradalom felé vezeti a nemzetet.

A *Kelet népe* irodalmi szempontból fölülmúlja Széchenyi régibb műveit. Itt is találkozunk ugyan árnyoldalaival : a műalkatra keveset ad, kedveli a kitéréseket, de az egész mű egyenletesebb, a kitérések szorosabb kapcsolatban vannak a főeszmével. Stílje fordulatosabb, élénkebb ; lelkesedése nem oly lobogó, de érzése mélyebb s a búskomolyság, mely az egészen elömlik, a páthos, a humor és gúny oly hangulataiba ragadja, melyeket korábbi műveiben kevésbbé tapasztalunk. Sehol sem nyilatkozik vonzóbban Széchenyi írói egyéniségének fősajátsága : a mély érzés és metsző gúny vegyülete, mint e művében. Mily meghatók önéletrajzi emlékei, mily találók közéletünk gúnyos rajzai, mily sebző polemiája, mily megragadó páthosa, mely egész a jóslatig emeli. De a politikus és író szel-

leménck egész gazdagságát hiába pazarolja. Könyvét olvasták, de nem helyeselték: csatáját elvesztette. Csodálkoztak, hogy aki helyesli Kossuth elveit, némi külsőség, a modor és taktika miatt oly nagy zajt üt. Vádjait, aggodalmait a sértett hiúság vagy beteges képzelem nyilatkozatainak hitték. Az ellenzék, melyhez Széchenyi eddig is inkább csak egyes kérdésekben tartozott, egészen elvált tőle. E pillanattól kezdve egy tragikai hős benyomását teszi ránk, ki a bonyodalom forduló pontján annál erélyesebben és szenvedélyesebben küzd eszméiért, meggyőződéseért, mindenért, a mi szívének drága, mennél inkább fordulnak ellene a viszonyok jobbról-balról, míg végre a végkifejlésben megsemmisülve rogy össze.

A következő évben, 1842-ben az akadémiában elmondott elnöki beszéde még nagyobb vihart idézett elő. E beszéd, mely Széchenyi beszédei közül talán az egyetlen kidolgozott és nem rögtönzött, a nyelv és irodalom művelésének a nemzeti életre való hatását tárgyazza ugyan, de leginkább a magyar nyelv terjesztésére nézve kifejtett túlbuzgalmat és eszélytelen eljárást veszi bírálat alá. Fél a veszélyes visszahatástól. Szellemi és anyagi felsőbbségünkben, szeretetreméltóságunkban van az olvasztó erő. Nem kevés számunk a baj, hanem az, hogy nincs elég súlyunk. Ennek növelésére kell törekednünk, a többi magától jő. Nincs drágább kincsünk, mint nyelvünk, nemzetiségünk, épen ez volt neki pályája kezdetén kiinduló pontja, midőn az akadémiát alapította s ezt soha sem bánta meg, mert mívelt nemzetiségben, nemzeti míveltségben rejlik életerőnk. De a fejlődést veszély fenyegeti, végveszély egész nemzetünket. «Ki tudja, óh nagy Isten — kiált fel balsejtelmei fájdalmában — távol van-e még tőlünk a gyászidő s a nemzeti életek mértéke szerint, nem borúl-e szaporábban reánk, mint gondolnók, mikor csak az akadémia fogja ereklye gyanánt vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azt a nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti és függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vérétől hajtva, bál-

ványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírt, hanem saját lábaival tiport le.» Széchenyi jóslata teljesült. Emlékszünk mindnyájan, midőn a nemzeti romok között egyedül az akadémia állott még, bágyadtan pislogó lámpaként őrizve nyelvünket, de Széchenyi abban sem csalódott, hogy nem bánta meg az akadémia alapítását, mert e szomorú korszakban innen áradt ki az a hév, mely oly lelkesedve karolta fel a nyelv, irodalom és nemzetiség érdekeit és ékesszóló ajkak innen hirdették a vigaszt s egy jobb jövő reményét.

Széchenyi hol beszédeiben, hol hirlapi cikkeiben mind erélyesebben támadta meg az ellenzéknek nem annyira eszméit, mint valósításuk módjait. Oly kevéssé tartozott a conservativekhez, mint az ellenzékiekhez, s az ő szokásos erős kifejezésével kinyilatkoztatta, hogy ha bármelyik párt köntösét öltené föl, oly torzalakká válnék, mint aki nő létére férfi vagy férfi létére nőruhában jelennék meg. Ő progressista, reformer, de egy új középpárt alakítását nem tartja lehetőnek. Megy a maga útján s azt hiszi, hogy bírálatával, példájával, mindkét pártra hathat. Főiránya támogatni a kormányt reformtörekvéseiben, mert nem élünk Angolországban, hol a pártok egymást váltják föl a kormányon; az ellenzék tartsa meg ellenőrző szerepét, a kormány vezesse a nemzetet s álljon a reformok élére. Ő ez irányban kész követője s hivatalt is vállal az anyagi reformok terén. S csakugyan, 1845-ben elvállalta a helytartótanácsban a közlekedési ügyek vezetését minden díj nélkül. Midőn 1847-ben a közelgő országgyűlésre szervezkedtek a pártok és kiadták programmjokat, ő is föllépett *Magyar programmtöredék* című könyvével, mely utolsó magyar nyelven írt munkája.

E könyv folytatása a *Kelet népé*nek épen, mint a *Világ* a *Hitel*nek s a *Stadium* a *Világ*nak. Kifejti benne és igazolja állásfoglalását a pártok között, tanácsot osztogatva jobbra-balra, sarkalja a kormányt reformokra, s megtámadja az ellenzéket és Kossuthot élesebben, mint valaha. A *Kelet népe* egy vastag könyv,

ez alig tíz ívnyi röpirat, mely kevés kitéréssel sokkal egyenesebben siet célja felé. *Kelet népé*ben a búskomolyság néha érzelmességbe csap át, vagy humorrá emelkedik; itt a kétségbeesés erélye nyilatkozik, a láthatár sötét, a remény, mely kék égként itt-ott felderül, hamar felhőkbe vesz s a feddés, vád, gúny omlik mint a jég verése, villámok cikáznak s a mennydörgésben jósige hallatszik. Azok a lapok, melyekben Széchenyi oly határozottan megjósolja a forradalmat és Kossuthoz fordulva kér, eseng, majd gúnyra fakadva vádol, s a legmélyebb fájdalom páthosában tör ki, a leghatásosabbak összes műveiben. Akkor nem hatottak, de igen később, amikor átéltük a forradalmat s visszaemlékeztünk e szavakra. Csak két férfiú volt az egész országban, akik előre megérezték, megjósolták a forradalmat: Petőfi, az ifjú költő, a szenvedély és vágy ösztönéből és Széchenyi, az agguló államférfi, a politikai belátás szülte aggodalomból. Petőfi egész lelkéből várja, óhajtja, üdvözli a vihart, Széchenyi aggódva nézi az események fejlődését s kétségbeesik a fordulat beálltán. Valóban az agguló államférfi Cassandra-jóslatával s kétségbeesésével a tébolyházban s az ifjú költő erős hitével s tyrtæusi lantjával a csatában nyom nélkül eltünve, a magyar forradalom legmeghatóbb emlékei közé tartoznak. Azonban csalódnánk, ha azt hinnők, hogy Széchenyi azt a forradalmat jósolta meg, mely 1848-ban kitörve, 1849-ben szerencsétlenül bár, de nem dicstelenül végződött. Ezt, noha a gyulékony anyag nem hiányzott, az európai forrongás idézte elő, adta meg eszközeit és növelte erejét. E véletlen tényezőt Széchenyi épen oly kevéssé vehette számításba, mint Kossuth. Széchenyi a létező jelenségekből indult ki, kikerülhetetlennek látta az összeütközést s egy más forradalmat jósolt meg, mely rendes körülmények között tör ki, osztályharccal vegyül s dicstelenül végződik.

Széchenyi legutolsó könyvét németül írta és névtelenül. Gyógyulása után is döblingi magányába temetkezve, mély hazafi bánatban töltötte napjait. Leigázott és szétdarabolt hazája mily éles ellentéte volt

annak a képnek, mely pályája elején oly lelkesedésre ragadta. Magyarország csak volt s nincs többé. Kegyetlen fájdalmára enyhet egy könyv írásában keresett. Mintegy kihívta őt erre egy névtelen, *Rückblick* című félhivatalos röpirat, mely Magyarországnak a Bach-rendszer alatti haladását és megelégedését hirdette világgá. Így született az *Ein Blick*. Nem nemzetéhez akart szólani, ez eléggé érezte mély sebeit, hanem a bécsi körökhöz, külföldhöz, hogy megismertesse hazája állapotját, nevetségessé tegye a kormányrendszert és főképviselőjét s megboszulja hazája szenvedéseit. Széchenyi írói egyéniségének két fősajátsága, a mély érzés és metsző gúny vegyülete itt tetőpontra hág s folyvást tápot nyer beteg lelkétől. A névtelen röpirat minden sorát megcáfolja, összetöri, kigúnyolja, de nem a rendes polemia modorában. Rendszer nélkül csapong s egészen átengedi magát féktelen felindulásának, kegyetlen humorának. Összevegyíti a köznapit és fönségest, az érzelmest és démonit, a bohózatost és páthost. Mintha Lear király egy személlyé olvadt volna bohócával, egyszerre halljuk a mély bölcseséget és illetlen tréfát, a síró ellágyulást és üvöltő átkot. Maga az egész mű még inkább töredékek halmaza, mint Széchenyi bármelyik müve. Alig van müalkata, s néha fárasztó is. de néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival.

Széchenyi munkái rég eltüntek a könyvpiacról s inkább csak közkönyvtárakban találhatók. Régi óhajtása tisztelőinek : vajha együtt birhatnánk mindent, hozzá méltó kiadásban. Ez óhajtásnak az akadémia eleget kiván tenni. Közrebocsátotta már naplója kivonatait, levelezése egy részét, úti rajzait, országgyűlési beszédeit, most hirlapi cikkei vannak sajtó alatt, melyeket nagyobb művei fognak követni. Bizonyára most olvasva e munkákat, sok olyat találunk bennök, ami már elavult, mert az életbe ment át s intézményekben hirdeti szerzőjök dicsőségét. De sok van bennök olyan is, ami mindig új marad és folyvást termékenyítő. Az az erős hit Magyarország jövőjében, melyet ő lehelt belénk, munkái olvasásakor még inkább

megerősödik bennünk. Az az aggodalom, mellyel kísérte fejlődésünket, mérsékelni fogja vérünk és vágyaink hevét. Az az eszély, mérséklet, melyet nyelvünk és nemzetiségünk terjesztésére nézve szivünkre köt, még most sem avult el. Az a tanács, hogy hagyjunk fel a közjogi viszályokkal s intézményeink reformján és belső erőnk kifejtésén munkálkodjunk, folyvást időszerű s mintha hozzánk szólana, midőn gunyolódik a tulipános szónoklattal s így kiált föl: «Nem a szónoklati babérokat szomjazó hév, nem az «éljen» hajhászata, hanem a mindennapi hangyamunka van a teendők során.»

De pártállásunk szerint bárhogyan gondolkozzunk is, abban mindnyájan egyetértünk, hogy a hazaszeretet, mely Széchenyi minden során elömlik, azok a honfiúi erények, melyeket összes munkái elénk rajzolnak, örök forrásai maradnak lelkesedésünknek. Nem hiába nevezte őt Kossuth a legnagyobb magyarnak. Fény nevére, áldás poraira!

KISFALUDY KÁROLY.*

Ezelőtt száz évvel, 1788-ban, épen e napon, február 5-én született Kisfaludy Károly. Az idő rohan s az újabb magyar irodalom immár régive válik. Ime egyik vezérének születése óta száz év telt el, s majdnem hatvan éve, hogy a sírban nyugszik. Kortársai mind elhaltak, s mi is, akik mint gyermekek szavaltuk költeményeit, gyönyörködtünk színműveiben és beszélyeiben, immár öreg emberek vagyunk. Társaságunk, mely emlékére alakult, ötvenkettedik évében jár, s azok közül, akik az első gyűlésen tagjaivá választattak, többé senki sem él.

Társaságunk alapítói Kisfaludy Károly barátai és pályatársai voltak. Költők és kritikusok, akik egyaránt szerették benne az embert és költőt s emlékét nemcsak márványban akarták megörökíteni, hanem egy élő, folyvást működő testületben is, amely képviselője legyen szellemének és fejlessze irányát. A kortársak ritkán itélik meg igazságosan a költőt, tudóst és államférfiút ; vagy többre vagy kevesebbre becsülik s a legtöbb esetben az utókor itélete sokkal igazságosabb szokott lenni. Kisfaludy Károly és pályatársai is egyben-másban túlbecsülték mesterök műveit, de abban nem csalódtak, hogy a nemzeti szellem, amely a költőt lelkesíté, folyvást hatni fog, s az irány, amelyet mint szerkesztő, *Aurórá*jában kitűzött, fejlődve és erősödve meg fogja ifjítani költészetünket. Ime Vörösmarty az *Auróra*-körből emelkedik ki, hogy

* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1888 február 5-én tartott közülésén.

a nemzeti szellemnek még erőteljesebb kifejezést adjon; ime alig telik el egy pár évtized s Petőfiben és Aranyban tetőpontját éri el nemzeti költészetünk megifjodása. Tulajdonképen egy korszak ez a fejlődés különböző stádiumain s a látszó és valódi ellentétek alapjokban egymás föltételei, következményei, kiegészítői.

Költészetünkben s általában irodalmunkban azelőtt sem hiányzott bizonyos nemzeti irány. Hiszen mi volt egyéb irodalmunk múlt századi föléledése, mint enyészetnek indult nyelvünk jajkiáltása, a nemzetiség eszméje fejlődésének első mozzanata? A nyelvben és nyelv által fejleszteni ki a nemzetiséget, az irodalomban és az irodalom által szilárdítani meg mindkettőt, volt az az eszme, amely Bessenyeit és Révait lelkesítette; megújítani az ízlést és nyelvet s megvetni alapját a magyar újkori műveltségnek, volt Kazinczy főtörekvése. De a nemzeti irány e küzdelmében maga a nemzeti szellem még fejletlenebb volt, mintsem alakítólag hathatott volna költészetünkre. Ha saját szárnyain akart emelkedni, tehetetlennek mutatkozott s idegen költészetben keresett erőt. Valóban mindazon költők, akik a XVIII. században a régi hagyományos költészetet folytatták, a hagyományt sem tudták megőrizni, nemhogy tovább fejleszthették volna; azok pedig, akik az idegen költészethez fordultak, többé-kevésbbé szakítottak a hagyománnyal, mely mégis leginkább rejti magában a nemzeti költészet csiráit. Akik a francia irodalomból merítették ihletöket, sok új eszmével gazdagították a magyar műveltséget, hatottak prózánk fejlesztésére is, de költészetünkben nem hagytak mélyebb nyomokat. A classicismusnak mélyebb hatása volt. Fordulatosabbá tette költői nyelvünket, felköltötte a műalkat s a szép formák iránti érzéket, de csak egy költőben, Berzsenyiben tudott összeolvadni a nemzeti szellemmel. A német iskola, melyet Kazinczy Goethe hatása alatt mintegy összeolvasztott a classicismussal, szintén nemesítette az ízlést, s nemcsak műformákkal, hanem jeles művekkel is gazdagította költészetünket,

kivált a lyrában, de nemzeti egyéniségünket nem volt képes kifejezni. Két költő kisérlette azt meg, akik eredetibbek voltak elődeiknél: Kisfaludy Sándor és Csokonai, de izlésök nem volt arányban tehetségökkel s nem annyira az egész nemzet, mint inkább egyes osztályok eszméit és érzelmeit fejezték ki. Az egész nemzet még csak alig ébredezett ájultságából. A magyar irodalomnak épen úgy hiányzott központja, mint a magyar társadalmi és politikai életnek. Az írók elszigetelve éltek egymástól s az ország kettős fővárosa: Buda és Pest épen nem volt egy szivnek, a nemzet szivének, két kamarája.

Ez időtájt, 1817-ben, egy még alig harminc éves férfiú telepedett meg Pesten. Régi nemes család sarja, aki viharos gyermekséget és ifjúságot élt át. Születése anyja halálát okozza, tanáraival összetűzve, a gymnasiumot kénytelen odahagyni, katonai iskolában növekedik, s mint gyalogezred hadnagya, majd főhadnagya részt vesz a francia háborúban. Azonban néhány évi szolgálat után odahagyja a katonaságot, összetűz atyjával s egy szerencsétlen szerelem sebeit hordozva szivében, Bécsbe megy, hogy folytassa festészeti tanulmányait. Csakhamar eltékozolja anyai örökségét, néhány évig ecsetével keresi kenyerét részint Bécsben, részint Német- és Olaszország nagyobb városaiban. Végre kifáradva a nyomorral való küzdelemben, hazájába tér, hogy atyjával kibéküljön, de az tudni sem akar róla. Így jő Pestre s a Magyar-utcában egy becsületes csizmadiánál fogad szállást, ott tájképeket fest aquarellben, melyeket gazdája eladogat s ha rosszul megy az üzlet, mindketten nyomorognak. De a sorsüldözte vándor nemcsak festő, hanem költő is. Sokat olvas és néha verseket és drámát ír, bár nem mutatja senkinek. Tulajdonkép egy forrongó tehetség, aki nem tudja megtalálni útját, s magával és környezetével meghasonolva, bolyong a világon. Könnyelműsége örvények felé vonja, de nemes természete megmenti; a csalódások sűrün látogatják, de nem döntik le eszményeit, csak megélesítik szemét a maga és mások tévedései iránt;

szenvedélyessége és makacssága el-elragadják, de büszkesége megtanítja tűrni és szenvedni; a magyar nemesből alig marad meg benne valami, hisz mintegy kitaszítva rendje köréből, a nép közé vegyül és saját kezével keresi kenyerét, de híven emlékszik ősei s hazája hanyatlott dicsőségére s a magyar hazafiság fellengző álmai borongnak lelkén. Végre egy véletlen fordulat útba igazítja s megnyitja pályáját. 1819 tavaszán Székesfehérvárott eloadják egy régebben írt színművét nagy tetszés között. A színtársulat Pestre jő s a fényes német színpadon ismétli ugyanazt, még zajosabb tetszést aratva.

A festő felhagy ecsetével, egészen költő lesz s másfél év alatt mintegy hét színművet ír, amelyek egyszerre híressé teszik nevét. 1822-ben az *Aurórát* alapítva, az újabb irodalom vezérévé emelkedik, aki körül a legtehetségesebb ifjú írók csoportosulnak.

Kisfaludy Károly föllépte nemcsak irodalmi tekintetben volt nevezetes. Amiért Széchenyi később annyi sikerrel küzdött, hogy Buda-Pest valósággal Magyarország fővárosa legyen, azt bizonyos tekintetben Kisfaludy Károly kezdeményezte, amennyiben *Aurórá*jával s naponkint növekedő társaival itt egy irodalmi központot tudott teremteni. Midőn Széchenyi megkezdette munkásságát, hogy a fővárost a magyar társadalmi, politikai és kereskedelmi élet központjává is tegye, fölkereste Kisfaludyt s mintegy szövetségét kérte. Reá vette, hogy egy politikai lapot alapítson, amely épen úgy közlönye legyen az újabb politikai eszméknek, mint az *Auróra* az irodalmiaknak. Az Auróra-kör lelkesült Széchenyi eszméiért, Kisfaludy örömmel fogadta a tervet, meg is akarta indítani az új lapot *Jelenkor* cím alatt, de halála meggátolta benne s a megindítás barátaira maradt. Budapest az újabb időben rohamosan halad, de még mindenünnen Széchenyi nyomai intenek felénk, sőt maga a haladás is azt az irányt követi, amelyet ő kijelölt. Azonban Széchenyi halhatatlan emlékei között járva, ne feledkezzünk meg Kisfaludy Károlyról sem. Az az élénk művészeti, irodalmi és tudományos élet, amelynek

központja Buda-Pest, szoros kapcsolatban áll az ő emlékével is. «A kisded makk merész sudarba szökkent»; a szűk Auróra-kört összes szellemi életünk intézményeinek és társulatainak tág köre váltotta fel.

A nagy hatás, melyet Kisfaludy Károly társaira s a közönségre tett, a nemzeti szellem hatása volt, mely benne élénkebben nyilatkozott, mint elődeiben. Költészete és *Aurórá*ja, az eddigi irányok vívmányait egy nemzetibb irányba igyekezett olvasztani. Nemzetibbé tenni az idegen hatást s a nemzetit fejleszteni volt főtörekvése. Költészetünkben a történelmi elem nála és körénél jelen meg először, mint a nemzeti szellem egyik főforrása. Gyermekkorától kezdve szerette a magyar történelmet, később tanulmányozta is. A külföld költészetében is kedveltebb olvasmányai voltak a romanticismus termékei, amely a nemzeti szellemből táplálkozik, mint a classicismuséi, mely attól megválni szeret. Színművei nagy részét a magyar történelemből merítette. Eleinte inkább csak külsőségeiben fogta fel ugyan történelmünket, de később behatolt szellemébe is. Még némely vigjátékának tárgya is történelmi. S a magyar színpad, mely eddig a selejtes német lovagdrámák átdolgozásában tüntette fel őseinket, költőibb és nemzetibb irányt vett. A magyar történelmi beszélyt ő kezdeményezte. Örömest fordult a mondák felé is, hogy belőlök balladát irjon és lyráján nem egyszer zendítette meg az ősi dicsőség és gyász emlékeit. *Aurórá*jában a hazai történelmet tárgyazó acélmetszetű rajzokat hozott divatba, s két ifjú epikust: Vörösmartyt és Czuczort ő buzdította leginkább az ősi dicsőség megéneklésére s épen azokban az években, midőn a hazafiak a megyéken és országgyűlésen oly hévvel védték a megtámadott ősi alkotmányt. Kisfaludy Károly hatása alatt a történelmi elem fejlődése mind nagyobb arányokat vett költészetünkben s midőn Széchenyi 1830-ban elkiáltotta, hogy «Magyarország nem volt, hanem lesz, ne csüngjetek többé a múlton», a költők, bár szívből üdvözölték a nagy reformert, még sem fordultak el a múlttól, sőt azt a jövő egyik zálogának tekintették. Azt

hitték, hogy Magyarország volt is, lesz is. A múlt dicsősége előttök épen olyan szent volt, mint a jövőé s egyik kézzel a múltra, a másikkal a jövőre mutatva, lelkesítették a jelen küzdelmeit. Ez volt a nemzet hangulata is, amelyet Vörösmarty *Szózata* fejezett ki legerőteljesebben s emelt tisztább lelkesedéssé.

Azonban Kisfaludy Károly nemcsak a múlt, hanem a jelen tükrévé is igyekezett átváltoztatni költészetünket, amely igen is elvonult az élet köznapi benyomásaitól, s nem igen rajzolta a magyar társadalom typusait. Valóban, költőink inkább csak a lyrai tért művelték s elhanyagolták a drámai és elbeszélő költészet oly fajait, amelyek a jelen élettel foglalkoznak. A vígjáték, beszély és regény majdnem parlagon hevertek s a magyar közönség csekély becsű művek fordításai vagy átdolgozásával táplálkozott. Ide járult még azon körülmény, hogy költőink távol éltek a nagy világ zajától, mint földbirtokosok, falun, vagy mint tanárok, kis városban. Kisfaludy Károlyt viharos ifjúsága korán az életbe ragadta; hányódott a haza különböző vidékein és nyomorgott a külföld nagy városaiban, míg végre Pestre telepedett. Jobb napjaiban bejáratos volt a társadalom felsőbb köreibe, rossz napjaiban sűrűn érintkezett az alsó osztályokkal. Tapasztalatokkal gazdagodott, amelyeket könyvekből nem tanulhatni. Ismerni tanulta az embereket és a társadalmi viszonyokat. A szenvedések érzékenyebbé tették, de egyszersmind élesebb látóvá és bölcsebbé is. A könny és mosoly megtört fényében szemlélte a világot, saját és mások gyöngeségeit. Ily tapasztalatok birtokában, ily kedélyhangulattal senki sem volt alkalmasabb nála, hogy a magyar élet komikai rajzait tárja a közönség elé. S csakugyan vígjátékai és víg beszélyei becsben és hatásban felülmulták történelmi drámáit és beszélyeit. Túlzás nélkül mondhatni, hogy ő a magyar vígjáték megalapítója. Egy csoport magyar typust hozott a színpadra és rajzolt beszélyeiben. Megnyiltak előttünk a magyar nagyúri kastélyok, nemesi curiák, polgárházak és kunyhók s az örök emberi gyöngeségek nemzeti sajátságaink jel-

mezében léptek fel. E nyomon a magyar vígjáték és regény társadalmunkat nemcsak visszatükrözte, hanem bírálta is. Kölcsönhatás támadt az élet és költészet között, inkább kezdtünk élményeinkből és az életből írni. Néhány évtized alatt számos jeles vagy épen kitünő mű jelölte ez irány hatását. Mindezt a kor rohamos fejlődése is elősegítette ugyan, de a fejlődés első mozzanatának Kisfaludy Károly volt képviselője.

A népi elem fejlesztésével is sokat tőn Kisfaludy Károly költészetünknek nemzeti szellemben való megifjítására. Követte Kölcsey azon tanácsát, hogy a valóban nemzeti költészet szikráit a köznépi dalokban kell nyomozni.

Lyrája ugyan általában véve a német iskolától vett benyomásokat igyekezett nemzetibb szellemben kifejezni, de törekedett a tiszta magyar dal felé is. A *Pipadal* és *Vigasztaló* ily törekvés szülöttei. E mellett mintegy harminchárom népdalt írt, amelyek köztetszésben részesültek s közülük több széltében énekeltetett is. Amit Csokonai kezdett, azt Kisfaludy Károly, ha kevesebb eredetiséggel is, de több izléssel folytatta, s ami fő, beolvasztotta költői fejlődésünk műfolyamába. Ezóta a népi elem nemcsak mint feldolgozandó anyag jelen meg költészetünkben, hanem mint fejlesztő eszme is, érzés, felfogás, műalkat, nyelv és rhythmus tekintetében. Először lyránk érzi e hatást, majd elbeszélő és drámai költészetünk, sőt műprózánk is. Költőink a népit és művészit összeolvasztva, nemzeti egyéniségünk kifejezésére törekszenek. Vörösmarty, Kisfaludy Károly barátja, az Auróra-kör legnagyobb tehetsége, még nagyobb érvényre emeli ez irányt. Nála a népi elem már népnemzetivé kezd válni. Nemcsak a népdalhoz fordul, hanem a népmeséhez, népmondához s a régi költészet hagyományaihoz is. A magyar költészet újra érintkezik mind azzal, amitől elszakadott, de művészi vívmányok kiséretében, lerázza a classikai és német iskolák jármát, de megnyilik az európai összes költészet behatásainak. S ekkor megjelennek Petőfi és Arany, amaz lyrai költészetünket

varázsolja magyarrá, emez az epikait. Három évtized alatt megifjul költészetünk s a nemzeti irány teljes diadalra jut.

Ime források, melyek költészetünket megifjították, ime a nyomok, melyek Kisfaludy Károlyhoz vezetnek, de egyszersmind elvezetnek azon nagy társadalmi és politikai mozgalomhoz is, amely egypár évtized alatt a magyar társadalmat és államot újjá szülte, mert társadalmi és politikai mozgalmaink szoros kapcsolatban voltak az irodalmiakkal s egymásra hatva döntötték el nemzetünk sorsát s alkották meg a mai önálló Magyarországot. E nagy mozgalom eredményében ott ragyog Kisfaludy Károly munkássága, szelleme és dicsősége is és születése századik fordulójának ez ünnepélyes órájában, jogos kegyelettel tehetjük le sírjára a költő és hazafi kettős koszorúját.

De emléke, élő emléke vagyunk mi is: a Kisfaludy-Társaság, mely folytatta munkásságát, fejlesztette irányát. Hisz itt foglalt helyet az az írói nemzedék, amelyhez ő tartozott, valamint az arra következő is. Egy félszázad óta tagjai voltak Társaságunknak a magyar szépirodalom és széptan legkitűnőbb képviselői. Fájdalom, nincsenek többé sorainkban a legnagyobbak, azok a dicső férfiak, akik örök nyomokat hagytak költészetünkben. S mi, csekélyebb tehetségek, akik helyöket elfoglalták, inkább csak hűségben és buzgóságban követhetjük őket. Nagynak lenni kevésnek adatott, de nemes és nagy célokért küzdeni mindnyájunknak. A vezérek döntik el a csatát, de csak úgy, ha a sereg, a közvitézek híven és lelkesedve teljesítik kötelességöket. Legyünk ebben méltók nagy elődeinkhez és Kisfaludy Károlyhoz, akinek nevében egyesültünk.

Áldás Kisfaludy Károly emlékére! S ezzel megnyitom Társaságunk XLI. közülését.

MŰVÉSZET ÉS ERKÖLCS.*

Legyen szabad ünnepélyes közülésünket megnyitó beszédemben egy oly kérdést fejtegetnem, amely mindig foglalkoztatta az emberi elmét, mióta a művészetről gondolkozik, amely többé-kevésbbé már sokszor eldöntöttnek látszott, de amely mégis egy vagy más alakban majd mindennap megújul. Értem az erkölcsiség viszonyát a művészethez, különösen a költészethez. Bizonyára a kérdés sokkal bonyolultabb, mintsem egy negyedóra alatt kifejthető volna, de talán ennyi idő is elég egy pár eszme megvilágítására.

A moralisták akár a vallás, akár a philosophia alapján álljanak, többé-kevésbbé csak annyiban méltányolják a művészetet, amennyiben céljokat szolgálja, de függetlenségét nem igen hajlandók elismerni. Plato ellensége volt a költőknek s köztársaságában nem türt meg más költői művet, mint csak az istenek dicsőítésére írt hymnusokat s a nagy emberek emlékét ünneplő ódákat. A stoikusok puszta fényűzésnek, az epikureusok a bölcseség ellenségének tartották a művészetet. Az egyházi atyák hasonló szigort tanusítottak. A renaissance inkább gyakorlatban, mint elvben mérsékelte e merev nézeteket, de csakhamar erős visszahatás ébredt. A puritanismus épen oly ellensége volt Shakespearenek, mint a jesuitismus Molièrenek. A XVII. század, amely annyi előitéletet tört össze, nem igen korlátozta a moralisták követeléseit, amelyek enyhébb alakban folyvást megújulnak a jelen században

* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1887 február 6-án tartott ülésén.

is. Most is sokan az erkölcsi eszmény cultusát követelik a művészettől. Különösen a költészetnek az erkölcsi eszmék megérzékítését teszik főkötelességévé s megvárják tőle, hogy épen úgy oktassa az embert jóra, mint a tudomány igazra.

Szemben e követelésekkel a költészet mindig megtartotta függetlenségét s ha sülyedt és erkölcsi tekintetben is megrovást érdemelt, ennek oka nem annyira az volt, hogy nem tett eleget a moralisták követeléseinek, hanem inkább az, hogy félre ismerte saját természetét, célját és eszközeit. Valóban a költészetnek, s általában a művészetnek célja sem több, sem kevesebb, mint az, hogy szép művet alkotva, gyönyörködtesse a lelket s a szívben fenséges, nemes és kedves érzéseket keltsen. Ha a szép helyett az erkölcsi jót fogadja el vezérelvül, veszti hatását, a nélkül, hogy az erkölcsiségnek valódi szolgálatot tehetne. Bizonyára a költészet és erkölcs között nincs ellenkezés, sőt egy bizonyos pontig egymás szövetségesei, de soha sem rabszolgái. A költészet még abban az esetben is használhat az erkölcsnek, amikor semmi kapcsolatban nincs vele, de mint rabszolgája akkor sem támogathatja eléggé, ha a kapcsolat valóban szoros.

A moralisták követelései először is szűk körűvé tennék a költészetet. Nemcsak a költészet, hanem más művészet körében is hány oly mű van, amely épen oly kevéssé erkölcsös, mint erkölcstelen. Egy táj- vagy arcképnek, egy vidám vagy szomorú zeneműnek, egy egyszerű dalnak, mely a szív naiv örömét vagy búját zengi, ugyan mi köze van az erkölccsel? S mindezt mellőznünk kellene, ha a szép helyett az erkölcsi jót fogadnók el elvül. De ott is, hol az erkölcs szorosabban kapcsolatos a költészettel, mint a drámai és elbeszélő költészetben, lehetetlen a moralisták követeléseit elfogadni. Ők gyakran a szép eszménye helyett az erkölcsi eszményt követelik, nem az ember eszményi, azaz művészi rajzát, hanem az ember erkölcsi eszményét példaadásúl, követés végett. De vajon elég költői hatású ez, s épen e miatt elég erkölcsi is egyszersmind? Már Aristoteles megmondotta, hogy a

tragédia nem választhatja hőseül se az egészen erényes, se az egészen gonosz embereket, mert nem kelthetik föl a félelem és szánalom vegyes érzelmeit. S többé-kevésbbé ugyanez áll az elbeszélő költészetre nézve is. Homér haragvó Achillese költőibb alak, mint Virgilius kegyes Aeneasa. Az erkölcsi eszmények hidegen hagyják vagy legföljebb bámulatba ejtik az emberi szívet, de a küzdő és szenvedő ember megindítja. A költészet nem az elvont erkölcs rajza, hanem az élő emberi szívé a szenvedély és viszonyok ezer változataiban. A valóban szép soha sem lehet erkölcstelen, de az erkölcsös még magában nem szép, s a szép mű az erkölcsiségre nézve is, nem tisztán erkölcsi irányával hat.

Az erkölcsi eszmék megérzékítése sem lehet a költészet egyenes célja. Bizonyára az, hogy min sírunk vagy min nevetünk, jellemzi erkölcsi érzületünket, de a tragikum és komikum fogalmát ki nem merítik az erkölcsi eszmék. Az úgynevezett erkölcsi világrend, amellyel összeütközve az egyén tragikai vagy komikai alakká válik, nemcsak tisztán erkölcsi eszmék összege, hanem általában az emberi élet törvényeié, amelyek a dolgok kényszerűségén alapszanak, s amelyek amazokat is magokban foglalják, sőt uralkodnak rajtok, mint a görög fatum még az isteneken is. Ha tragédiának és komédiának nem volna más célja, mint elénkbe tárni, hogy bizonyos erkölcsi törvények megsértése gyászos vagy nevetséges következményeket von maga után, az nem volna se elég költői, se elég hatásos. A költő többet tár fel: az ember benső lényegét, a szenvedélyek fejlődését, a szív örvényeit, a viszonyok hatalmát. Az erkölcsiség még meg nem óv bennünket a tévedéstől, a tragikai vagy komikai katastrophától, ha egyszersmind nem vagyunk eléggé eszélyesek. S az erkölcs és eszély összeolvadása sem minden. Tetteinknek hatása van másokra és visszahatása reánk. E hatások ritkán kiszámíthatók, s legkevésbbé akkor, amidőn a cselekvés heve ragad bennünket. Többé nem magunk, hanem szenvedélyeink s a viszonyok döntik el sorsunkat. A jó szándékból rossz követ-

kezhetik s a gonoszból jó. Az ész komoly törekvése nevetségessé válhatik s a szív egyszerű ösztöne valódi bölcseséggé. Egy ballépés és tévedésünk vétkesebbé tehet bennünket és szerencsétlenebbekké másokat, mint bűneink s bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel. S az élet e tragikai és komikai rajzainak költői hatásában benne van ugyan az erkölcsi hatás is, hanem az egész hatás annál sokkal több vagy ha úgy tetszik, sokkal kevesebb. Bárminő legyen, nem lehet erkölcstelen s minden esetre erősíti szellemünket és szívünket emberiesebbé teszi s így fogékonyabbá az erényre.

A valódi költészet, midőn nem keresi is, összhangzik az erkölcsiséggel, de a moralisták túlbuzgalma nem elégszik meg ezzel. Ők öntudatosan vagy öntudatlanúl tanköltészetté akarják tenni az egész költészetet s iránymůvé a költői művet. S mit nyerne ezzel a költészet, mit az erkölcsiség? A költők kénytelenek volnának szorosan az erkölcsi eszmék megérzékítéséhez tartani magokat s ezek rámájára vonni az életet. Megfosztanák művöket az élet melegétől, a lélektan igazságától, a viszonyok változatosságától s elénkbe tárnák ugyan a bűnök és erények képviselőit, de nem magát az embert, az emberi természetet. Költői gyönyör helyett épületes oktatást nyujtanának s untatva az olvasót, ezt is veszélyeztetnék. Az emberi természet nem türi az erőszakot s mindent a maga helyén szeret. A templomban szereti az erkölcsi oktatást, sőt otthon is, ha elmélkedni akar; de a színházban mulatságot keres. Midőn szellemileg üdülni, szórakozni, élvezni akar, visszariad, ha valami egyébbel kinálják meg. Bizonyára az anyagi és erkölcsi jó főcélja, sőt léte föltétele, de a léleknek más szükségei, a szívnek más vágyai is vannak. Gyönyörködni akar a szépben a vonzalma nincs ellenkezésben se az erkölcsi, se az anyagi jóval, sőt kölcsönös hatásban egymást táplálsatják. A kert és mező virágait nem gyümölcseikért szeretjük, hanem kellemökért s nemcsak a hasznos ajándéknak örülünk, hanem az olyannak is, melyet csak az emlék gyönyöre tesz becsessé. Ne követeljük

a művészettől azt, amit nem adhat s ne úgy, amint nem adhatja, hanem gyönyörködjünk benne, mint az ég adományában, amelyet földerítésünkre, menesítésünkre, vigasztalásunkra szánt. A moralisták meg akarnák változtatni a költészet célját, de az meg nem változtatható, épen oly örök, mint magáé az erkölcsiségé. A szép műnek mindig legjobb szabálya marad, hogy gyönyörködtessen s tessék, minél inkább tessék, természetesen a tisztességes embereknek.

A művészet önmagának célja. Ez elvet követték ösztönszerüen vagy öntudatosan a legnagyobb költők, ez elvet állapították meg, mint a széptudomány kiinduló pontját a legkiválóbb műbölcselők. Ez kétségtelen és helyes is, de nem helyes és elvetendő az, amit belőle némely költők és kritikusok levonni igyekeznek. A költészet önmagának célja, tehát semmi köze az erkölccsel, sőt az eszme igazsága, a rajz szabatossága s a költői hatás teljessége kedvéért nem tartozik tekintettel lenni se az erkölcsi fogalmakra, se az erkölcsi érzületre. Ime a téves következtetés, a félszeg magyarázat, amelyen épen úgy meg kell botránkozni a moralistának, mint az æsthetikusnak. Hogyan? A költészetnek semmi köze az erkölccsel, a költészetnek, amelynek — minden művészetek között — leginkább tárgya az erkölcsi ember? A lyrai költő nagyrészt nem azon eszméket és érzelmeket zengi-e, amelyek az embernek Istenhez, államhoz, társadalomhoz s legközelebbi embertársaihoz való viszonyából származnak? Az elbeszélő és drámai költészet nem azon összeütközéseket és bonyodalmakat rajzolja-e, amelyeken a világrend kényszerűsége uralkodik s melybe be vannak foglalva a szoros értelemben vett erkölcsi törvények is? Hogyan fogja a költő mindezt megvilágíthatni, ha az erkölcsiség iránt teljes közönnyel viseltetik? S ha tovább megyünk, vajon minő eszmék igazsága követeli az erkölcsi szempontok mellőzését, vagy épen megsértését, ha nem az, hogy az erkölcsiséget részben vagy egészen más alapra állítjuk? De a költészet hatását veszti, ha nincs összhangban az emberiség erkölcsi közérzü-

letével s e tekintetben a művészeti és erkölcsi szempont teljesen összeolvad. Ha valamely költő erkölcsi paradoxonok közé ragad bennünket, megsérti erkölcsi fogalmainkat, akkor a szenvedélyek tisztulása, melyet Aristoteles a tragikum hatásának tart, a szenvedélyek felzavarásává alakulna át. S ha az anti-moralisták épen oly hévvel és türelmetlenül küzdenek elveikért a költészet terén is, mint a moralisták s műveik nem egyebek, mint bizonyos thesisek fejtegetései dráma vagy regény alakjában, egészen a moralisták egyoldaluságába esnek, a különbség köztük csak az, hogy míg ezek művein legfeljebb unatkozunk, az övéiket megbosszankodva dobjuk el magunktól.

A rajz szabatossága és a költői hatás teljessége kérdésével sem vagyunk másként. Ez tulajdonkép a realismus kérdése, mely, ha visszahatásként jelentkezik a művészetben, épen úgy nem tart mértéket, mint az idealismus. A realismus határait megvonni nagyon nehéz, de annyi bizonyos, hogy oly költői mű nem gyönyörködtető, mely untalan sérti erkölcsi érzületünket s mintegy ki akarja irtani szivünkből a gyöngédséget, melyet ápolni tartoznék, mint hatása egyik forrását. Az élet szabatos visszatükrözése a költészetben nem a valóság részletes rajza, hanem a lényeges, a jellemző vonások összpontosítása bizonyos eszme kifejezésére. Ezért a valódi költészet a lényegtelent mellőzi, a lényegest is céljai szerint alakítja, emezt élesebben kiemeli, amazt kevésbbé s némelyt csak sejtet. S ha most a lényegtelent nem mellőzzük, a csak sejtethetőt élesen kiemeljük egész a brutalitás- és trágárságig: vajjon művészetileg szabatosabb lesz-e rajzunk s teljesebbé tesszük-e a költői hatást? Ellenkezőleg: művészietlenné válva, egyszersmind sértjük az erkölcsi érzületet is, melyet kimélni, sőt emelni a szép mű hatásának többé-kevésbbé teljességéhez tartozik. Az a nagy súly, melyet némely költő a physikai élet rútságaira helyez, mindinkább háttérbe szorítja a szellemi, az erkölcsi embert, a költészet tulajdonképi tárgyát. A physikai rúthoz való előszeretet önként a szellemi és erkölcsi rúthoz vezet, amikor aztán

a költő az ember aljasságához vonzódik, mintegy kikeresi, sőt költi nyomorultságait és undokságait, megalázza az emberi természetet, mely sülyedtségében is elárulja isteni eredete nyomait, magunk és embertársaink megvetéséhez szoktat, ami teljes megtagadása az emberiesség érzelmének.

A költészet nem erkölcsi prédikáció, de még kevésbbé az erkölcstelenség prédikálása. A költészetnek nem egyenes célja az erkölcsi jó, de még kevésbbé az erkölcsi rossz. A költészet célja mindig a szép marad, de a szépet épen úgy nem alkothatni meg erkölcsiség, mint igaz nélkül. Ez magyarázza meg legvilágosabban a költészet viszonyát az erkölcsiséghez. Ime az igaz sem célja a költészetnek, hanem a tudománynak s mégis van-e költészet igazság nélkül? A lyrai költő nem indíthatja meg mélyebben szivünket, ha nem átérzett s igaz érzelmeket zeng. A drámai és elbeszélő költő szintén nem hathat reánk, ha nem ismeri eléggé az emberi szívet, ha tapasztalatok és tanúlmány útján nem vizsgálta a társadalmi és állami viszonyokat a múltban és jelenben. Az igaz érzés, az ember bel- és külvilágának ismerete még nem tett ugyan senkit költővé, de a valódi költő el nem lehet nélküle. A költemény soha sem igaz a szó közönséges értelmében, csak látszat, de az igaz látszata; az események nem történtek meg, vagy nem úgy történtek, de a szív rajzának, a jellemek nyilatkozatának, a viszonyok természetének igazaknak kell lenni. Igy vagyunk az erkölcsiséggel is. Ez is épen oly eleme a költészetnek, mint az igaz. Ez sem tesz senkit költővé, de ha a költő nem érzi, hogy a társadalom az erkölcsiség alapján áll fenn s az ember csak általa nagy, nem fog érteni művészetéhez sem. A költészet tárgyai szerint nem szükségeskép erkölcsös, de nem lehet erkölcstelen s ott, ahol erkölcsi viszonyokat tárgyal, az erkölcsiség épen oly része a költői hatásnak, mint a lélektan igazsága. Magában még se kellem, se báj, se fenség, de mindenik erejéhez és teljességéhez hozzá tartozik.

Az igazság és erkölcsiség két főforrása a költészet-

nek ; ebből merítve alkotja a képzelem a szép műveket. Kecses vagy fenséges formáinak ez tárgya és tartalma. Épen ezért nem fényűzés, mint a stoikusok mondották, hanem a műveltség virága, nem is a bölcseség ellensége, mint az epikureusok állították, hanem édes testvére. A legrégibb időben a költészet karján lépett föl a vallás, philosophia, történelem s most sem váltak el egymástól és sugalmazzák egymást. A tudomány mélysége most is keveseké, de a költészet bája mindnyájunké s oly eszméket és érzéseket táplál, amelyek az emberiség legfőbb kincsei. Két főforrása, az igazság és erkölcsiség, most sem apadt ki ; ezekből merítettek a kiváló költők mindenha. Hadd buzogjon minél bővebben, hadd merítsenek belőlök költőink minél mélyebben, hogy szép műveket alkothassanak gyönyörünkre, vigasztalásunkra, nemesedésünkre és nemzeti szellemünk erősítésére.

S e forró óhajtással egyszersmind megnyitom a Kisfaludy-Társaság XL. közülését s a társaság nevében üdvözlöm a tisztelt közönséget.

KÖLTŐI ÉS SZÉPPRÓZAI NYELVÜNK.*

Azok a költők és szépprózaírók, akik a Kisfaludy-Társaságot alapították, a nemzeti és művészi irány összeolvasztását tűzték ki főcélul. Kisfaludy Károly kezdeményezte ezt, de Vörösmarty volt főképviselője; őt nemsokára Petőfi és Arany követték, akik ez irányt tovább fejlesztve, még nemzetibbé, még művésziebbé varázsolták költészetünket. Messze vezetne annak fejtegetése, hogy költészetünk és széprózánk szellem és tartalom, műfaj, alkat és formák tekintetében mily változásokon ment át. Elég lesz, ha — mielőtt megnyitnám ünnepélyes közülésünket — röviden csak költői és széppprózai nyelvünk fejlődéséről elmélkedem, egy-egy pillantást vetve a mai állapotokra.

Költői és széppprózai nyelvünket Kazinczy emelte ki sülyedtségéből, felköltve a stilérzéket és sürgetve a művészi irányt. Iróink akkor ugyanazon szín- és jellemnélküli nyelven írtak prózát és verset, dalt és eposzt, elbeszélést és értekezést. Kazinczy, az ó- és újkor remekeire hivatkozva, követelte a tárgyszerű előadást s egyszersmind maga jó példával ment elől eredeti és fordított műveiben. Tulajdonképen csak azért fordított, hogy példát adjon a különböző stilfajokra. De az akkori irodalmi nyelv szegény volt és sok idegen szóval kevert. E mellett a szókötés mind erőtlenebbé vált s elvesztette a csín és fordulatosság bájait. Kazinczyi, hogy bővítse a nyelvet

* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1897 február 7-én tartott ünnepélyes közülésén.

és emelje a költői szólamot, régi szókat elevenített fel, tájszókat általánosított, új szókat alkotott és új szókötési formákat és szólásmódokat kisérlett meg.

Így alakult meg újabb költői nyelvünk és szépprózánk. A fölelevenített régi s mindinkább meghonosodó új szók nemcsak bővítették nyelvünket, hanem új színt kölcsönöztek a költői szólamnak. A gyökelvonás számos új szava, az elnyulósodott származékok megrövidítése elősegítette a könnyebb verselést és folyékonyabb prózát. Ismert szók új árnyalatú használata, szabatosság, választékosság és hangzatosság váltották föl a bőbeszédű szélességet és a nehézkes kuszáltságot. A tárgyszerű előadás mindinkább útat tört s a műfajok természetéhez alkalmazkodott. Költői nyelvünk valóban művészi lőn, de egy s más tekintetben idegenszerű is, választékos fordulatosság szállott bele, de az eredetiség és magyarosság árán. Kazinczy műfordításaiban az idegen íróknak nemcsak stíljellemét igyekezett visszatükrözni, hanem oly nyelvi szépségeit is, amelyek többé-kevésbbé idiotismusok. S ily szólásmódokat többször eredeti munkáiba is felvett. Hirdette, hogy »nem botol, aki tudva, akarva botol«; nem a nyelvtan a fő, hanem az æsthesis. Izlést és formaérzéket keltett fel íróinkban, de mesterkedést is, elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de nem egy tekintetben a művészit is a magyarostól. Költői nyelvének e sajátságait többé-kevésbbé megtaláljuk majd minden magyar költőnél, akire nagyobb hatása volt. A magyaros és idegenszerű, a természetes és művészi küzdésben vannak egymással s nem tudnak egészen kibékülni.

E küzdelmet és ellentétet Vörösmarty békéltette ki. Lángelméje leginkább nyelvében nyilatkozik. Híve volt Kazinczy művészi irányának és nyelvújításának egyaránt, de a magyar nyelv és saját költői géniusa sugalmai szerint. Nyelvújító ő is, de mérsékelt és épen úgy gyűlölte az ósdiak, mint az újítók túlságait. Mintegy összeolvasztotta a régi és megújított nyelvet, mindeniktől épen azt kölcsönözve, ami a költői nyelv

emelésére szolgál. Ő is elválasztotta a költői nyelvet a köznapitól, de ennek inkább csak virágává fejlesztette s nem oltott bele idegen ágat. Mily mindennapi szók vagy kifejezések válnak az elhelyezés, kapcsolat, fordulat vagy átvitt értelem útján az erő, méltóság, szenvedély, naivság, kellem addig nem hallott hangjaivá. Mily kifogyhatatlan a jellemző és új árnyalatú epithetonokban, mennyire nem szorul meg soha s oly gazdagnak látszik nyelve, mintha ő teremtené. Különösen átvitt értelmű kifejezésekben gazdagította költői nyelvünket. Közülök sok oly közkeletűvé vált, hogy nem is vélhetjük újnak. Egyszóval Vörösmarty megalapította, sőt a nemzeti szellem melegén ujjászülte Kazinczy törekvéseit. Ezóta a nemzeti elem kerekedett felül költői nyelvünkben, Petőfi és Arany, akik Vörösmarty után léptek föl, ez irányt fejlesztették tovább.

Petőfi is a megújított nyelv alapján állott, de többet merített a népnyelvből, mint Vörösmarty s egyszersmind az egyszerűségre adott példát. Őszinte lelke ellensége volt érzelmi és nyelvi szenvelgésnek egyaránt. Mint a magyar dal mestere, a népköltészet nyelvének friss eredetiségét, könnyed bájait, heves szökelléseit szövi a magáéba s ebben minden magyar költőt felülmul. Mintegy fejlődésbe indítja a népi elemet, folyvást művészettel párosítva. Arany az ő példáján lelkesült, de nemcsak a nép nyelvéből merített, hanem a régi nyelvből is. Mindkettőt tüzetes tanulmány tárgyává tette s fölszedett belőlük minden virágot, minden ritkább, ünnepibb, hathatósabb kifejezést, fordulatot. Mintha a régi nyelvet csak folytatná, de újjá szülve, mintha a nép nyelvéből csak azt venné át, ami művészi, bár részben maga alkotja. S a nyelv a tárgy szerint régies, népies, újabb szinezetű és mindig van benne valami tárgya szinéből, alakjából, hangjából, egy szóval: természetéből. Senki sem ismeri és alkalmazza jobban a régi és élő nyelv különösebb és finom árnyalatu szókötéseit s ezek nyomán maga is újakat merészel. Ebben oly gazdag, mint Vörösmarty az átvitt értelmű új kifejezésekben. Hir-

deti a költői szabadságot, az æsthesis jogát, mint Kazinczy, de más módon, más eszközökkel: a magyar nyelv szellemében. Mindezt nemcsak eredeti műveiben találjuk meg, hanem műfordításaiban is. Mindig tekintetbe veszi a műfaj sajátságait, a költő egyéniségét, de oly módon, hogy a magyarban ugyanazon hatást tegye vagy legalább ahhoz hasonlót, aminőt tett az illető nyelven.

E három nagy költő nyelve természetesen hatott szépprózánkra is, mert a széppróza mindig a költészettől nyer ösztönt és ihletet; tőle tanulta meg, saját tárgyaihoz alkalmazva a stíl erélyét, élénkségét, bájait s ami oly lényeges, a műalkat művészetét. De a széppróza, bár nyelvi tekintetben is jeles műveket mutathatunk fel, kivált a szónoklat és elbeszélés műfajában, nem emelkedett a fejlődés oly magas fokára, mint költői nyelvünk. A magyaros és művészi, a tárgyszerű és természetes nem olvadtak össze benne oly testvériesen. Azonban a törekvés nem hiányzott s ezt a kritika is támogatta, mely nem egyszer támadta meg az idegenszerűséget s a nyelvújítás viszszaéléseit. «Van kora az újításnak, van kora a conservatiónak — írta Arany János 1865-ben, — az utóbbi most szükségesebb nyelvünkben, mint az első.» A költők és szépprózairók már kevés új szót alkottak s a régiebbeket is megválogatva használták s így a nyelvújítás túlságai inkább csak a tudomány, hivatalok és hirlapok nyelvében mutatkoztak. Épen azért az a mozgalom, melyet a hetvenes években újabb nyelvészeink indítottak, s a neologia ellenében, mint új orthologiát állapítottak meg, kevés hatással volt mind a költői nyelvre, mind a szépprózára. A költők és szépprózaírók azt hitték, elég, ha lerázták a neologia bilincsét, s nincs ok, amiért fölvegyék az orthologiáét. A legjobb költők és szépprózaírók minden irodalomban eclectikusok voltak s nem szegődtek merev nyelvészeti elméletekhez. A magyar költők annyival kevésbbé lehetnek orthologok, mert ők kezdették ugyan meg a visszahatást a neologia erőszakosságai ellen, de óvakodva a másik túlságtól, soha sem

tagadták meg termékenyítő hatását és vivmányait. Valóban az új orthologiának épen úgy megvannak a maga túlságai, mint a régi neologiának elméletben és gyakorlatban egyaránt. Új orthologjaink hirdették, hogy a nyelv természeti termék, melyhez az író keze nem nyulhat, pedig a nyelv történeti termék is, sőt még a conventiónak is van benne része. Hibáztatták a gyökelvonást, elítélték a neologia így alkotott szavait, holott a népnyelv folytonosan alkotott és alkot ily szókat, amint az épen az általok dicséretes szorgalommal gyűjtött népnyelvi adatokból kiviláglik, Megtámadták az úgynevezett kihalt képzők segélyével létrejött új szókat, de nem tudják és nem is tudhatják bebizonyítani, hogy az illető képzők mennyiben kihaltak, vagy ha a kihalt szók föleleveníthetők, miért ne lehetne ugyanezt tenni a kihalt képzőkkel is. Elvetendőnek tartották a neologia minden oly szavát, amely nem elég szabatos analogia utján származott, noha ilyeneket találunk a népnyelvben is. A költők azt hitték, hogy ami szabad a népnek, az szabad az írók népének is illő mérséklettel. De ha állanának is új orthologjaink merev elméletei, ha valamely szó majdnem egy század óta él, legjobb íróink használják és szükség van reá, már létjogot nyer a nyelvben s ez így van más irodalmakban is, A költők és szépprózaírók követték a Vörösmarty. Petőfi és Arany jelölte útat s annyival inkább nem mondhattak le a neologia vívmányairól, mert magok az orthologok is kénytelenek használni sok oly szót, melyeket hibáztatnak, de nem tudnak pótolni, amelyekkel pedig pótolni akarják, ritkán szabatos értelműek vagy tetszetősek, kivált a költői nyelvben.

Nem az a baja költői nyelvünknek és szépprózánknak, hogy nem esküdött az orthologia zászlója alá, hanem, hogy kezd megfeledkezni Kazinczy nyelvi æsthetikájáról, mely szerint a stilnek tárgyszerűnek kell lenni, alkalmazkodni a különböző műfajok jellemző sajátságaihoz. Ami az egyik műfajban jó lehet, a másikban hiba, de nagyobb hiba ugyanazon stíl minden műfajban. Arany már a hatvanas évek-

ben megjegyezte, hogy a dal hangját átvisszük a lyra egyéb fajaira, hol más hang, más diszítmény, más nyelv kivántatnék, sőt átvisszük az eposzba, drámába, hol az által gondolunk költői színvonalra emelkedni, ha fokonkint a dal hangját, nyelvét és mellékes cicomáit alkalmazzuk. E tekintetben nem sokat haladtunk, sőt bizonyos átlagos sima, folyékony költői nyelv képződött, melyet örömest alkalmazunk minden műfajra. De ha ki is emelkedünk belőle, ritkán birjuk eltalálni az ódai szárnyalás nyelvét, a kellemnek áldozunk, ahol a fenségnek kellene s midőn más műfajban a kellemet akarjuk kifejezni, oda tolakodik egy-egy kirivó jelző, nehézkes szókötés vagy hibás rhythmus s megrontja a hangulatot. Új szólamokra és fordulatokra sem igen gondolunk. Nem érleljük meg annyira gondolatainkat, hogy megtaláljuk a legjellemzőbb kifejezést, hevenyészve erőltetjük s később sem igen javítunk rajta. Hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a kifejezés gondja árt a gondolat és érzés közvetlenségének. Küzdjünk meg az eszmék hiénáival s ne bajlódjunk a szók egérfarkával, — mondá valaki — egy kissé dagályosan. Csak az a baj, hogy a költészet hatása majdnem fele részben a nyelv művészetétől függ. Különösen drámai nyelvünk nem birja kifejteni stíljét, a legtöbbször vagy lyrai szónokias ömledezés vagy nehézkes próza. A párbeszéd művészetére, ami a drámai hatás egyik főforrása, kevés gondot fordítunk s a vígjáték nyelve mintegy várja kiképzését. A társalgási nyelv finom árnyalatait, élezett fordulatait, a komikai szeszély csapongásait, a műfaj sajátságaihoz képest épen oly módon kellene kifejezni, mint ahogy Vörösmarty, Petőfi és Arany az eposz és lyra nyelvét kiképezték.

Szépprózánkban bizonyos haladást vehetni észre. Egyszerűbbé vált, nem oly szónokias, mint régebben. Elvetett sok csinált díszítményt, melyet azelőtt kedvelt. E tekintetben követte költői nyelvünket saját eszközeivel. Arra a tárgyszerűségre és különféleségre nem tudott ugyan emelkedni, mint lyrai és epikai költészetünk legkitünőbb művei, de mindenesetre

természetesebb és egyszerűbb. Azonban hajlik a köznapiság felé s olykor egészen az. Jól mondja Horatius, hogy kerülve egy hibát, könnyen másba sodortatunk, ha nincs hozzá elég művészetünk. Ezért használ szépprózánk annyi idegen szót, melyeknek nagy részét elkerülhetné. Nem igen válogatós, mert természetes akar lenni s épen azért nem törekszik emelni, csak követi a közbeszéd, a társalgás nyelvét. Sőt tovább megy, kezdi elfogadni némely hirlap förtelmes helyesírását s az idegen szót, legyen az görög, latin, német, francia vagy angol, magyarosan írja. Már Kazinczy azt tanácsolta az íróknak, hogy idegen szót, ha nem vált magyarrá, az illető nyelv helyesírása szerint kell írni. Ez elvet fogadta el az akadémia is. De ezt már meghaladott álláspontnak hajlandók tekinteni szépprózaíróink, azt hiszik, hogy így magyarosabbak, pedig csak elősegítik a kevert nyelv terjedését és gyöngítik a nyelvérzéket. Azonban a köznapiság nemcsak ebben nyilatkozik. Szépprózánk igen szoros kapcsolatba jött a hirlapokkal és eltanulta tőlük a rögtönzést, a hevenyészetet, holott szépprózát hevenyészni gyakran nehezebb, mint kötött beszédet, mert a rhythmus már magában a hangzatosságra, válogatásra, fordulatosságra szoktatja az írót. Aki az írásban hevenyészethez szokik, könnyen lesz bőbeszédű, színtelen, modoros, sőt léha. Könnyeddé, világossá, erélyessé vagy épen tömörré csak gond teheti az írót. A műfaj sajátságaihoz alkalmazkodva minél jellemzőbben, minél elevenebben írni: hosszas gyakorlat és folytonos fáradság gyümölcse. A köznapiság még nem természetesség, a pongyolaság nem egyszerűség. Valamint költeni és mégis igaz maradni: a valódi költészet, úgy természetes lenni és művészivé emelkedni: a valódi széppróza.

Ide járul még az a körülmény, hogy vagy könnyen esünk idegenszerűségbe, vagy nagyon is törekedünk magyarosságra. Bizonyára az idegenszerűség kerülése alapja a jó magyar prózának, bár nem mindig idegenszerűség az, amit annak bélyegez némely túlbuzgó

nyelvész. Azonban a nyelv természete szerint írni, megtartani a szókötés szabályait, minél több népies kifejezést, és szólásmódot használni, még nem széppróza. Kazinczy idejében az æsthetikai szempont volt a fő, a nyelvtan és a népies magyarosság mellékes, most ellenkezően a nyelvészkedés és a népies magyarosság a fő. A kritika rendesen azzal dicsér meg valamely könyvet, hogy magyarosan, vagy tősgyökeres magyarsággal van megírva. De azzal nem igen bajlódik, vajjon szépen van-e megírva, vajjon széppróza-e, vajjon alkalmazkodik-e a műfaj sajátságaioz s azok a népies kifejezések a magok helyén állanak-e? Lehet valamely kifejezés tősgyökeres magyar, de nem odailló, ahol a szerző használja, mert nem emeli, sőt megrontja a mű hangulatát, stilusát. Dugonics mennyi közmondást, népies kifejezést halmozott össze, de vajjon széppróźát írt-e s nem illett-e rá Kölcsey satirája? A népköltés nyelve s általában a népnyelv sok oly becses anyagot szolgáltat, melyek igen alkalmasak a fenség, erő, kellem és humor kifejezésére, de az erő durvasággá fajul, ha nem jól alkalmazzuk s a fenség, kellem és humor egészen más hatást idéznek elő, ha válogatás vagy ha szükséges átalakítás nélkül használjuk a népi szólásmódokat. E mellett némely író népiesb akar lenni a népnél s épen azt kockáztatja, amire talán törekszik, a keresetlen egyszerűséget. Van olyan mű is, melyben különös vegyületben találjuk az idegenszerűséget a magyarossal, amazt akaratlanul, emezt célzatosan, de művészi öntudat nélkül. Legnehezebb a művészi és magyaros összeolvasztása a széppróza oly részeiben, amelyek meghaladják a nép gondolat- és érzelemkörét, s így a népnyelvből keveset meríthetni. Ez próbálja meg leginkább az író nyelvérzékét és alkotó erejét, hogy a nyelv szellemében új árnyalatú és szinezetű szólással győzze le a kifejezés nehézségeit. Itt fenyeget bennünket leggyakrabban az idegenszerűség örvénye, amelyet oly bajosan tudunk elkerülni.

Azonban e jelenségek kirivóbban csak általában

véve észlelhetők; egyeseknél megvan a törekvés a művészi és nemzeti irány összeolvasztására, mely szépprózánkat egyedül emelheti oda, ahová költői nyelvünket nagy költőink emelték. Ez irány erősítése legyen feladatunk annyival inkább, mert szépprózánk némely faja még nincs eléggé kiművelve s új szépségek kifejtésére számíthatunk. Én hiszek és remélek szépprózánk jövőjében s e hittel és reménynyel megnyitom a Kisfaludy-Társaság L-ik ünnepélyes közülését.

A TÁRCAELBESZÉLÉSEKRŐL.*

Ezelőtt harmincnégy évvel Arany János, akkori szervezetünk szerint társaságunk igazgatója, egy pár cikket írt lapjába lyrai költészetünk egyoldaluságáról. Fejtegette, hogy lyránkban korán sincs meg az érzelmek és előadás azon különfélesége, melyet a lyrai nem megkiván, hanem az egy dal formáit alkalmazzuk jól-rosszúl, az egész lyrára. A dal hangját átviszszük a lyra egyéb fajaira is, hol más hang, más diszítmény, más nyelv kivántatnék, sőt beviszszük az eposzba, drámába, hol az által gondolunk költői szinvonalra emelkedni, ha foltonként a dal hangját s mellékes cicomáit alkalmazzuk. Arany e jelenség okát Petőfi hatásában kereste, aki oly határozott, szembeszökő typusban képezte ki a magyar dalformát, mint előtte senki. Minden ifjú költő az ő koszorújára vágyott, az ő dalformáit, hangját, sőt egyéniségét igyekezett magába olvasztani. A lyra más fajai háttérbe szorultak, s úgy szólva dalözönbe fultunk. Arany az elhanyagolt lyrai műfajok mellett emelt szót, az érzelmek és hangulatok változatosságát sürgette s az európai lyrai költészet tanulmányozását ajánlotta, mert csak minél többféle példány átélvezése menti meg a költőt, ha ugyan új ösvénytörő, önálló csillagnak, lángésznek nem született, hogy ne rekedjen valamelyik kitünő szellem szolgálatába.

Nincs itt helye bővebben vizsgálni, hogy mennyiben emelkedünk ki a dalözönből, de annyi bizonyosnak látszik, hogy lyrai költészetünk most kevésbbé egyoldalú, mint ezelőtt harmincnégy évvel, bár változatosságának némely faja nem épen örvendetes

* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1898 február 6-án tartott ünnepélyes közülésén.

jelenség. Azonban dalözön helyett most más özönben úszunk, a prózában írt úgynevezett beszélyke, vázlat, rajz, genrekép vagy amint röviden mondani szokás, tárcaelbeszélések özönében. S ez az özön sokkal nagyobb, mint a dalözön, mert az írók és lapok száma tetemesen szaporodott a fővárosban és vidéken egyaránt. Egy napilap sok mindent nélkülözhet, de tárcaelbeszélés nélkül nem lehet el. Ez épen oly fontos előtte, mint a vezércikk, mely pártállása szerint a kormányt védi vagy támadja, mint valamely zajt ütő hír, melyet más lapnál előbb van szerencséje közölni. Minden nap legalább tíz-húsz tárcaelbeszélés lát napvilágot hazánkban s ezek nagy része összegyüjtve külön kötetben is megjelen, úgy annyira, hogy elbeszélő irodalmunk főleg tárcaelbeszélésekből áll.

De mi az a tárcaelbeszélés? Meghatározásánál nem annyira belalkatából, mint külalakjából kell kiindulnunk. A tárcaelbeszélés oly mű, melynek terjedelme meg van szabva, mint a zsemlyének, se nagyobb, se kisebb nem lehet néhány hasábnál a szerint, amint a lap kisebb vagy nagyobb alaku. A fődolog, hogy egy számban közölhető legyen s ne legyen folytatása a következőkben. Lapjaink közölnek ugyan eredeti és fordított regényeket is, azok folyhatnak sokáig, de a tárcaelbeszélés csak egy napra való csemege. Vannak oly olvasók, akik összegyüjtik azokat a számokat, amelyekben regény van s akkor olvassák el, amikor bevégződik, jó hát ezeknek is adni valamit, de a legnagyobb rész ezt nem teszi, sokan nem is tehetik, mert kávéházban vagy casinóban olvasnak lapot vagy csak néha vesznek meg egy-egy számot valamely érdekes hirért s ezek a tárcaelbeszélés gyönyöre nélkül nem lehetnek el. Így gondolkoznak a szerkesztők s lapjok érdekében szigoruan őrködnek, hogy a költő ne csapjon túl a korlátokon s a legtöbbször visszautasítanak minden oly művet, mely két-három vagy öt-hat tárcában jelenhetne meg.

Valóságos szerkesztői dogma az egy számra való elbeszélés. A kezdő író ilyennel indul útnak, hogy

bejuthasson valamely lap tárcájába s már neves írók örömmel szerződnek a szerkesztőkkel ilyenek írására, mert kevesebb fáradsággal több tiszteletdíjat nyernek tőlök, mint nyernének, ha beszélyeket vagy épen regényt írnának. Így szorulnak háttérbe a beszély különböző fajai, épen mint ezelőtt harmincegy évvel a dal miatt a lyrai költészet más fajai, különösen az óda és elegia. Az ok más, az eredmény ugyanaz. Akkor Petőfinek, a dalköltőnek, hatása tette egyoldaluvá lyrai költészetünket, most a hirlapi divat, a szerkesztők önkénye tereli mindinkább elbeszélő költészetünket a tárcaelbeszélés felé. Lehet, hogy egy pár kiválóbb tehetség sikere is befolyt a tárcaelbeszélés divatára, de a főok mégis a szerkesztőkben keresendő. Egyébiránt a két jelenség között meglepő a hasonlatosság. Arany a következőkben rajzolta Petőfi hatását: «Ebben a költőben talán komikai ér csirája lappang, de, mert Petőfi erős oldala nem a komikum, magasztos hazafiságot akar zengeni: emez szende, leheletszerü dalra volna hivatással, de neki jobban tetszik a «dühös» Petőfit utánozni, a harmadik hosszú lélekzetü, epikus előadásra hajolna, de mestere nyomán kénytelen *Felhőket* írni. Drámaköltészetünk meddőségét is nem a született tehetségek hiányából magyarázhatni, mert középszerü jóravaló tehetség születhetik és születik folyvást akármennyi, hanem mert senki sem adja magát a szinirodalom örök példák beható, követésre ragadó tanulmányára, hanem csekélyelve az ily koszorút, vagy előre kishitüen lemondva róla, könnyebbnek vagy dicsőbb feladatnak tartja lyrai verset írni, mint Petőfi.» Nem ily jelenséggel találkozunk-e elbeszélő irodalmunk terén is? Ez a költő hosszabb, talán egész bonyodalmas beszélyek írására van hivatva, talán tervei is vannak, de összeszorítja azokat tárcaelbeszélésekké; a másiknak részletező lélektani rajzra van tehetsége, de meg kell elégednie a vázlattal; a harmadik a regényhez vonzódik, de nagyobb mű helyett egyes genre-képekre kell szorítkoznia, melyek abban csak mellékes episodok lettek volna; a negyediket már kifárasztották a

tárcaelbeszélések, de erőlködnie kell, folyvást ismételnie magát, mind halványabban, holott más műfaj talán új erőt adhatna neki. Egy szóval az írók mintegy arra kényszerülnek, hogy apró pénzre váltsák föl tehetségöket s aranyok helyett rézkrajcárral szolgáljanak a közönségnek.

Mindezt a napilapok alig veszik észre, sőt igen meg vannak magokkal elégedve. Mióta a hirlapírók két egyesületet is alapítottak, a közgyűléseken és lakomákon nem egyszer halljuk a magyar sajtó érdemeinek dicsőitését s egyik szónokuk azt is fölemlítette, hogy az irodalomban új műfajokat teremtett. Alkalmasint ez alatt a tárcaelbeszéléseket értette. De a vázlat rajz, genrekép és beszélyke nem új műfaj. Régi műfaj ez, kivált az angol és francia irodalomban, de még nálunk sem új. Hogy csak régibb írókat említsek: Kisfaludy Károly, Gaal, Nagy Ignác már írtak ilyeneket. A műfajt magában nem lehet kárhoztatni, sőt méltányolni kell. A baj a túltengésben nyilatkozik, mely mindent körébe von, nem egy tehetség kifejlését akadályozza, s a valódi beszélyt egészen háttérbe szorítja. E műfaj széles körű és változatos, különféle formát fölvehet, de szükséges, hogy a tárgy a formával összhangzásban legyen. Egyaránt baj, ha a tárgy összetöri a szűk formát, vagy ha összezsugorodik benne. Hányszor olvasunk ily megbénult vagy összezsugorodott tárcaelbeszéléseket, melyek a magok formájában talán tetszetősek lehetnének.

Nem ritka eset ugyan a költészetben, hogy ugyanazon tárgyat különböző műfajokban és sikerrel földolgozhatni, sőt az is megtörténik, hogy bizonyos lényegbe vágó módosítás mellett egyik műfaj másikat szül. Mi egyéb ugyanis a görög epigramma, mint összenyomott óda vagy mint Arany mondja, az összeszorítás által ruganyossá, az összeütközésben szikrává váló gondolat, midőn a költő minden melegét, erejét összpontosítja egy villámban, hogy emelje hatását. Mi egyéb a ballada, mint dráma vagy tragédia dalban, mely néhány versszakban fejezi ki azt, amire a drámaírónak öt felvonás kell. De a görög epigramma

csak alapeszmét kölcsönöz az ódától s egész más nemű hatásra törekszik; a ballada lyrai hangulatba olvasztja tárgyát, a cselekvénynek csak egy pár főpontját érinti, néha csak a katastrophon kezdődik vagy épen csak a katastroph visszhangja. Mindkét műfaj egy másik műfajba való átváltozás, mely saját természeti törvényeit követi.

Nem oly viszony van a regény és beszély s a beszélyke, vázlat, rajz, genrekép között. Ez utóbbiak nem azok átváltozásai. A beszélyke nem egy regény vagy beszély összeszorítása, a genrekép, rajz és vázlat szintén nem regény vagy beszély átalakulásai, legfeljebb egyes helyzetek vagy episodok alakulhatnak át ilyenekké. Egy bonyodalmas vagy részletes lélektani rajzra hajló beszély nem fogna valódi művé válni, legfeljebb visszasülyedne a beszély kezdetleges állapotára, midőn csak eseményeket foglalt magában minden műforma nélkül, aminők nagyrészt a *Gesta romanorum* elbeszélései. A műformák figyelembe vétele e téren sem elméleti önkény, hanem a dolog természetéből folyó kivánság, sőt követelmény.

Műforma ide, műforma oda — mondják sokan — ne korlátozzuk a költőt, mindegy akárhogy ír, csak ragadja el az olvasót. De vajon elragadja-e s ha el, mily eszközökkel? Valamely mű hatásának mindig megvan a maga oka, bár nem mindenki előtt világos. S ha vizsgáljuk némely tárcaelbeszélés hatását, látni fogjuk, hogy azt nem mindig æsthetikai ok idézte elő, hanem valamely politikai, társadalmi napi érdek. De azt is tapasztalhatjuk, hogy némelykor a hatás a tartalom és műforma összhangjából foly s így tisztán æsthetikai hatás. Épen azért a műfajt nem lehet elitélni, az egészen jogosult s józanul senkit sem lehet hibáztatni, ha beszély helyett beszélykét, rajzot, vázlatot, genre-képet ír. Mindenki művelje oly műfajt, a melyhez kedve, tehetsége van. De midőn nem belső ösztön, hanem külső körülmények ragadják az írókat valamely térre, az már kórjel.

E kórságnak két gyógyszere van, az egyik, ha a szerkesztők több tekintettel viseltetnek az irodalom

iránt, a másik, ha az írókban több az önérzet vagy ha úgy tetszik, a büszkeség. Mindkét gyógyszer magában is használ, de együtt természetesen még hatásosabb. A napi lapok szerkesztőinek meg kellene gondolniok, hogy a tárcaelbeszélések erőszakolása rontása az irodalomnak. A tárcát meg lehet tölteni egyébbel is, amint azt a külföldi lapok példája mutatja. A tudomány, irodalom, művészet és társadalom köréből írt vonzó tárcák inkább érdekelnék a közönséget, mint a törik-szakad tárcaelbeszélések. A néhány számra terjedő beszélytől sem kellene nagyon visszariadniok. Hirlapjaink örömmel emlegetik, hogy immár beléjök olvadt az egész irodalom. Még talán nem, ne is adja az Isten. De ha a beolvasztás a céljok, még inkább kötelességök az irodalmi szempontok figyelembe vétele.

Azonban az írók önérzetének is ébrednie kell a szerkesztők és kiadók önkénye ellen. A kezdő íróknak minden irodalomban sanyarú éveket kell átélniök, míg kivívják magokat. De küzdelmök ne legyen egyoldalú. Épen azért kár majdnem kizáróan napi lapokra támaszkodniok: vannak heti és havi folyóiratok, ahol hosszabb műveket is közölhetni. Az irodalmi társaságok pályázatai is nyitva állanak előttök s egy-egy jutalmazott pályamű anyagilag is segíthet rajtok. A neves írók már szabadabban mozoghatnak, mérsékelhetik a szerkesztők és kiadók követeléseit. Az író becsülje meg tollát, ha azt kívánja, hogy a közönség és utókor is megbecsülje. Elődeink, azok a nagy tehetségű és hatású férfiak, akik társaságunkat alapították, sanyarú körülmények között nőttek fel s mégis mily nyomokat hagytak. Ne feledjük el, amit Kölcsey e század elején mondott írótársainak: «Nem vigasztalhatjuk, hevítehtjük-e a köztünk hanyatlót azzal, amit Apollon mondott a trójai hősöknek: Nem tudnátok-e oly férfiak lenni, hogy a sorsnak ellenére is győzelmet vegyetek?»

Adja Isten, hogy Kölcsey lelkesülése soha se alugyék ki szivünkben! S ez óhajtással egyszersmind megnyitom a Kisfaludy-Társaság LI. ünnepélyes közülését.

TARTALOM.

GYÁSZBESZÉDEK.

IRODALMI BESZÉDEK.